भगवान बुद्ध

(उत्तरार्ध)

लेखक

धर्मानन्द कोसम्बी

अनुक्रमणिका

आधारभूत ग्रन्थ

हे पुस्तक मुख्यतःपालिभाषेंतील सुत्तपिटक व त्यावरील अट्ठकथांवर आधारलेले आहे. विनयपिटकांतील गोष्टींचा यांत उपयोग केला असला, तरी त्या सुत्तपिटकाच्या आधारावाचून ऐतिहासिक मानण्यांत आल्या नाहीत. अभिधम्मपिटकाचा (एका उताऱ्याशिवाय) उपयोग केला नाही.

जैन वाङःमयांपैकी आचारांगसूत्र, भगवतीसूत्र, दशवैकालिकसूत्र व प्रवचनसारोद्धार या ग्रन्थांतील उतारे घेतले आहेत.

पहिल्या प्रकरणांत ऋग्वेदाचा बराच उपयोग केला आहे. उपनिषदांतून बराच मजकूर घेतला आहे.

धर्मसूत्रें व मनुस्मृति यांचाही प्रसंगोपात्त उपयोग केला आहे.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या बाणभट्टावरील निबंधांतून एक उतारा दिला आहे; पण तो आधारभूत नव्हे.

Arctic Home in the Vedas : by B.G Tilak
Myths and Legends of Babylonia and Assyria: by Lewis Spence.
A History of Babylon : by L.W King
Buddhist India, (1903) : by Prof. Rhys Davids.

भगवान बुद्ध

प्रकरण सातवें
आत्मवाद

आत्मवादी श्रमण

निवापसुत्तांत बुद्धसमकालीन श्रमणब्राम्हणांचे स्थूल मानाने चार वर्ग करण्यांत आले आहेत. त्यांत पहिला वर्ग यज्ञयाग करून सोम पिणाऱ्या ब्राम्हणांचा. अशा चैनीनेंच मोक्ष मिळतो, ही त्यांची मति. यज्ञयागाला आणि सोमपानाला कंटाळून जे अरण्यांत शिरले, आणि खडतर तपश्चर्या करू लागले, ते ऋषिमुनि दुसऱ्या वर्गांत येतात. ते चिरकाल अरण्यांत टिकू शकले नाहीत. पुन्हा प्रपञ्चांत आले, आणि चैनींत सुख मानू लागले. पराशर, ऋष्यशृङ्ग वगैरे ऋषींची उदाहरणे आहेतच. तिसरे श्रमणब्राम्हण म्हटले म्हणजे गावाच्या आसपास राहून मित भोजन करणारे श्रमण. पण ते आत्मवादांत शिरले. कोणी आत्मा शाश्वत, तर कोणी आत्मा अशाश्वत, अशा वादांत पडल्यामुळे ते देखील माराच्या जाळ्यांत सापडले. बुद्ध भगवन्ताने हा आत्मवाद सोडून दिला आणि आपले तत्वज्ञान सत्याच्या पायावर उभारलें. त्यामुळे त्याचे श्रावक माराच्या जाळ्यांत सापडले नाहीत. म्हणून त्यांचा समावेश चौथ्या श्रमण ब्राम्हणांत केला आहे.* (*पूर्वार्ध, पृ. ० ८१-८३)

बुद्ध भगवंताने हा आत्मवाद का सोडून दिला याचा विचार करण्यापुर्वी तत्समकालीन श्रमणब्राम्हणांचे आत्मवाद कशा प्रकारचे होते हे पाहिले पाहिजे. त्या काळीं एकंदरीत ६२ श्रमणपंथ होते, हे तिसऱ्या प्रकरणांत सांगितलेंच आहे.† (†पूर्वार्धस पृ० ६०-६१) त्यांतला कोणताही पंथ आत्मवादापासून मुक्त नव्हता. पण त्या सर्वांचे तत्वज्ञान आज उपलब्ध नाही. त्यांपैकी जे सहा मोठे संघ होते त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा बराच अंश पालि वाङःमयांत शिल्लक राहिला आहे; आणि त्यावरून इतर श्रमब्राम्हणांच्या आत्मवादांचे अनुमान करता येणे शक्य आहे. यास्तव प्रथमतः त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा विचार करणें योग्य वाटतें.

अक्रियवाद

या सहांपैकी पहिला पूरण कस्सप अक्रियवादाचा पुरस्कता होता. तो म्हणे, "एखाद्याने काही केलें किंवा करविलें, कापलें किंवा कापविलें, कष्ट दिले किंवा देवविले, शोक केला किंवा करविला, एखाद्यास त्रास झाला अथवा दिला, भय वाटलें किंवा त्याने दुसऱ्यास भय दाखविलें, प्राण्यांस ठार मारलें, चोरी केली, घरफोडी केली, दरवडा घातला, एकाच घरावर घाला घातला, वाटमारी केली, परदारागमन केलें, किंवा असत्य भाषण केलें, तरी त्यास पाप लागत नाही. तीक्ष्ण धारेच्या चक्राने एखाद्याने जरी या पृथ्वीवरील प्राण्यांच्या मांसाची एक रास केली, एक ढीग केला, तरी त्यांत मुळीच पाप नाही. त्यापासून काहीही दोष नाही. गंगा नदीच्या दक्षिण तीरावर जाऊन जरी एखाद्याने हाणमार केली, कापलें, कापविलें, त्रास दिला अथवा देवविला, तरी त्यांत मुळीच पाप नाही. गंगा नदीच्या उत्तर तीरावर जाऊन जरी एखाद्याने दानें दिलीं व देवविलीं, यज्ञ केले अथवा करविले, तरी यापासून मुळीच पुण्य लागत नाही. दान, धर्म, संयम, सत्यभाषण यांच्यामुळे पुण्य प्राप्त होत नाही.

नियतिवाद

मक्खलि गोसाल संसारशुद्धिवादी किंवा नियतिवादी होता. तो म्हणे, "प्राण्याच्या अपवित्रतेस काही हेतु नाही, काही कारण नाही. हेतूशिवाय, कारणाशिवाय प्राणी अपवित्र होतात. प्राण्यांच्या शुद्धीला काही हेतु नाही, काही कारण नाही. हेतूवाचून, कारणावाचून प्राणी शुद्ध होतात. स्वतःच्या सामर्थ्याने काही होत नाही. दुसऱ्याच्या सामर्थ्याने काही होत नाही. पुरुषाच्या सामर्थ्याने काही होत नाही. बल नाही, वीर्य नाही, पुरुषशक्ति नाही, पुरुषपराक्रम नाही. सर्व सत्त्व, सर्व प्राणी, सर्व भूतें, सर्व जीव अवश, दुर्बल व निर्वीर्य आहेत. ते नियति (नशीब), संगति व स्वभाव यांच्या योगाने परिणत होतात, आणि सहांपैकी कोणत्या तरी एका जातींत (वर्गांत) राहून सुखदःखाचा उपभोग घेतात....शहाणे व मूर्ख दोघेही चौऱ्यांशी लक्ष महाकल्पांच्या फेऱ्यांतून गेल्यावर त्यांच्या दुःखांचा नाश होतो. या शीलाने, व्रताने, तपाने अथवा ब्रम्हचर्याने मी अपरिपक्व कर्म पक्व करीन, किंवा परिपक्व झालेल्या कर्मांची फळें भोगून ते नष्ट करून टाकीन, असे जर एखादा म्हणाला, तर ते त्याच्याकडून व्हावयांचे नाही. या संसारात सुखदुःखे परिमिती द्रोणांनी (मापांनी) मोजतां येण्यासारखी ठरावीक आहेत. ती कमी जास्ती किंवा अधिक उणी करता येणार नाहीत. ज्याप्रमाणे सुताची गुंडी फेकली असता ती समग्र उलगडेपर्यंत जाईल, त्याप्रमाणे शहाणे व मूर्ख (संसाराच्या) समग्र फेऱ्यांतून गेल्यावरच त्यांच्या दुःखांचा नाश होईल."

उच्छेदवाद

अजित केसकम्बल उच्छेदवादी होता. तो म्हणे, "दान, यज्ञ, होम यांत कांही नाही; चांगल्या वाईट कर्मांचे फळ व परिणाम नाही; इहलोक, परलोक, मातापिता अथवा औपपातिक (देव किंवा नरकवासी) प्राणी नाहीत; इहलोक आणि परलोक जाणून नीट ओळखून दुसऱ्यास शिकवणारे तत्वज्ञ व योग मार्गाने जाणारे श्रमण-ब्राम्हण या जगांत नाहीत. मनुष्य चार भूतांचा बनलेला आहे. तो मरतो तेव्हा त्यांच्यातील पृथ्वीधातु पृथ्वीत, आपोधातु जलांत, तेजोधातु तेजांत व वायुधातु वायूंत जाऊन मिळतो, आणि इंद्रिये आकाशाप्रत जातात. मेलेल्या माणसाला तिरडीवर घालून चार पुरुष स्मशानांत नेतात. त्याच्या गुणावगुणांची चर्चा होते, पण अस्थि पांढऱ्या होऊन आहुति भस्मरूप होतात. दानांचे खूळ मूर्ख माणसांनी माजविले आहे. जे कोणी आस्तिकवाद सागंतात, त्यांचे ते बोलणें निवळ खोटे आणि वृथा बडबड आहे. शरीरभेदानंतर शहाण्यांचा आणि मूर्खांचा उच्छेद होतो; ते विनाश पावतात. मरणानंतर त्यांचे काहीही उरत नाही."

अन्योन्यवाद

पकुध कच्चायन अन्योन्यवादी होता. तो म्हणे, "सात पदार्थ कोणी केलेले, करविलेले, निर्मिलेले किंवा निर्माण करविलेले नसून, वन्ध्य, कूटस्थ व नगरद्वारावरील स्तंभाप्रमाणे* (*नगरद्वारावर हत्तीला सरळ हल्ला करतां येऊं नयें म्हणून त्याच्या समोर एक बळकट खांब बांधीत. त्याला पालि भाषेंत एसिका किंवा इन्दखील म्हणतात) अचल आहेत. ते हालत नाहीत, बदलत नाहीत, परस्परांना बांधत नाहीत, परस्परांचे सुखदुःख उत्पन्न करण्यास असमर्थ आहेत. ते कोणते? तर पृथ्वी, आप, तेज, वायु, सुख, दुःख व जीव हे होत. यांना मारणारा, मारविणारा, ऐकणारा, सांगणारा, जाणणारा अथवा यांचे वर्णन करणारा कोणीही नाही. जो तीक्ष्ण शस्त्राने एखाद्याचे डोके कापतो, तो त्याचा जीव घेत नाही. या सात पदार्थांच्या मधल्या अवकाशांत शस्त्र शिरलें, एवढेच काय ते समजावे."

विक्षेपवाद

संजय बेलट्ठपुत्त विक्षपवादी होता. तो म्हणे, "परलोक आहे काय, असे मला विचारले, आणि तसे मला वाटत असलें, तर मी परलोक आहे असे म्हणेन. परंतु तसे मला वाटत नाही. परलोक नाही, असे देखील वाटत नाही. औपपातिक प्राणी आहेत किंवा नाहीत, चांगल्या वाईट कर्मांचे फळ असते किंवा नसते, तथागत मरणानंतर राहतो किंवा राहत नाही, यांपैकी काही देखील मला वाटत नाही."* (* सामञ्ञफलसुत्तांत निगण्ठ नाथपुत्ताचा चातुर्यामसंवरवाद विक्षेपवादापूर्वी घातला आहे. परंतु मज्झिमनिकांयांतील चूळसारोपम सुत्तांत व इतर अनेक सुत्तांत नाथपुत्ताचें नावं शेवटी येते.)

चातुर्यामसंवरवाद

निगण्ठ नाथपुत्त चातुर्यामसंवरवादी होता. या चार यामांची जी माहीती सामञ्ञफलसुत्तांत सापडते ती अपुरी आहे. जैन ग्रंथांवरून असे दिसून येते की, अहिंसा, सत्य, अस्तेय आणि अपरिग्रह हे चार याम पार्श्वमुनीने उपदेशिले. त्यांत ब्रम्हचर्याची महावीरस्वामीने भर घातली. तथापि बुद्धसमकालीन निर्ग्रंथांत (जैन लोकांत) वरील चार यामांचीच महती होती. चार यामांच्या व तपश्चर्येच्या योगाने पूर्वजन्मी केलेल्या पातकांचे निरसन करून कैवल्य (मोक्ष) मिळवावे, हा जैनधर्माचा मथितार्थ होता.

अक्रियवाद व सांख्यमत

पूरण काश्यपाचा अक्रियवाद सांख्य तत्त्वज्ञानासारखा दिसतो. आत्मा प्रकृतीपासून भिन्न आहे, आणि मारणें, मारविणें इत्यादि कृत्यांचा परिणाम त्याच्यावर होत नसतो, असें सांख्य मानतात. याचाच प्रतिध्वनि भगवद्गितेंत निरनिराळ्या ठिकाणी उमटला आहे.

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥

प्रकृतीच्या गुणांनी सर्व कर्मे केली जात असता अहंकाराने मोहित झालेला आत्मा मी कर्ता आहें, असें मानतो. (अ० ३, श्लो.२७).

य एनं वेत्ति हननारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥

हा (आत्मा) मारणारा आहे असें जो मानतो, किंवा हा मारला जातो असे जो समजतो, त्या दोघांनाही सत्य समजलें नाही. कारण, हा मारीत नाही, किंवा कोणाकडून मारला जात नाही. (अ० २, श्लो० २१)

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वाऽपि स इमॉल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥

ज्याला अहंभाव नाही, ज्याची बुद्धि (त्यापासून) अलिप्त राहते, त्याने या लोकांना मारलें, तरी तो त्यांना मारीत नाही; त्यांत बद्ध होत नाही. (अ० १८, श्लो० १७).

अक्रियवाद व संसारशुद्धिवाद

या अक्रियवादापासून मक्खलि गोसालाचा संसारशुद्धिवाद फार दूर नव्हता. त्यांचे म्हणणें असें दिसतें की, आत्मा जरी प्रकृतीपासून अलिप्त आहे, तरी त्याला ठराविक जन्म घ्यावे लागतात आणि त्यानंतर तो आपोआप मुक्त होतो. लक्ष चौऱ्यांशी जन्म घेऊन प्राणी उन्नत दशेला जातो, ही कल्पना अद्यापिही हिंदु समाजात आढळते. मक्खलि गोसालाच्या काळीं ती फार प्रचलित होती, असें दिसतें.

काहीं काळाने पूरण काश्यपांचा संप्रदाय मक्खलि गोसालाच्या आजीवक पन्थांत सामील झाला असें अंगुत्तरनिकायांतील छक्कनिपाताच्या एका (नं० ५७) सुत्तावरून दिसून येतें. त्यांत आनंद भगवन्ताला म्हणतो, "भदंत, पूरण कस्सपाने कृष्ण, नील, लोहित, हरिद्र, शुल्क आणि परमशुल्क अशा सहा अभिजाती सांगितल्या आहेत. खाटीक, पारधी, वगैरे लोकांच्या कृष्नाभिजातींत समावेश होतो. भिक्षु वगैरे कर्मवादी लोकांचा नील जातींत; एक वस्त्र वापरणाऱ्या निर्ग्रन्थांचा लोहितभिजातींत, सफेत वस्त्र वापरणाऱ्या अचेलक श्रावकांचा (आजीवकांचा) हरिद्राभिदातींत, आजीवकांचा आणि आजीवक भिक्षुणींचा शुल्काभिजातींत, आणि नन्द वच्छ, किस संकिच्च व मक्खलि गोसाल, यांचा परमशुल्काभिजातींत समावेश होतो."

ह्यावरून पूरण कस्सपाचा संप्रदाय आणि आजीवकांचा संप्रदाय एकत्र झाले, असे स्पष्ट दिसतें. नंद, वच्छ वगैरे तीन आचार्य आजीवक परंपरेतील पुढारी होते. कस्सपाच्या आणि त्यांच्या आत्मवादांत फरक नव्हता व कस्सपाला त्यांचा देहदंडनाचा मार्ग पसंत होता, हेंही यावरून सिद्ध होतें.

अजित केसकंबलाचा नास्तिकवाद

अजित केसकलंब पूर्ण नास्तिक होता, हे त्याचा उच्छेदवाद पहिल्याबरोबर लक्षात येते. संर्वदर्शनसंग्रहांत सापडणाऱ्या चार्वाक मताचा तो संस्थापक नसला तरी एक प्रसिद्ध पुरस्कर्ता असावा. त्याला ब्राम्हणांचे यज्ञयाग जसे पसंत नव्हते, तशीच आजीवकादिक श्रमणांची तपश्चर्याही मान्य नव्हती. सर्वदर्शनसंग्रहात म्हटले आहे की,

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदंण्ड भस्मगुण्ठनम् ।
बुद्धिपौरूषहीनांना जीविका धातृनिर्मिता ॥

'अग्निहोत्र, तीन वेद, त्रिदण्ड धारण, आणि भस्म लावणे ही ब्रम्हदेवाने उत्पन्न केलेली बुद्धिहीन आणि पौरूषहीन पुरुषांची उपजीविका आहे.'

असें असलें तरी अजिताची गणना श्रमणांत होत असे. यांचे कारण वैदिक हिंसा त्याला मुळीच पसंत नव्हती. आणि जरी तो तपश्चर्या करीत नसला, तरी श्रमणाचे आचारविचार पाळीत होता श्रमणांच्या आत्मवादापासून देखील तो अलिप्त नव्हता. त्याची आत्म्याची कल्पना म्हटली म्हणजे, चार महाभूतांपासून आत्मा उत्पन्न होतो, आणि मेल्यावर तो पुन्हा चार महाभूतांत जाऊन मिसळतो, अशी होती, तेव्हा–

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

'जिवंत असेपर्यंत सुखाने राहावे; कारण मृत्यूच्या तडाक्यांत न सापडणारा प्राणी नाही, आणि देहाची राख होऊन गेल्यावर तो परत कोठून येणार?' असे त्यांचे मत असणें साहजिक होते.

ह्या केसकंबलाच्या तत्त्वज्ञानांतूनच लोकायत अर्थशास्त्र निघाले, आणि त्याचा विकास कौटिल्यासारख्या आचार्यांनी केला.

अन्योन्यवाद व वैशेषिक दर्शन

पकुध कच्चायनाचा अन्योन्यवाद वैशेषिक दर्शनासारखा होता. पण त्याच्या सात पदार्थांत आणि वैशेषिकांच्या पदार्थांत फार थोडें साम्य आहे. कच्चयनाचा मोठा श्रमणसंघ होता. तथापि त्याची परंपरा कायम राहिली नाही. अर्वाचीन वैशेषिक दर्शन त्याच्याच तत्त्वज्ञानांतून निघालें असावें. पण तशा प्रकारचें तत्त्वज्ञान मानणारा श्रमणसंप्रदाय बुद्धकालानंतर अस्तित्वांत राहिला नसावा.

विक्षेपवाद व स्याद्वाद

संजय बेलट्ठपुत्ताचा विक्षेपवाद जैनांच्या स्याद्वादाप्रमाणे होता. आणि त्याचा समावेश काहीं कालाने जैनांनी आपल्या तत्त्वज्ञनांत करून घेतला. 'असे असेल, असे नसेंल' (स्वादस्ति स्यान्नास्ति) इत्यादि स्याद्वाद आणि वर वर्णिलेला बेलट्ठपुत्ताचा विक्षेपवाद या दोहोंत फारसा फरक नाही. तेव्हा जैनसंप्रदायाने विक्षेपवादालाच आपलें मुख्य तत्त्वज्ञान बनविलें, असें म्हणण्यास हरकत कोणती?

निर्ग्रन्थ आणि आजीवक

बुद्धसमकालीन जैनांचा चोविसावा तीर्थंकर महावीरस्वामी (ज्याला निगण्ठ नाथपुत्त म्हणत) व मक्खलि गोसाल, या दोघांनी सहा वर्षेपर्यंत एकत्र राहून तपश्चर्या केली, असे जैन ग्रन्थांवरून दिसून येतें. आजीवकांचा आणि निर्ग्रन्थांचा संप्रदाय एक करावा, असा त्या दोघांचा प्रयत्न असावा. पार्श्व मुनीचे संन्यासी एक वस्त्र किंवा तीन वस्त्रे बाळगीत असत. पण महावीरस्वामीने मक्खलि गोसालाचें दिगंबरव्रत स्वीकारलें; आणि तेव्हपासून निर्ग्रंथ निर्वस्त्र झाले. परंतु निर्ग्रंथांच्या आणि

आजीवकांच्या तत्त्वज्ञानाचा मिलाफ होऊ शकला नाही. महावीरस्वामीने लक्षचौऱ्यांशी फेऱ्यांचे तत्त्वज्ञान अंगीकारलें असतें, तर निर्ग्रंथांच्या परंपरेंत चालत आलेल्या चातुर्यामांची किंमत राहिली नसती. प्राणी नियती (नशीब), संगति (परिस्थिति) आणि स्वभाव यांच्या योगाने परिणत होत असतात. असें मानलें तर अहिंसा, सत्य, अस्तेय आणि अपरिग्रह या चार यामांचा उपयोग काय? अर्थात् हे दोघेही आचार्य एकत्र राहू शकले नाहीत.

आजीवकांच्या चौऱ्यांशी लक्ष फेऱ्यांच्या तत्त्वज्ञनापेक्षा निर्ग्रंथांचा चातुर्यामसंवरवाद लोकांना विशेष आवडला, यात आश्चर्य नाही. कां की, त्याच्या आणि तपश्चर्येच्या योगें मागील जन्मी केलेलें पाप धुवून टाकतां येऊन एका जन्मांतच मोक्ष संपादतां येणे शक्य होते.

निर्ग्रंन्थांची माहिती

निर्ग्रंथांच्या मताची बरीच माहिती सुत्तपिटकांत सापडते. पैकी मज्झिमनिकायांतील चूळदुक्खक्खन्ध सुत्तांत बुद्धाचा आणि निर्ग्रन्थांचा संवाद आहे, त्याचा सारांश असाः-

राजगृह येथे काही निर्ग्रन्थ उभे राहून तपश्चर्या करीत असतां बुद्ध भगवान् त्यांजपाशी जाऊन म्हणाला, "बंधू हो, अशा रीतीने तुम्ही आपल्या शरीराला कष्ट कां देतां?"

ते म्हणाले, "निर्ग्रन्थ नाथपुत्त सवज्ञ आहे. चालत असतां, उभा असतां, निजला असतां किंवा जागा असतां आपली ज्ञानदृष्टि कायम असते असें तो म्हणतो, आणि आम्हांस उपदेश करतो की 'निर्ग्रन्थ हो, तुम्ही पूर्वजन्मी पाप केलें आहे, तें अशा प्रकारच्या देहदंडनाने जीर्ण करा (निज्जरेथ), आणि या जन्मीं कायावाचामनेंकरून कोणतेंही पाप करू नका. ह्यामुळे पूर्वजन्मींच्या पापाचा तपाने नाश, व नवे पाप न केल्यामुळे पुढल्या जन्मी कर्मक्षय होईल, आणि त्यामुळे सर्व दुःख नाश पावेल.' हे त्यांचे म्हणणें आम्हांस आवडते."

भगवान् म्हणाला, "निर्ग्रन्थ हो, तुम्ही पूर्वजन्मीं होतां किंवा नव्हता हे तुम्हांस माहीत आहे काय?"

नि० - आम्हांला माहीत नाही.

भ० - बरें, पुर्वजन्मीं तुम्ही पाप केलें किंवा नाही, हें तरी तुम्हांस माहीत आहे काय?

नि० - तेंही आम्हांस माहीत नाही.

भ० - आणि ते अमुक तमुक प्रकारचे पाप होते हे तरी तुम्हांस माहीत आहे काय?

नि० - ते देखील आम्हांस माहीत नाही.

भ० - तुमच्या एवढ्या दुःखाचा नाश झाला, आणि एवढे बाकी आहे, हे तरी तुम्ही जाणतां काय?

नि० - तेंही आम्ही जाणत नाही

भ० - ह्या गोष्टी जर तुम्हांला माहीत नाहीत, तर तुम्ही मागल्या जन्मीं पारध्यांसारखे क्रूरकर्मी होतां, आणि ह्या जन्मीं त्या पापांचा नाश करण्याकरतां तपश्चर्या करतां, असें होणार नाही काय?

नि० - आयुष्यमान् गोतम, सुखाने सुख प्राप्त होत नसतें; दुःखानेच सुख प्राप्त होत असतें. सुखाने सुख प्राप्त झाले असतें, तर बिंबिसार राजाला आयुष्यमान् गोतमापेक्षा अधिक सुख मिळालें असतें.

भ० - निर्ग्रन्थहो, हें तुम्ही विचार न करतां बोललां. येथे मी तुम्हांला एवढे विचारतो की, बिंबिसार राजा सात दिवसपर्यंत सरळ बसून एकही शब्द न उच्चारतां एकांतसुख अनुभवूं शकले काय? सात दिवस राहूं द्या, एक दिवस तरी असे सुख अनुभवूं शकेल काय?

"आयुष्यमान्, त्याला हे शक्य नाही," असे निर्ग्रन्थांनी उत्तर दिलें. तेव्हा भगवान् म्हणाला, "मी एक दिवसच नव्हे, तर सात दिवस अशा तऱ्हेचें सुख अनुभवूं शकतो; आणि तुम्हांला विचारतो की, बिंबिसार राजा (आपल्या वैभवाने) अधिक सुखी की मी अधिक सुखी?"

नि० - असे आहे तर, आयुष्यमान् गोतमच बिंबिसार राजाहून अधिक सुखी आहे.

बौद्ध मतांची विशेषता दाखविण्यासाठी हा संवाद रचला असला तरी जैन मताचा त्यांत विपर्यास केलेला नाही. तपश्चर्येच्या आणि चातुर्यामाच्या अभ्यासाने पूर्व कर्मांचा क्षय करता येतो, असें त्यांचें म्हणणें होते; आणि ती परंपरा अद्यापि कायम आहे.

आत्म्याच्या कल्पना

या आचार्यांच्या आणि तत्समकालीन इतर श्रमणांच्या आत्मविषयी किती विलक्षण कल्पना होत्या यांचा थोडासा मासला उपनिषदांत सापडतो. उदाहरणार्थ, आत्मा तांदळापेक्षा आणि जवा पेक्षाही बारीक आहे, आणि तो हृदयामध्ये रहातो, ही कल्पना घ्या.

एष न आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा
श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा । (छान्दोग्य ३।१४।३।)

'हा माझा आत्मा अंतर्हृदयात (राहतो). तो भातापेक्षा, जवापेक्षा, मोहरीपेक्षा, श्यामाक नावांच्या देवभातापेक्षा किंवा त्याच्या तांदळापेक्षाही लहान आहे.'

आणि तो त्यांच्या एवढाही आहे !

मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा
व्रीहिर्वा यवो वा...(बृहदारण्यक ५।६।१)

'हा पुरुषरुपी आत्मा मनोमय भास्वान् आणि सत्यरुपी असून त्या अंतर्हृदयामध्ये जसा भाताचा किंवा जवाचा दाणा (तसा असतो).'

त्यानंतर तो आंगठ्याएवढा आहे, अशी कल्पना प्रचलित झाली.

अङ्.गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । (कठ २।४।१२)

'आंगठ्याएवढा तो पुरुष आत्म्याच्या मध्यभागी राहतो.'

आणि मनुष्य झोपला असतां तो त्याच्या शरीरांतून बाहेर हिंडावयास जातो.

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रा-
यतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो
दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते
प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इति॥ (छान्दोग्य ६।८।२).

'तो (आत्मा) जसा दोरीने बांधलेला पक्षी, चारी दिशांला उडतो आणि तेथे राहूं न शकल्यामुळे बंधनांतच येतो, त्याचप्रमाणे, हे सोम्य, मनाच्या योगें आत्मा चारी दिशांना उडतो, आणि तेथे स्थान न मिळाल्यामुळे प्राणाचा आश्रय धरतो; कारण प्राण हे मनाचें बंधन आहे.'

शाश्वतवाद व उच्छेदवाद

अशा विचित्र आणि विविध आत्माविषयक कल्पना बुद्धसमकालीन श्रमणब्राम्हणांत पसरल्या होत्या. त्या सर्व दोनच वर्गात येत असत. त्यांपैकी एकांचे म्हणणे असे की,

सस्सतो अत्ता च लोको च वंझो कूडट्ठो एसिकट्ठायी ठितो ॥

'आत्मा आणि जग शाश्वत आहे. तो वन्ध्य कूटस्थ आणि नगरद्वारावरील स्तंभाप्रमाणे स्थिर आहे.' * (* हे आणि दुसरे अनेक आत्मवाद दीघनिकायांतील ब्रम्हजालसुत्तांत दिले आहेत. इतर निकायांत देखील भिन्न भिन्न आत्मवादांचा उल्लेख सापडतो)

या वादांत पूरण कस्सप, मक्खलि गोसाल, पकुध कच्चायन आणि निगण्ठ नाथपुत्त यांची मतें समाविष्ट होत असत.

आणि दुसरे श्रमणब्राम्हण उच्छेदवाद प्रतिपादन करीत. ते म्हणत -

अयं अत्ता रूपी चातुम्माहाभूतिको मातापेत्तिसंभवो
कायस्स भेदा उच्छिज्जति विनस्सति न होति परं मरणा ॥

'हा आत्मा जड, चार महाभूतांचा बनलेला आणि आईबापांपासून उत्पन्न झालेला, शरीरभेदानंतर छिन्न होतो, विनाश पावतो. तो मरणानंतर राहत नाही.'

हे मत प्रतिपादणाऱ्या श्रमणांत अजित केसकम्बल प्रमुख होता. यांच्या दरम्यान आत्मा कांही अंशी शाश्वत व कांही अंशी अशाश्वत, असें म्हणणारे देखील श्रमणब्राम्हण होते. संजय बेलट्ठपुत्ताचा वाद तशाच प्रकारचा दिसतो. आणि तेंच तत्त्वज्ञान पुढे जैनांनी उचललें.

आत्मावादांचे परिणाम

ह्या सर्व आत्मावादांचे परिणाम बहुतांशी दोन होत असत. एक चैनींत सुख मानणें, आणि दुसरा तपश्चर्या करून शरीर कष्टविणें. पूरण कस्सपाच्या मताप्रमाणे जर आत्मा कोणाला मारीत नाही, किंवा मारवीत नाही, तर आपल्या चैनीसाठी इतरांची हत्या करण्यास हरकत कोणती? जैनांच्या मताप्रमाणे तोच आत्मा पूर्वजन्मींच्या कर्माने बद्ध झालेला असें म्हटलें, तर ह्या कर्मांपासून सुटण्याला खडतर तपश्चर्या केली पाहिजे असें तत्त्वज्ञान उत्पन्न होणें साहजिक आहे. आत्मा अशाश्वत आहे, तो मेल्यानंतर राहत नाही, असे गृहीत धरलें, तर जिवंत असेपर्यंत मौजमजा करून काल कंठावा, किंवा ह्या भोगांची शाश्वती तरी काय असे म्हणून तपश्चर्या करावी, अशी दोन्ही प्रकारची मतें निष्पन्न होऊ शकतील.

आत्मवादाचा त्याग

परंतु बुद्ध भगवन्ताला चैनीचा आणि तपश्चर्येचा असे दोन्ही मार्ग त्याज्य वाटले. कां की, त्यांपासून मनुष्यजातींचे दुःख कमी होत नाही. परस्परांशी भांडणाऱ्या जनतेला दोन्ही अंतांपासून शांतीचा मार्ग सापडणे शक्य नाही. ह्या अंतांना कारणीभूत आत्मवाद आहे, अशी बोधिसत्त्वाची खात्री झाली, आणि तो सारा बाजूला सारून त्याने एक नवाच मार्ग शाधून काढला. आत्मा शाश्वत असो किंवा अशाश्वत असो, या जगांत दुःख आहेच आहे. आणि ते मनुष्यजातीच्या तृष्णेचे फळ होय. आर्य अष्टांगिक मार्गाच्या द्वारे त्या तृष्णेचा क्षय केला तरच मनुष्याला आणि मनुष्यजातीला शांति-समाधान मिळेल. हा नवा मार्ग आत्मवाद सोडून दिल्याशिवाय लक्षांत येण्याजोगा नव्हता. म्हणून बुद्ध भगवन्ताने पञ्चवर्गीय भिक्षूंना चार आर्य सत्यांच्या मागोमाग अनात्मवाद उपदेशिल्याचा दाखला खन्धसंयुत्तांत सापडतो.* (* हेंच सुत्त महावग्गांतही आहे.)

भगवान् वाराणसी येथे ऋषिपत्तनांत मृगदावांत राहत होता. तेथे भगवान् पंचवर्गीय भिक्षूंना उद्देशून म्हणाला, "भिक्षूहो, जड शरीर अनात्मा आहे, शरीर जर आत्मा असतें तर ते उपद्रवकारक झाले नसतें, आणि माझें शरीर असे होऊ द्या, व याप्रमाणें न होऊ द्या. असे म्हणतां आले असतें. पण ज्या अर्थी शरीर अनात्मा आहे, त्या अर्थी ते उपद्रवकारक होतें, आणि तें याप्रमाणे होऊ द्या, आणि ह्याप्रमाणे होऊ नये, असें म्हणतां येत नाही.

"भिक्षू हो, वेदना अनात्मा आहे, ती जर आत्मा असती तर उपद्रवकारक झाली नसती, आणि म्हणतां आले असतें की माझी वेदना याप्रमाणें व्हावी, आणि याप्रमाणे होऊ नये. पण ज्या अर्थी वेदना अनात्मा आहे, त्या अर्थी ती उपद्रवकारक होते, आणि ती अशी व्हावी आणि अशी न व्हावी असे म्हणता येत नाही. त्याचप्रमाणे संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान अनात्मा आहे. जर विज्ञान आत्मा असते, तर ते उपद्रवकारक झाले नसतें, आणि म्हणतां आलें असते की, माझे विज्ञान याप्रमाणें व्हावे व याप्रमाणे होऊ नये. पण ज्या अर्थी विज्ञान अनात्मा आहे, त्याअर्थी

विज्ञान उपद्रवकारक होतें, आणि म्हणतां येत नाही की, माझे विज्ञान असें व्हावें आणि असे होऊ नये."

"भिक्षू हो, जड शरीर, वेदना, संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान नित्य आहेत की अनित्य आहेत?"

"भदन्त, ती अनित्य आहेत," असे भिक्षूंनी उत्तर दिले.

भ० - जें अनित्य आहे ते दुःखकारक की सुखकारक?

भि० - भन्ते, तें दुःखकारक आहे.

भ० - आणि जे दुःखकारक, विपरीणाम पावणारे, तें माझें आहे, तें मी आहें, तो माझा आत्मा आहे, असें समजणें योग्य होईल काय?

भि० - नाही, भदन्त.

भ० - म्हणून, भिक्षूहो, जो काही जड पदार्थ अतीत, अनागत, प्रत्युत्पन्न, आपल्या शरीरांतील किंवा शरीराबाहेरचा, स्थूल, सूक्ष्म, हीन, उत्कृष्ट, दुरचा किंवा जवळचा तो सर्व माझा नाही, तो मी नाही, तो माझा आत्मा नाही, असें यथार्थतया सम्यक ज्ञानाने जाणावे. त्याचप्रमाणे कोणतीही वेदना, कोणतीही संज्ञा, संस्कार, जे काही विज्ञान, अतीत, अनागत, प्रत्युत्पन्न, आपल्या शरीरांतील किंवा शरीराबाहेरचें, स्थूल, सूक्ष्म, हीन, उत्कृष्ट, दूरचें किंवा जवळचे ते सर्व माझे नव्हे, तें मी नव्हे, तो माझा आत्मा नव्हे, असे यथार्थतया सम्यक् ज्ञानाने जाणावे. भिक्षु हो, याप्रमाणे जाणणारा विद्वान आर्यश्रावक जड पदार्थ, वेदना, संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान, यांविषयी विरक्त होतो, आणि विरागामुळे विमुक्त होतो.

आत्म्याचे पांच विभाग

आत्मा शाश्वत आहे किंवा अशाश्वत आहे, असा प्रश्न केला असता त्यांचे सरळ उत्तर दिल्याने घोटाळा होण्याचा संभव होता, म्हणून बुद्ध भगवन्ताने आत्मा म्हणजे काय याची नीट कल्पना येण्यासाठी त्यांचे पृथक्करण या पंचस्कन्धांत केले आहे. जड पदार्थ, वेदना, संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान, असे या आत्म्याचे पाच विभाग करतां येतात. आणि ते विभाग पाडल्याबरोबर स्पष्ट दिसते की, आत्मा शाश्वत किंवा अशाश्वत नाही. कां की, हे पांचही स्कन्ध सदोदित बदलणारे म्हणजे अनित्य आहेत, दुःखकारक आहेत, आणि म्हणूनच ते माझे किंवा तो माझा आत्मा असें म्हणणें योग्य होणार नाही. हाच बुद्धाचा अनात्मवाद होय. आणि तो शाश्वतवाद व अशाश्वतवाद या दोन टोकांना जात नाही. भगवान् कात्यायनगोत्र भिक्षूला उद्देशून म्हणतो, "हे कात्यायन, जनता बहुतकरून अस्तिता आणि नास्तिता ह्या दोन अन्तांना जाते. हे दोन्ही अन्त सोडून तथागत मध्यममार्गाने धर्मोपदेश करतो."* (* निदानसंयुत्त, वग्ग २, सुत्त ५.)

अनावश्यक वाद

एवढें स्पष्टीकरण करून झाल्यावर जर कोणी हट्ट धरून बसला की, शरीर आणि आत्मा एक आहे किंवा भिन्न आहे हें सांगा, तर भगवान् म्हणे, “ह्या ऊहापोहांत मी पडत नसतो. कां की, त्यामुळे मनुष्यजातींचे कल्याण होणार नाही.” याचा थोडासा मासला चूळमालुंक्यंपुत्तसुत्तांत† († मज्झिमनिकाय. नं० ६३) सापडतो. त्या सुत्ताचा सारांश असा -

‘बुद्ध भगवान् श्रावस्ती येथे अनाथपिंडिकाच्या आरामांत राहत असता मालुक्यपुत्त नावाचा भिक्षु त्याजपाशी आला आणि नमस्कार करून एका बाजूला बसला. नंतर तो भगवन्ताला म्हणाला, “भदंत, एकान्तांत बसलो असता माझ्या मनात असा विचार आला की, हे जग शाश्वत आहे किंवा अशाश्वत आहे, शरीर व आत्मा एक आहे की भिन्न, मरणोत्तर तथागताला पुनर्जन्म आहे की नाही, इत्यादी प्रश्नांचा भगवन्ताने खुलासा केला नाही; तेव्हा भगवन्ताला मी हे प्रश्न विचारावे, आणि जर भगवन्ताला या प्रश्नांचा निकाल लावतां आला, तरच भगवन्ताच्या शिष्यशाखेंत राहावे. पण जर भगवन्ताला हे प्रश्न सोडवतां येत नसेल, तर भगवन्ताने सरळ तसें सांगावे.”

‘भ० - मालुंक्यपुत्ता, तूं माझा शिष्य होशील, तर या प्रश्नांचे स्पष्टीकरण करीन असें मी तुला कधी सांगितले होतें काय?

‘मा० – नाही भदन्त.

‘भ० - बरें, तूं तरी मला म्हणालास की, जर भगवन्ताने या सर्व प्रश्नांचें स्पष्टीकरण केलें, तरच मी भगवन्ताच्या भिक्षुसंघांत समाविष्ट होईन.

‘मा० - नाही, भदन्त.

‘भ० – तर मग आता ह्या प्रश्नांचा खुलासा केल्याशिवाय मी भगवन्ताचा शिष्य राहणार नाही असें म्हणण्यांत अर्थ कोणता? मालंक्यपुत्ता, एखाद्या मनुष्याच्या शरीरामध्ये बाणाचें विषारी शल्य शिरून तो तळमळत असतां त्याचे आप्तमित्र शस्त्रक्रिया करणाऱ्या वैद्याला बोलावून आणतील. पण तो रोगी जर त्याला म्हणेल,. ‘हा बाण कोणी मारला? तो ब्राम्हण होता की क्षत्रिय होता? वैश्य होता की शूद्र होता? काळा होता की गोरा होता? त्याचें धनुष्य कोणत्या प्रकारचें होतें? धनुष्याची दोरी कोणत्या पदार्थाची केली होती? इत्यादिक गोष्टींचा खुलासा केल्यावाचन मी या शल्याला हात लावूं देणार नाही; तर हे मालुंक्यपुत्ता, अशा परिस्थितींत त्या माणसाला या गोष्टी न समजतांच मरण येईल. त्याचप्रमाणे जो असा हट्ट धरील की, जग हें शाश्वत आहे किंवा अशाश्वत आहे, इत्यादि गोष्टींचें स्पष्टीकरण केल्यावाचून मी ब्रम्हचर्य आचरणार नाही,. त्याला ह्या गोष्टी समजल्यावाचूनच मरण येईल.

‘हे मालुंक्यपुत्ता, जग शाश्वत आहे किंवा अशाश्वत आहे अशी दृष्टि आणि विश्वास असला, तरी त्यापासून धार्मिक आचरणाला मदत होईल असें नाही. जग शाश्वत आहे असा विश्वास ठेवला,

तरी जरा, मरण, शोक, परिदेव, यांजपासून मुक्तता होत नाही. त्याचप्रमाणें जर शाश्वत नाही, शरीर आणि आत्मा एक आहे, शरीर आणि आत्मा भिन्न आहे, मरणोत्तर तथागताला पुनर्जन्म होतो, किंवा होत नाही, इत्यादिक गोष्टींवर विश्वास ठेवला, न ठेवला, तरी जन्म, जरा, मरण, परिदेव आहेतच आहेत. म्हणून, मालुंक्यपुत्ता, या गोष्टींचा खल करण्याच्या भरीला मी पडलो नाही. कां की, त्या वादविवादाने ब्रम्हचर्याला कोणत्याही प्रकारें स्थैर्य येण्याचा संभव नाही. त्या वादाने वैराग्य उत्पन्न होणार नाही, पापाचा निरोध होणार नाही, आणि शांति, प्रज्ञा, संबोध व निर्वाण यांचा लाभ व्हावयाचा नाही.

'परंतु मालुंक्यपुत्ता, हें दुःख आहे, हा दुःखाचा समुदय आहे, हा दुःखाचा निरोध आहे, आणि हा दुःखनिरोधाचा मार्ग आहे, हें मी स्पष्ट करून दाखविलें आहें. कारण हीं चार आर्यसत्यें ब्रम्हचर्याला स्थैर्य आणणारी आहेत, यांजमुळे वैराग्य येतें. पापाचा निरोध होतो, शांति, प्रज्ञा, संबोध व निर्वाण यांचा लाभ होतो. म्हणून हे मालुंक्यपुत्ता, ज्या गोष्टींची मी चर्चा केली नाही, त्या गोष्टींची चर्चा करूं नका; ज्या गोष्टींचे मी स्पष्टीकरण केलें आहे, त्या स्पष्टीकरणाला योग्य होत असें समजा.'

याचा अर्थ असा की, आत्मा पंचस्कन्धांचा बनलेला आहे, तरी त्याचा आकार वगैरे कसा असतो, तो जसाच्या तसा परलोकीं जातो की काय, इत्यादि गोष्टींचा खल केल्याने ब्रम्हघोटाळा माजून राहणार. जगांत दुःख विपुल आहे, आणि तें मनुष्यजातीच्या तृष्णेने उत्पन्न झालें असल्यामुळे अष्टांगिक मार्गाच्या द्वारें त्या तृष्णेचा निरोध करून जगांत सुखशांति स्थापन करणें प्रत्येक व्यक्तीचें कर्तव्य आहे. हा सरळ रस्ता, व हेंच बुद्धाचें तत्त्वज्ञान.

ईश्वरवाद

बुद्ध ईश्वराला मानीत नव्हता, म्हणून तो नास्तिक होता, अशी कांही लोकांची समजूत आहे. बौद्ध वाङ्मय किंवा प्राचीन उपनिषदें वाचलीं असतां या समजुतींत तथ्य नाही, असें दिसून येतें. तथापि हा लोकभ्रम दूर करण्यासाठी बुद्धसमकाली प्रचलित असलेल्या ईश्वरवादाचें दिग्दर्शन करणें योंग्य वाटतें.

खास ईश्वर शब्दाचा अङ्.गुतरनिकायाच्या तिकनिपातांत (सुत्त नं० ६१) आणि मज्झिमनिकायांतील देवदहसुत्तांत (नं. १०१) उल्लेख आला आहे. यांपैकी ईश्वरसंबंधींचा पहिल्या सुत्तांतील मजकूर असा: -

भगवान् म्हणतो, "भिक्षुहो, जें काहीं सुख, दुःख किंवा उपेक्षा मनुष्य प्राणी भोगतो तें सर्व ईश्वरनिर्मित आहे (इस्सरनिम्मानहेतु) असें प्रतिपादणाऱ्यांना आणि मानणाऱ्यांना मी विचारतों की, त्यांचें हे मत आहे काय? आणि त्यांनी 'होय' असें उत्तर दिल्यावर मी म्हणतों, तुम्ही प्राणघातकी, चोर, अब्रम्हचारी, असत्यवादी, चहाडखोर, शिवीगाळ करणारे, बडबडणारे, दुसऱ्यांचें धन इच्छिणारे,

द्वेष्टे आणि मिथ्यादृष्टिक ईश्वराने निर्मिल्यामुळेच झालां की काय? भिक्षुहो, हें सर्व ईश्वराने निर्माण केलें असें सत्य मानलें, तर (सत्कर्माविषयीं) छंद आणि उत्साह राहणार नाही; अमुक करावें, किंवा अमुक करूं नये, हें देखील समजणार नाही."

या ईश्वरनिर्माणाचा उल्लेख देवदहसुत्तांत देखील आला आहे. परंतु हा मजकूर प्रक्षिप्त असावा, अशी बळकट शंका येते कारण, दुसऱ्या कोणत्याही सुत्तांत ही कल्पना आढळत नाही. बुद्धसमकालीन मोठा देव म्हटला म्हणजे ब्रम्हा होय. पण तो निराळ्या तऱ्हेचा कर्ता आहे; बायबलांतील देवासारखा नाही. जग होण्यापूर्वी तो नव्हता. विश्व उत्पन्न झाल्यावर प्रथमतः तो अवतरला, आणि त्यानंतर इतर प्राणी झाले, त्यामुळे त्याला भूतभव्यांचा कर्ता म्हणूं लागले. ब्रम्हजालसुत्तांत आलेल्या त्याच्या वर्णनाचा सारांश असा: -

"पुष्कळ काळानंतर ह्या जगाचा सवर्त (नाश) होतो. आणि त्यांतील बहुतेक प्राणी आभास्वर देवलोकांत जातात. त्यानंतर पुष्कळ काळाने या जगाता विवर्त (विकास) होऊ लागतो. तेव्हा प्रथमतः रिकामें ब्रम्हविमान उत्पन्न होतें. तदनंतर आभास्वर देवलोकींचा एक प्राणी तेथून च्यूत होऊन या विमानांत जन्मतो. तो मनोमय, प्रीतिभक्ष्य, स्वयंप्रभ, अन्तरिक्षचर, शुभस्थायी आणि दीर्घजीवी असतो. त्यानंतर दुसरे अनेक प्राणी आभास्वर देवलोकांतून च्यूत होऊन त्या विमानांत जन्मतात. त्यांना वाटतें हा जो भवान, ब्रम्हा, महाब्रम्हा, तो अभिभू, सर्वदर्शी, वशवर्ती, ईश्वर, कर्ता, निर्माता, श्रेष्ठ, सर्जिता, वशी आणि भूतभव्यांचा पिता आहे."

'ब्रम्हा देवांना प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता।' ह्या मुण्डकोपनिषदाच्या (१ । १) वाक्यांत ब्रम्हदेवाची वर दिलेली कल्पना संक्षेपतः निर्देशिली आहे. यावरून ब्रम्हदेवाला जगताचा कर्ता बनविण्याचा ब्राम्हणांचा प्रयत्न स्पष्ट दिसतो. परंतु तो त्या काळच्या श्रमणसंस्कृतीसमोर टिकूं शकला नाही. खुद्द ब्राम्हणांनाच हा प्रयत्न सोडून देऊन ब्रम्हा हा नपुसकलिंगी शब्द स्वीकारावा लागला. आणि बहुतेक सर्व उपनिषदांतून या ब्रम्ह शब्दालाच महत्त्व दिलें आहे.

ब्रम्हापासून किंवा आत्म्यापासून जगाची उत्पत्ति कशी झाली याची एक कल्पना बृहदारण्यक उपनिषदांत सापडते, ती अशीः-

आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः... स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते। स द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानासं यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ । स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभावतां तस्मादिदमर्धवृगलमिव स्व इति ।

'सर्वांपूर्वी पुरुषरूपी आत्मा तेवढा होता...तो रमला नाही; म्हणून (मनुष्य) एकाकी रमत नसतो. तो दुसऱ्याची इच्छा करूं लागला, आणि जसे स्त्रीपुरुष परस्परांना अलिंगन देतात, तसा होऊन राहिला. त्याने स्वतःला द्विधा फोडलें. त्यामुळे पति आणि पत्नी झाली. म्हणून हें शरीर (द्विदल धान्याच्या) दलाप्रमाणे आहे.'

(वृ० उ० १।४।१-३).

आता बायबलांतील उत्पत्तिकथा पहा. मग परमेश्वर देवाने जमिनींतील मातीचा मनुष्य बनविला........मग देवाने आदामावर (त्या माणसावर) गाढ निद्रा पाडली, आणि त्याची बरगडी काढून तिची स्त्री बनविली....यास्तव पुरुष आपल्या आईबापांस सोडून आपल्या स्त्रीशीं जडून राहील; तीं दोघें एकदेह होतील." (बायबल, उत्पत्ति, अ० २).

ह्या आणि वरील उत्पत्तींत केवढा फरक ! येथे देव सर्व पृथ्वी निर्माण करून मग माणसाला, व त्याच्या बरगडीपासून स्त्रीला उत्पन्न करतो; देव जगापासून अगदीच भिन्न; आणि तेथे पुरुषरूपी आत्मा स्वतःच द्विधा होऊन स्त्री आणि पुरूष बनतो.

प्रजापतीची उत्पत्ति

प्रजापति म्हणजे जगत्कर्ता ब्रम्हा, त्याची उत्पत्ति बृहदारण्यकांत सांगितली आहे, ती येणेंप्रमाणें:-

आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त, सत्यं ब्रम्ह, ब्रम्ह प्रजापतिं, प्रजापतिर्देवांस्ते देवाः सत्यमेवोपासते ॥ (५।५।१).

'सर्वांपूर्वी पाणी तेवढें होतें. त्या पाण्याने सत्य, सत्याने ब्रम्ह, ब्रम्हाने प्रजापति व प्रजापतीने देव उत्पन्न केले; ते देव सत्याचीच उपासना करतात.'

बायबलांत देखील जलप्रलयानंतर सृष्टीची उत्पत्ति पुनरपि झाल्याची कथा आहे, पण देवाने आंगाऊच नोहाचें कुटुंब व पशुपक्षादिकांच्या नर व माद्या जहाजांत भरून ठेवावयास लावल्या, आणि मग जलप्रलय केला.* (* बायबल, उत्पत्ति, अ० ७) उपनिषदांत जलप्रलयापूर्वी काय होतें तें मुळीच सांगितलें नाही. एवढेंच नाही, तर सत्य ब्रम्हदेवाच्या आणि ब्रम्हतत्त्वाच्या देखील वरच्या पायरीवर ठेवलें आहे. ब्रम्हजालसुत्तांत दिलेली ब्रह्मोत्पत्तीची कथा या कथेशीं निकटतर आहे.

ईश्वर जगापासून भिन्न असून त्याने जग निर्माण केलें, ही कल्पना हिंदुस्थानांत शकांनी आणली असावी. कां की, त्यापूर्वीच्या वाङ्मयांत ती तशा रुपानें आढळत नाही. तेव्हा, बुद्ध ईश्वर मानीत नसल्यामुळे नास्तिक होता, असा त्याच्यावर आळ आणणें संभवनीयच नव्हतें. तो वेदनिंदक असल्यामुळे नास्तिक आहे, असा ब्राम्हण आरोप करीत, पण बुद्धाने वेदाची निंदा केलेली कोठे आढळत नाही. आणि ब्राम्हणांना मान्य झालेल्या सांख्यकारिकेसारख्या ग्रन्थांत वेदनिंदा काय कमी आहे?

दृष्टवदांनुश्रविकः
स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः।

'दृष्ट उपाऱ्याप्रमाणेच वैदिक उपाय देखील (निरुपयोगी) आहे. कारण तो अविशुद्धि, नाश आणि अतिशय यांनी युक्त आहे.'

आणि 'त्रैगुण्यविषया वेदाः' इत्यादिक वेदनिंदा भगवद्गितेंत सापडत नाही काय? पण सांख्याने ब्राम्हणांच्या जातिभेदावर हल्ला केला नाही, आणि भगवद्गितेने तर त्या जातिभेदाला उघड उघड उचलून धरलें आहे. तेव्हा त्यांना वेदनिंदा पचणें शक्य होतें. याच्या उलट बुद्धाने वेदनिंदा केली नसली, तरी जातिभेदावर जोराचा हल्ला केला. मग तो वेदनिंदक कसा ठरणार नाही? वेद म्हणजे जातिभेद, आणि जातिभेद म्हणजे वेद, असें ह्या दोहोंचे ऐक्य आहे । जातिभेद नसला, तर वेद राहील कसा? आणि जातिभेद अस्तित्वांत राहून वेदाचें एक अक्षरसुद्धा कोणाला माहीत नसलें, तरी वेदप्रामाण्यबुद्धि कायम असल्यामुळे वेद राहिलाच म्हणावयाचा !

बुद्धसमकालीन श्रवणब्राम्हणांत ईश्वरवादाला मुळीच महत्त्व नव्हतें, हें वरील विवेचवावरून दिसून येईलच. त्यांपैकी कांही ईश्वराच्या जागी कर्माला मानीत, आणि कधी कधी बुद्ध कर्मवादी नाही, अतएव नास्ति आहे, असा बुद्धावर आरोप करीत. त्याचें निरसन पुढील प्रकरणांत करण्यांत येईल.

प्रकरण आठवें
कर्मयोग

बुद्ध नास्तिक की आस्तिक ?

एके समयीं बुद्ध भगवान् वैशालीजवळ महावनांत राहत होता. त्या वेळीं कांही प्रसिद्ध लिच्छवी राजे आपल्या संस्थागारांत कांही कारणास्तव जमले असतां, बुद्धसंबंधाने गोष्टी निघाल्या. त्यांतील बहुतेक बुद्धाची, धर्माची आणि संघाची स्तुति करूं लागले. ती ऐकून सिंह सेनापतीला बुद्धदर्शनाची इच्छा झाली. तो निर्ग्रंथांचा उपासक असल्यामुळे त्यांच्या मुख्य गुरूला-नाथपुत्ताला-भेटला, आणि म्हणाला, "भदन्त, मी श्रमण गोतमाची भेट घेऊं इच्छितों."

नाथपुत्त म्हणाला, "सिंहा, तूं क्रियावादी असतां अक्रियवादी गोतमाची भेट घेऊं इच्छितोस?" हें अपल्या गुरूंचे वचन ऐकून सिंह सेनापतीने बुद्धदर्शनाला जाण्याचा बेत सोडून दिला. पुन्हा एकदोनदा त्याने लिच्छवींच्या संस्थागारांत बुद्धाची, धर्माची आणि संघाची स्तुति ऐकली. तथापि नाथपुत्ताच्या सांगण्यावरून बुद्धदर्शनाला जाण्याचा बेत त्याला पुन्हा तहकूब करावा लागला. शेवटीं सिंहाने नाथपुत्ताला विचारल्यावाचूनच बुद्धाची भेट घेण्याचा निश्चय केला; व मोठ्या लवाजम्यासह महावनांत येऊन तो भगवन्ताला नमस्कार करून एका बाजूला बसला, आणि भगवन्ताला म्हणाला, "भदन्त, आपण अक्रियवादी आहांत व अक्रियवाद श्रावकांना शिकवतां, हें खरें काय? "

भगवान म्हणाला, "असा एक पर्याय आहे की, ज्याच्या योगें सत्यवादी मनुष्य म्हणूं शकेल, श्रमण गोतम अक्रियवादी आहे. तो पर्याय कोणता? हे सिंहा, मी कायदुश्चरिताची, वाग्दुश्चरीताची व मनोदुश्चरिताची आक्रिया उपदेशितों.

"सिंहा, दुसराही एक पर्याय आहे की, ज्याच्यामुळे सत्यवादी मनुष्य म्हणूं शकेल, श्रमण गोतम क्रियावादी आहे. तो कोणता? मी कायसुचरिताची, वाक्सुचरिताची आणि मनःसुचरिताची क्रिया उपदेशितों.

"आणखी असाही एक पर्याय आहे की, ज्याच्यायोंगे सत्यवादी मनुष्य मला उच्छेदवादी म्हणूं शकेल. तो कोणता? सिंहा, मी लोभ, द्वेष, मोह इत्यादि सर्व पापकारक मनोवृत्तींचा उच्छेद उपदेशितों.

"असाही एक पर्याय आहे की, ज्याच्यायोगे सत्यवादी मनुष्य मला जुगुप्सी म्हणू शकेल. तो कोणता? सिंहा, मी कायदुश्चरिताची, वाग्दुश्चरिताची आणि मनोदुश्चरिताची जुगुप्सा (कंटाळा) करतों. पापकारक कर्मांचा मला वीट आहे.

"असाही एक पर्याय आहे की ज्याच्यायोगें सत्यवादी मनुष्य मला विनाशक म्हणू शकेल. तो कोणता? लोभाचा, द्वेषाचा आणि मोहाचा मी विनाश उपदेशितो.

"आणि सिंहा, असा देखील एक पर्याय आहे की ज्याच्या योगें सत्यवादी मनुष्य मला तपस्वी म्हणूं शकेल. तो कोणता? हे सिंहा, पापकारक अकुशल धर्म तापवून सोडावे असें मी म्हणतो. ज्याचे पापकारक अकुशल धर्म वितळून गेले, नष्ट झाले, पुन्हा उत्पन्न होणार नाहीत, त्याला मी तपस्वी म्हणतो."* (* बुद्धलीलासारसंग्रह,पृ. २७९-२८१ पहा).

नास्तिकतेचा आरोप

या सुत्तांत बुद्धावर मुख्य आरोप अक्रियावादाचा केलेला आहे. तो खुद्द महावीर स्वामींनी केला असेल किंवा नसेल. तथापि त्या वेळी अशा प्रकारचा आरोप बुद्धावर करण्यात येत असे, यांत शंका नाही.

गोतम क्षत्रिय कुलांत जन्मला. शाक्य क्षत्रियांचे शेजारी आणि आप्त कोलिय क्षत्रिय. या दोघांमध्ये रोहिणी नदीच्या पाण्यासंबंधाने वारंवार मारामाऱ्या होत, हें वर सांगितलेंच आहे (पूर्वार्ध, पृ. १०५). दुसऱ्या एखाद्या टोळीने आपल्या टोळीतील माणसांचे नुकसान केले किंवा खून केला, तर त्याचा मोबदला त्या टोळींतील माणसाचे नुकसान करून किंवा खून करून घेण्याची पद्धति आजला सरहद्दीवरील पठाण लोकांत चालू आहे; तशीच ती प्राचीन काळी हिंदुस्थानांतील क्षत्रियांत असली, तर त्यांत आश्चर्य मानण्याजोगे कांही नाही. खरें आश्चर्य हें की, या क्षत्रियांच्या एका टोळींत जन्मलेल्या गोतमाने आपल्या शेजाऱ्यांचा आणि आप्तांचा सूड उगवणें साफ नाकारलें, आणि एकदम तपस्वी लोकांत प्रवेश केला.

गृहस्थाश्रमाचा कंटाळा आला, तर त्या काळचे ब्राम्हण आणि क्षत्रिय गृहत्याग करून परिव्राजक बनत, आणि खडतर तपश्चर्या करीत तेव्हा गोतम तपस्वी झाला, यांत कोणलाही विशेष वाटले नसावें. फार झालें तर हा तरूण गृहस्थ स्वाश्रमाला निरुपयोगी ठरला, असें लोकांनी म्हटलें असेल. पण जेव्हा सात वर्षे तपश्चर्या करून गोतम बोधिसत्त्व बुद्ध झाला, आणि गृहस्थाश्रमांतील चैनींचा व संन्यासाश्रमांतील तपश्चर्येचा सारखाच निषेध करू लागला, तेव्हा त्याच्यावर टीका होऊ लागल्या.

ब्राम्हणांना चालू समाजपद्धति पाहिजे होती. त्यांचा कर्मयोग म्हटला म्हणजे ब्राम्हणांनी यज्ञयाग करावे, क्षत्रियांनी युद्ध करावें, वैश्यांनी व्यापार आणि शूद्रांनी सेवा करावी. हा कर्मयोग ज्याला पसंत नसेल त्याने अरण्यवास पत्करून तपश्चर्येच्या योगाने आत्मबोध करून घ्यावा, आणि मरून जावें; समाजाची घडी बिघडेल असें कोणतेंही कृत्य करूं नये.

निरनिराळ्या श्रमणसंघांत भिन्न भिन्न तत्त्वज्ञानें प्रतिपादिलीं जात असत; तथापि तपश्चर्येच्या संबंधाने त्यांपैकी अधिकतर श्रमणांची एकवाक्यता होती. त्यांत निर्ग्रन्थांनी कर्माला विशेष महत्त्व दिलें. हा जन्म दुःखकारक आहे, आणि तो पूर्वजन्मींच्या पापकर्मांनी आला असल्यामुळे तीं पापे नष्ट करण्यासाठी खडतर तपश्चर्या केली पाहिजे, असें त्यांचे पुढारी प्रतिपादीत. आणि बुद्ध तर तपश्चर्येचा निषेध करणारा. तेव्हा त्याला निर्ग्रंथांनी अक्रियवादी (अकर्मवादी) म्हणणें अगदी साहजिक होतें. ब्राम्हणांच्या दृष्टीने बुद्धाने शस्त्रत्याग केला, म्हणून तो अक्रियवादी ठरतो, तर तपस्व्यांच्या दृष्टीने तपश्चर्या सोडली म्हणून अक्रियवादी ठरतो!

क्रान्तिकारक तत्त्वज्ञान

येथें हे लक्षात ठेवलें पाहिजे की, गोतमाने गृहत्याग केला तो केवळ आत्मबोध करून घेऊन मोक्ष मिळविण्यासाठी नव्हे, आपल्या शेजाऱ्यांवर शस्त्र उगारणें त्याला योग्य वाटलें नाही, शस्त्रावाचून परस्परांच्या सलोख्याने चालणारी अशी एक समाजरचना करतां येईल की काय यासंबंधाने त्याच्या मनांत सतत विचार चालू होते. तपश्चर्येने आणि तपस्वी लोकांच्या तत्त्वज्ञानाने मनुष्यजातीसाठी असा एखादा सरळ मार्ग काढतां येईल, असें वाटल्यामुळेच त्याने गृहत्याग करून तपश्चर्या आरंभिली, आणि तिच्यायोगें कांही निष्पन्न होत नाही असें जाणून त्याने ती सोडून दिली, व एक अभिनव मध्यम मार्ग शोधून काढला.

आजकालच्या क्रांतिकारी लोकांना राजकारणी आणि धार्मिक लोक जसे विनाशक (nihilist) वगैरे विशेषणें लावतात, आणि त्यांचा अडाणीपणा समाजासमोर मांडतात, त्याप्रमाणें बुद्धाला तत्समकालीन टीकाकार अक्रियवादी म्हणत, आणि त्याच्या नवीन तत्त्वज्ञानाची निरर्थकता लोकांपुढे मांडीत, असें समजण्यास हरकत नाही.

दुश्चरितें व सुचरितें

येथे वर दिलेलीं दुश्चरितें आणि सुचरितें कोणतीं यांचे थोडक्यांत विवेचन करणें योग्य वाटतें. भगवान् सालेय्यक ब्राम्हणांना म्हणतो, "गृहस्थहो, कायेने घडणारें तीन प्रकारचें अधर्माचरण कोणतें? एखादा मनुष्य प्राणघात करतो, रूद्र, दारूण, लोहितपाणि आणि मारहाण करण्यामध्ये गुंतलेला असतो; अथया चोरी करतो, जी वस्तु आपली नव्हे ती-गावांत किंवा अरण्यांत असो-मालकाला न विचारतां घेतो; किंवा व्यभिचार आचरतो, आई, बाप, भगिनी, पति किंवा आप्त यांनी रक्षण केलेल्या स्त्रींशी व्यभिचार करतो. याप्रमाणें कायेनें त्रिविध अधर्माचरण घडते.

"आणि, गृहस्थहो, वाचेने घडणारे चार प्रकारचें अधर्माचरण कोणते? एखादा मनुष्य खोटें बोलतो. सभेंत, परिषदेंत, आप्तमंडळांत किंवा राजद्वारीं गेला असतां त्याची साक्ष विचारतात, तुला जें माहित असेल तें सांग. तो जें जाणत नाही, तें मी जाणतों, जें पाहिलें नाही तें मी पाहिलें,

असें सांगतो. ह्याप्रमाणें स्वतःसाठी परक्यासाठी, किंवा थोड्याबहुत प्राप्तीसाठी जाणून बुजून खोटें बोलतो. अथवा तो चहाडी करतो, ह्या लोकांचे ऐकून त्या लोकांत भेद पाडण्यासाठी कागाळ्या सांगतो, किंवा त्या लोकांचें ऐकून ह्या लोकांत विरोध उत्पन्न करण्यासाठी यांना येऊन सांगतो. याप्रमाणें एकोप्याने वागणाऱ्यांत भेद पाडतो, किंवा भांडणाऱ्यांना उत्तेजन देतो. भांडण वाढविण्यांत त्याला आनंद वाटतो, भांडण वाढविणारें वचनच तो बोलत असतो. अथवा तो शिवीगाळ करतो, दुष्टपणानें भरलेलें, कर्कश, कटु, वर्मी लागणारे, क्रोधयुक्त आणि समाधानाचा भंग करणारें वचन बोलतो. अथवा तो वृथा बडबड करतो, भलत्याच वेळी बोलतो, न घडलेल्या गोष्टी रचून सांगतो, अधार्मिक, शिष्टाचारविरूद्ध, दुर्लक्ष करण्याला योग्य, प्रसंगाला न शोभणारें, अकारण पाल्हाळीक आणि अनर्थक भाषण करतो. याप्रमाणें वाचेने चतुर्विध अधर्माचरण घडतें.

"आणि गृहस्थहो, तीन प्रकारचें मानसिक अधर्माचरण कोणतें? एखादा मनुष्य दुसऱ्याच्या द्रव्याचें चिंतन करतो, दुसऱ्याच्या संपत्तीची साधनें आपणाला मिळावीं, असें इच्छितो. अथवा तो द्वेषबुद्धि असतो; हे प्राणी मारले जावोत, नाश पावोत, असा विचार करतो. अथवा तो मिथ्यादृष्टि होतो, दान नाही, धर्म नाही, सुकृतदुष्कृत कर्मांचे फळ नाही, हा लोक नाही, परलोक नाही, अशा प्रकारचे नास्तिक विचार बाळगतो. याप्रमाणें मनाने त्रिविध अधर्माचरण घडतें.

"गृहस्थहो, तीन प्रकारचें कायेने घडणारें धर्माचरण कोणतें? एखादा मनुष्य प्राणघात करीत नाही, तो इतरांवर शस्त्र उगारीत नाही, त्याला हत्या करण्यास लाज वाटते, सर्व प्राणिमात्राविषयीं त्यांचे आचरण दयामय असतें. तो चोरी करीत नाही, गावांत किंवा अरण्यांत दुसऱ्याची वस्तु दिल्याशिवाय घेत नसतो. तो व्यभिचार करीत नाही; आई, बाप, बहीण, भाऊ, पति, आप्त इत्यादिकांनी रक्षिलेल्या स्त्रियांशी संबंध ठेवीत नाही. याप्रमाणें कायेने त्रिविध धर्माचरण घडते.

"आणि, गृहस्थहो, चार प्रकारचें वाचेने घडणारें धर्माचरण कोणतें? एखादा मनुष्य खोटें बोलणें साफ सोडून देतो, सभेंत, परिषदेंत, किंवा राजद्वारीं त्याची साक्ष विचारली असतां, तो जें जाणत नाही, तें जाणत नाही, आणि जे पाहिलें नाही, तें पाहिलें नाही, असें म्हणतो. येणेंप्रमाणे आपणांसाठी, परक्यासाठी किंवा थोड्याबहुत फायद्यासाठी खोटें बोलत नाही. तो चहाडी करण्याचें सोडून देतो, ह्या लोकांचे ऐकून त्या लोकांचा भेद पाडण्यासाठी ती गोष्ट त्यांना सांगत नाही, किंवा त्या लोकांचे ऐकून ह्यांना सांगत नाही; याप्रमाणें ज्यांच्यांत भांडणे झाली असतील त्यांची एकी करतो, आणि ज्यांच्यांच एकोपा आहे त्यांना उत्तेजन देतो. एकोप्यांत त्याला आनंद वाटतो आणि एकोपा होईल असें भाषण करतो. तो शिवीगाळ करण्यांचें सोडून देतो. तो सरळ, कानाला गोड लागणारें, हृदयंगम, नागरिकाला शोभणारें आणि बहुजनाला आवडणारें भाषण करतो. तो बडबड करीत नाही, प्रसंगानुसार, तथ्य, अर्थयुक्त, धार्मिक, शिष्टाचाराला अनुसरणारें, लक्षांत ठेवण्याजोगे, योग्य वेळी, सकारण, मुद्देसूद आणि सार्थक भाषण करतो. याप्रमाणें वाचेने चतुर्विध धार्मिक आचरण घडते.

"आणि, गृहस्थहो, तीन प्रकारचे मानसिक धर्माचरण कोणते? एखादा मनुष्य परद्रव्याचा लोभ करीत नाही, परसंपत्तीची साधने आपली व्हावीं असा विचार मनांत आणीत नाही, त्याचे चित्त द्वेषापासून मुक्त असतें, हे प्राणी अवैर, निर्वाध, दुःखरहित आणि सुखी होवात, असा त्याचा शुद्ध संकल्प असतो. तो सम्यग्दृष्टि होतो. दानधर्म आहे, सुकृतदुष्कृत कर्मांचें फळ आहे, इहलोक परलोक आहे, इत्यादि गोष्टींवर त्याचा विश्वास असते. याप्रमाणें मनाने त्रिविध धर्माचरण घडते."*
(*मज्झिमनिकाय (नं ४१) सालेय्यकसुत्त पहा.)

संक्षेपाने सांगावयाचें म्हटलें म्हणजे प्राणघात, अदत्तादान (चोरी) आणि काममिथ्याचार (व्यभिचार) हीं तीन कायिक पापकर्मे, असत्य, चहाडी, शिवीगाळ आणि वृथा बडबड हीं चार वाचसिक पापकर्मे, आणि परद्रव्याचा लोभ, इतरांच्या नाशाची इच्छा व नास्तिक दृष्टि हीं तीन मानसिक पापकर्मे होत. ह्या दहांनाही अकुशल कर्मपथ म्हणतात. त्यांपासून निवृत्त होणें म्हणजे कुशल कर्मपथ. ते देखील दहा आहेत, आणि त्यांचे वर्णन वर आलेंच आहे. दहा अकुशल आणि दहा कुशल कर्मपंथांची वर्णनें त्रिपिटक वाङःमयांत पुष्कळ ठिकाणी सापडतात. वरच्या उतार्‍यांत अकुशल कर्मपंथांना अधर्माचरण व कुशल कर्मपंथांना धर्माचरण म्हटलें आहे.

कुशल कर्मे व अष्टांगिक मार्ग

यांपैकी कुशल कर्मपंथांचा आर्य अष्टांगिक मार्गांत समावेश होतोच. तीन प्रकारचें कुशल कायकर्म म्हणजे सम्यक् कर्म, चार प्रकारचें कुशल वाचसिक कर्म म्हणजे सम्यक वाचा, आणि तीन प्रकारचें मानसिक कुशल कर्म म्हणजे सम्यक् दृष्टि व सम्यक् संकल्प. बाकी राहिलेलीं आर्य अष्टांगिक मार्गांची चार अंगे या कुशल कर्मपंथांना पोषकच आहेत. सम्यक् आजीव, सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृति आणि सम्यक समाधि या चार अंगांच्या यथातथ्य भावनेशिवाय कुशल कर्मपंथाची अभिवृद्धि आणि पूर्णता व्हावयाची नाही.

अनासक्तियोग

केवळ कुशल करीत गेलो आणि जर त्यांत आसक्त झालो, तर त्यायोगें अकुशल उत्पन्न होण्याचा संभव आहे.

कुसलो धम्मो अकुसलस्स धम्मस्स आरम्मणपच्चयेन पच्चयो।
दानं दत्वा सील समादियित्वा उपोसथंकम्मं कत्वा तं अस्सादेति
अभिनन्दति। तं आरब्भ रागो उप्पज्जति दिट्ठि उप्पज्जति
विचिकिच्छा उप्पज्जति उद्धच्चं उप्पज्जति दोमनस्तं उप्पज्जति।
(तिकपट्ठान)

'कुशल' मनोविचार अकुशलाला आलंबन प्रत्ययाने प्रत्यक्ष होतो. (एखादा मनुष्य) दान देतो, शील राखतो, उपोसथकर्म करतो, आणि त्याचा आस्वाद घेतो, त्याचें अभिनंदन करतो. त्यामुळे

लोभ उत्पन्न होतो, दृष्टि उत्पन्न होते, शंका उत्पन्न होते, भ्रान्तता उत्पन्न होते, दौर्मनस्य उत्पन्न होते.'

येणेंप्रमाणे कुशल मनोवृत्ति अकुशलाला कारणीभूत होत असल्यामुळे कुशल विचारामध्ये आसक्ति ठेवतां कामा नये, निरपेक्षपणें कुशल कर्म करीत राहिलें पाहिजे. हाच अर्थ धम्मपदांतील खालील गाथेंत संक्षेपाने दर्शविला आहे.

सब्बपापस्स अकरणं कुसलस्स उपसम्पदा।
सचित्तपरियोदपनं एतं बुद्धान सासनं॥

'सर्व पापांचे अकरण, सर्व कुशलाचे सम्पादन आणि स्वचित्ताचें संशोधन हें बुद्धाचे शासन होय.'

म्हणजे वर सांगितलेले सर्व अकुशल कर्मपथ पूर्णपणे वर्ज्य करावयाचे, आणि कुशल कर्मपंथांचे सदोदित आचरण करून त्यांत आपलें मन आसक्त होऊं द्यावयांचे नाही. हें सर्व अष्टांगिक मार्गाच्या अभ्यासाने घडून येतें.

कुशलकर्मांत जागृति आणि उत्साह

कुशलकर्मांत अत्यंत जागृति आणि उत्साह ठेवला पाहिजे, अशा प्रकारचे उपदेश त्रिपिटक वाङःमयांत अनेक सापडतात. त्या सर्वांचा संग्रह येथे करणें शक्य नाही, तथापि नमुन्यादाखल त्यांपैकी एक लहानसा उपदेश येथे देतों.

बुद्ध भगवान् म्हणतो, "भिक्षूहो, स्त्रीने, पुरुषाने, गृहस्थाने किंवा प्रव्रजिताने, पांच गोष्टींचें सतत चिंतन करावे. (१) मी जराधर्मी आहें, असा वारंवार विचार करावा. कां की, ज्या तारूण्यमदामुळे प्राणी काया-वाचा-मनें दुराचरण करतात, तो मद ह्या चिंतनाने नाश पावतो; निदान कमी होतो. (२) मी व्याधिधर्मी आहें, असा वारंवार विचार करावा, कां की, ज्या आरोग्यमदामुळे प्राणी काया-वाचा-मनें दुराचरण करतात, तो मद या चिंतनाने नाश पावतो; निदान कमी होतो. (३) मी मरणधर्मी आहें, असा वारंवार विचार करावा, कां की, ज्या जीवितमदामुळे प्राणी काया-वाचा-मनें दुराचरण करतात, तो मद या चिंतनाने नाश पावतो; निदान कमी होतो. (४) प्रियांचा व आवडत्यांचा (प्राण्यांचा किंवा पदार्थांचा) मला वियोग घडणार, असा वारंवार विचार करावा. कां की, ज्या प्रियांच्या स्नेहामुळे प्राणी काया-वाचा-मनें दुराचरण करतात, तो स्नेह या चिंतनाने नाश पावतो; निदान कमी होतो. (५) मी कर्मस्वकीय, कर्मदायाद, कर्मयोनि, कर्मबंधु, कर्मप्रतिशरण आहें, कल्याणकारक किंवा पापकारक कर्म करीन त्याचा दायाद होईन. असा वारंवार विचार करावा. कां की, त्यामुळे कायिक, वाचसिक आणि मानसिक दुराचरण नाश पावतें; निदान कमी होते.

"मी एकटाच नव्हे, तर यच्चयावत् प्राणी जराधर्मी, व्याधिधर्मी, मरणधर्मी आहेत, त्या सर्वांना प्रियांचा वियोग घडतो, आणि ते देखील कर्मदायाद आहेत, असा आर्यश्रावक सतत विचार करतो, तेव्हा त्याला मार्ग सापडतो. त्या मार्गाच्या अभ्यासाने त्यांची संयोजनें नष्ट होतात."* (* अंगुत्तरनिकाय, पञ्चकनिपात, सुत्त ५७)

ह्या उताऱ्यांत कर्मस्वकीय म्हणजे कर्मच काय तें माझे स्वकीय आहे; बाकी सर्व वस्तुजात माझ्यापासून कधी विभक्त होईल याचा नेम नाही; मी कर्माचा दायाद आहें, म्हणजे बरी कर्मे केली तर मला सुख मिळेल, वाईट केली तर दुःख भोगावें लागेल; कर्मयोनि म्हणजे कर्मामुळेच माझा जन्म झाला आहे; कर्मबंधू म्हणजे संकटांत माझें कर्मच माझे बांधव; आणि कर्मप्रतिशरण म्हणजे कर्मच माझे रक्षण करूं शकेल. ह्यावरून बुद्ध भगवंताने कर्मावर किती जोर दिला आहे, हे चांगले समजून येईल. अशा गुरूला नास्तिक म्हणणें कसें योग्य होईल?

सत्कर्मे उत्साहित मनाने करावे, यासंबंधाने धम्मपदाची खालील गाथा देंखील विचार करण्याजोगी आहे.

अभित्थरेथ कल्याणे पापा चित्तं निवारये ।
दन्धं हि करोतो पुञ्ञं पापस्मिं रमतौ मनो ॥

'कल्याणकर्मे करण्यांत त्वरा करावी, आणि पापापासून चित्त निवारावें. कारण, आळसाने पुण्यकर्म करणाऱ्यांचें मन पापांत रमते'

ब्राम्हणांचा कर्मयोग

एथवर बुद्धाच्या कर्मयोगाचा विचार झाला. आता त्या काळच्या ब्राम्हणांत कोणत्या प्रकारचा कर्मयोग चालु होता, याचा थोडक्यांत विचार करणें इष्ट आहे. ब्राम्हणांचे उपजीविकेचें साधन म्हटलें म्हणजे यज्ञयाग असत आणि ते विधिपूर्वक करणें यालाच ब्राम्हण आपला कर्मयोग मनीत. त्यानंतर क्षत्रियांनी युद्ध, वैश्यांनी व्यापार आणि शूद्रांनी सेवा करावी, हे त्यांचे कर्मयोग होत, असें ते प्रतिपादीत. त्यांना एखाद्याला कंटाळा आला, तर त्याने सर्वसंगपरित्याग करून रानावनांत जावें व तपश्चर्या करावी, याला संन्यास योग म्हणत. त्यांत त्याच्या कर्मयोगाचा अन्त होत असे. काही ब्राम्हण संन्यास घेऊन देखील अग्निहोत्रादिक कर्मयोग आचरीत असत, आणि त्यालाच श्रेष्ठ समजत. यासंबंधाने भगवद्गीतेंत म्हटलें आहे—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र कर्मबंधनः ।
तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचर॥

'यज्ञाकरिता केलेल्या कर्माहून इतर कर्म लोकांना बंधनकारक होतें. म्हणून हे कौंतेय, संग सोडून यज्ञासाठी तूं कर्म कर.'

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टाकामधुक् ॥

‘पूर्वी (सृष्टीच्या आरंभी) यज्ञासह प्रजा उत्पन्न करून ब्रम्हदेव म्हणाला, "तुम्ही या यज्ञाच्या योगाने वृद्धि पावाल; ही तुमची इष्ट कामधेनु होवो." ’ आणि म्हणून,

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः।
अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति॥

‘याप्रमाणे हें सुरू केलेलें (यज्ञयागाचें) चक्र या जगांत जो चालवीत नाही, त्यांचे आयुष्य पापरूप असून तो इंद्रियलंपट व्यर्थ जगतो.’* (*भगवदगीता अ० ३, श्लो० ९, १० व १६)

ब्राम्हणांचा लोकसंग्रह

परंतु जर एखाद्याच्या मनांत विचार आला की, प्रजापतीने प्रवर्तिलेलें हे चक्र ठीक नाही, कारण त्याच्या बुडाशीं हिंसा आहे, तर तो मनांत येऊं देऊं नये; त्यामुळे अज्ञ जनांचा बुद्धिभेद होईल.

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥

'कर्मांत आसक्त असलेल्या अज्ञ जनांचा बुद्धिभेद करूं नये, विद्वान् मनुष्याने युक्त होऊन, म्हणजे सर्व कर्मे नीटपणें आचरून इतरांना तीं करण्यास लावावींत.’ (भ.गी. ३।२६. हा गीतेचा सर्वच अध्याय विचारणीय आहे.)

भगवद्गीता कोणत्या शतकांत लिहिली या वादांत पडण्याचें कारण नाही. परंतु कोणत्याही लेखकाने तिला बुद्धसमकालीन गणलें नाही. बुद्धानंतर पांचशे वर्षांपासून एक हजार वर्षांपर्यंत तिचा काळ असावा अशीं भिन्न भिन्न अनुमानें पाश्चात्त्य पण्डितांनी केलीं आहेत. यांत शंका नाही की, ती बरीच आधुनिक आहे. तथापि येथे दर्शविलेले विचार बुद्धसमकालच्या ब्राम्हणांत प्रचलित होते. आपणाला जरी कुशल तत्त्व समजलें, तरी तें लोकांत प्रगट करूं नये, असें लोहित्य नांवाचा कोसलदेशवासी प्रसिद्ध ब्राम्हण प्रतिपादित असे.* (* दीघनिकाय भाग १,लोहिच्चसुत्त पहा). संक्षेपाने त्याची गोष्ट येणेंप्रमाणे—

भगवान् कोसल देशांत प्रवास करीत शालवतिका नावांच्या गावाजवळ आला. तो गाव पसेनदि कोसलराजाने लोहित्य ब्राम्हणाला इनाम दिला होता. लोहित्य असें एक पापकारक मत प्रतिपादन करी की, 'जर एखाद्या श्रमणाला किंवा ब्राम्हणाला कुशल तत्त्वाचा बोध झाला, तर तो त्याने दुसऱ्याला सांगू नये; एक मनुष्य दुसऱ्याला काय करूं शकणार? तो दुसऱ्याचें जुनें बंधन तोडून त्याला हें नवे बंधन उत्पन्न करील; यास्तव हें लोभी वर्तन असें मी म्हणतो.

भगवान् आपल्या गावाजवळ आल्याचें वर्तमान जेव्हा लोहित्य ब्राम्हणाला समजलें, तेव्हा रोसिका नावाच्या न्हाव्याला पाठवून त्याने भगवंताला आमंत्रण दिलें; आणि दुसऱ्या दिवशीं जेवण तयार करून त्याच न्हाव्याकडून जेवण तयार असल्याचें वर्तमान भगवंताला आणि भिक्षुसंघाला

कळविलें. भगवान् आपलें पात्र आणि चीवर घेऊन लोहित्य ब्राम्हणाच्या घरी येण्यास निघाला. वाटेंत रोसिका न्हाव्याने लोहित्य ब्राम्हणाचें मत भगवंताला सांगितलें; आणि तो म्हणाला, “भदन्त, ह्या पापकारक मतापासून लोहित्याची सुटका करा.”

लोहित्याने भगवंताला आणि भिक्षुसंघाला आदरपूर्वक भोजन दिलें. भोजनोत्तर भगवान त्याला म्हणाला, "हे लोहित्य, एखाद्याला कुशल तत्त्वाचा बोध झाला, तर तो त्याने इतरांना सांगू नये, असें तूं प्रदिपादन करतोस काय?"

लो० — होय, भो गोतम.

भ० — हे लोहित्य, तूं ह्या शालवतिका गावांत राहत आहेस. आतो कोणी असें म्हणेल की, ह्या शालवतिका गांवाचे जेवढें उत्पन्न आहे, तें सर्व एकट्या लोहित्यानेच उपभोगावें, दुसऱ्या कोणालाही देऊं नये. असें बोलणारा तुझ्यावर अवलंबून असणाऱ्या (ह्या गावच्या) लोकांचें अकल्याण करणारा होणार नाही काय?"

लोहित्याने 'होईल' असें उत्तर दिल्यावर भगवान् म्हणाला, "जो इतरांना अंतराय करणारा तो त्यांचा हितानुकंपी होईल की अहितानुकंपी?"

लो० —अहितानुकंपी, भो गोतम.

भ० —अशा माणासाचें मन मैत्रीमय असेल की, वैरमय असेल?

लो० —वैरमय, भो गोतम.

भ० —वैरमय चित्त असलेला माणूस मिथ्यादृष्टि होईल की, सम्यग्दृष्टि?

लो० —मिथ्यादृष्टि, भो गोतम.

कुशल कर्माने अकुशलावर जय मिळवावा

येथे आणि दुसऱ्या अनेक ठिकाणीं बुद्ध भगवंताचें म्हणणें असें की, चालत आलेल्या अकुशल रूढीविरूद्ध कुशल विचार सुचला तर तो लोकांत प्रचलित करणें हे सज्जन मनुष्याचें श्रेष्ठ कर्तव्य होय; वाईट कर्मे आचरणाऱ्याला कांही एक न बोलतां किंवा आपण त्याच्यासारखेंच वागून ती तशींच आचरू देणें हें कर्तव्य नव्हे.

ब्राम्हणांचे म्हणणे होते कीं, यज्ञयाग आणि वर्णव्यवस्था प्रजापतीनेच उत्पन्न केली असल्यामुळे त्यांना अनुसरून घडणारीं कर्मे पवित्र होत. परंतु भगवान् बुद्धाचे म्हणणे हे की, तृष्णेपासून उत्पन्न झालेलीं हिंसादिक कर्मे कधीही शुद्ध होऊं शकत नाहीत. त्यांमुळे मनुष्य विषम मार्गांत बद्ध झाला आहे आणि त्या कर्माविरूद्ध कुशल कर्मे आचरल्यानेच त्याची ह्या विषम मार्गापासून सुटका होईल. मज्झिमनिकायांतील सल्लेख सुत्तांत (नं.८) भगवान् म्हणतो, 'हे चुन्द, दुसरे हिंसक वृत्तीने वागतात तेथे आपण अहिंसक होऊं या, अशी सफाई* (* शंख वगैरे पदार्थ घासून साफ करतात, त्याला सल्लेख म्हणतात. या ठिकाणी आत्मशुद्धीला सफाई म्हटलें आहे)

करावी. दुसरे प्राणघात करतात तर आपण प्राणघातापासून निवृत्त होऊं या, अशी सफाई करावी. दुसरे चोर होतात तर आपण चोरीपासून निवृत्त होऊं या, दुसरे अब्रम्हचारी, तर आपण ब्रम्हचारी होऊं या, दुसरे खोटे बोलतात, तर आपण खोटें बोलण्यापासून निवृत्त होऊं या, दुसरे चहाडी करतात तर आपण चहाडीपासून निवृत्त होऊं या. दुसरे शिवीगाळ करतात तर आपण शिवीगाळीपासून निवृत्त होऊं या, दुसरे वृथाप्रलाप (बडबड) करतात तर आपण वृथाप्रलापासून निवृत्त होऊं या, दुसरे परकीय धनाचा लोभ धरतात तर आपण परकीय धनाच्या लोभापासून मुक्त होऊं या, दुसरे द्वेष करतात तर आपण द्वेषापासून मुक्त होऊं या, दुसरे मिथ्यादृष्टि आहेत, तर आपण सम्यग्दृष्टि होऊं यां, अशी सफाई करावी...

"हे चुन्द, एखाद्या विषम मार्गांत सापडलेल्या माणसाला त्यांतून बाहेर पडण्यासाठी सरळ मार्ग सापडावा त्याप्रमाणे विहिंसक माणसाला विहिंसेपासून बाहेर निघण्याला अविहिंसा आहे. प्राणघाती माणसाला मुक्त होण्याला प्राणघातापासून विरति, चोराला मुक्त होण्याला चोरीपासून विरति, अब्रम्हचाऱ्याला मुक्त होण्याला अब्रम्हचर्यापासून विरति, लबाडाला मुक्त होण्याला लबाडीपासून विरति, चहाडखोराला मुक्त होण्याला चहाडीपासून विरति, कर्कश वचन बोलणाऱ्याला मुक्त होण्यास कर्कश वचनापासून विरति, आणि वृथा प्रलाप करणाऱ्याला मुक्त होण्याला वृथाप्रलापापासून विरति, हाच उपाय आहे...

"हे चुन्द, जो स्वतः गंभीर पंकांत रूतलेला आहे, तो दुसऱ्याला त्या चिखलांतून वर काढील हे शक्य नाही. त्याचप्रमाणे ज्याने स्वतःचें दमन केलें नाही, स्वतःला शिस्त लावून घेतली नाही, जो स्वतः शान्त नाही, तो दुसऱ्याचें दमन करील, दुसऱ्याला शिस्त लावील, दुसऱ्याला शांत करील, हें संभवत नाही. पण जो स्वतः दान्त, विनीत आणि परिनिवृत्त असेल, तोच दुसऱ्यांचे दमन करील, दुसऱ्याला विनय शिकवील आणि दुसऱ्याला परिनिवृत्त (शान्त) करील हें संभवनीय आहे."

हाच अर्थ धम्मपदाच्या एका गाथेंत संक्षेपाने निर्देशिला आहे. ती गाथा ही—

अक्कोधेन जिने कोधं असाधुं साधुना जिने।
जिने कदरिय दानेन सच्चनालीकवादिनं ॥

'क्षमेने क्रोधाला जिंकावे, असाधूला साधुत्वाने जिंकावे, कृपणाला दानाने जिंकावे व लबाडाला सत्याने जिंकावे (धम्मपद २२३).'

दश कुशल कर्मपथांत ब्राम्हणांनी केलेला फेरफार

बरेच आढेवेढे घेऊन वैदिक ग्रन्थकारांना वर निर्देशिलेल्या कुशल आणि अकुशल कर्मपंथांना मान्यता द्यावी लागली. पण त्यांत त्यांनी आपल्या हक्कावर गदा येऊं नये अशी खबरदारी घेतली. मनुस्मृतींत हे दहा अकुशल कर्मपथ कशा प्रकारें स्वीकारले आहेत ते पहा.

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगु: ।

अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥

'तो मनुकुलोत्पन्न धर्मात्मा भृगु त्या महर्षींना म्हणाला, ह्या सर्व कर्मयोगाचा निर्णय ऐका.'

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिंतनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ।

'परद्रव्यांचा अभिलाष धरणें, दुसऱ्याचे वाईट चिंतणे आणि भलत्याच मार्गाला लागणें (नास्तिकता), ही तीन मानसिक (पाप-) कर्मे जाणावी.'

पारूष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ।

असंबद्धप्रलापश्च वाङःमयं स्याच्चतुर्विधम् ॥

'कठोर भाषण, असत्य भाषण, सर्व प्रकारची चहाडी आणि वृथा बडबड, हीं चार वाचिक पापकर्मे होत.'

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः।

परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥

'अदत्तादान (चोरी), वेदविहित नसलेली हिंसा व परदारागमन, हीं तीन कायिक पापकर्मे होत.'

त्रिविधं च शरीरेण वाचा चैव चतुर्विधम् ।

मनसा त्रिविध कर्म दश कर्मपथांस्त्यजेत् ॥

'(याप्रमाणें) त्रिविध कायिक, चतुर्विध वाचसिक आणि त्रिविध मानसिक असे दहा (अकुशल) कर्मपथ त्यजावे.' (मनु॰ १२। ५-९).

यांपैकी पहिल्या श्लोकांत 'कर्मयोग' हा शब्द फार उपयुक्त आहे. मनुस्मृतीच्या कर्त्याला बुद्धाने उपदेशिलेला कर्मयोग पसंत होता खरा, तरी त्याने त्यांत एक अपवाद ठेवून दिला. तो हा की, हिंसा वेदविहीत नसली तरच ती करावयाची नाही, वेदाच्या आधारें केलेली हिंसा, हिंसा नव्हे.

युद्ध धार्मिक ठरल्याने अकुशल कर्मपंथ उपयुक्त ठरले

यज्ञयागांतील हिंसा त्याज्य मानिली असती, तर यज्ञयाग करण्यांचे कारणच राहिले नसतें. आणि ते यज्ञयाग कशासाठी होते? तर युद्धांत जय मिळावा व जय मिळाल्यानंतर मिळविलेलें राज्य चिरस्थायी व्हावें म्हणून. अर्थात युद्धांतील हिंसा धार्मिक गणण्यांत आली नसती, तर वैदिक हिंसेचें कारणच राहिलें नसतें; आणि म्हणूनच युद्धाला पावित्र्य देणें भाग पडलें.

श्रीकृष्ण म्हणतात—

स्वधर्मभपि चावेक्ष्य नं विकंपितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धच्छेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥

'आणि स्वधर्माचा विचार करून देखील, माघार घेणें तुला योग्य होणार नाही. क्षत्रियांना धर्म्य युद्धापेक्षा अधिक श्रेयस्कर असें दुसरें काही नाही.'

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥

'आणि, हे पार्था, सहज दैवगत्या उघडलेलें स्वर्गाचें द्वार असे हें युद्ध भाग्यवान् क्षत्रियांना लाभतें.'

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥

'आणि जर हा धार्मिक संग्राम तूं करणार नाहीस तर स्वधर्म आणि कीर्ति गमावून पाप पावशील.' (गीता, अ० २।३१ – ३३.)

युद्ध धार्मिक ठरल्याने सर्व अकुशल कर्मपथ धार्मिक होणें साहजिक होतें. म्हणजे युद्धावाचून इतर ठिकाणी हिंसा करूं नयें, युद्धावाचून लूटफाट करूं नयें, युद्धावाचून व्यभिचार करूं नयें, त्याचप्रमाणे असत्य भाषण, चहाडी, कर्कश वचन हें युद्धाला उपयोगी असल्याशिवाय म्हणजे राजकारणावाचून उपयोगांत आणूं नये. परद्रव्याचा लोभ तर युद्धांत फारच उपयोगी आहे. आपल्या सैन्यांत परक्यांविषयीं द्वेष फैलावल्यांशिवाय सैनिक युद्धाला तयार व्हावयाचेच नाहीत; आणि आपण स्वधर्मासाठी, स्वराष्ट्रासाठी, किंवा अशाच कोणत्या तरी काल्पनिक पवित्र कार्यासाठी भांडत आहोत अशी तीव्र मिथ्यादृष्टि उत्पन्न झाल्याशिवाय युद्धांत जय मिळणें शक्य नाही. तात्पर्य, एका युद्धासाठी सगळ्या कुशल कर्मांवर पाणी सोडणें पवित्र ठरतें !

अश्वत्थामा मेला असें स्पष्ट खोटें बोलण्यास युधिष्ठिर तयार नव्हता, तेव्हा त्याला श्रीकृष्णाने 'नरो वा कुंजरो वा' (माणूस किंवा हत्ती मेला) असें म्हणावयास लावलें. आजकालचें राजकारण अशाच प्रकारचें असतें; अर्धवट खरें आणि अर्धवट खोटे. आणि आपल्या देशात घोडें पुढे घालता आलें, तर कोणतेही अकुशल कर्म अत्यंत पवित्र ठरूं शकते!

धार्मिक युद्धाचा विकास

जैन आणि बौद्ध धर्माच्या प्रभावाने वैदिक हिंसा बंद पडली. पण क्षत्रियांक्षत्रियांतील धार्मिक युद्ध या देशांत कायम राहिलें; त्यांच्या भाऊबंदकीला उत्तेजन मिळालें. तशा धार्मिक युद्धचा विकास महंमद पैगंबराने केला. आपसांत युद्ध करणें योग्य नसून इतर संप्रदायांच्या लोकंवर जिहाद (युद्ध) पुकारणें अत्यंत धार्मिक आहे, असें त्यानें प्रतिपादिलें. त्याची प्रतिक्रिया ख्रिस्ती धर्मयुद्धांनी (फुसेडसूनी) घडून आली; आणि त्या सर्वांचा लोप देशाभिमानाने केला. आज तो अभिमान अत्यंत धार्मिक समजला जातो. त्याच्यासाठी कोणतेंही कुकर्म करणें योग्य ठरतें, पण त्यामुळेच सर्व

मनुष्यजाति विषम मार्गांत सापडली आहे. त्यांतून बाहेर निघण्याला बुद्धाच्या कर्मयोगाशिवाय दुसरा मार्ग असूं शकेल काय?

प्रकरण नववें
यज्ञयाग
पौराणिक बुद्ध

हिंदु लोक बुद्धाला विष्णूचा नववा अवतार मानतात. विष्णूने बुद्धावतार धारण करून असुरांना मोह पाडला व देवांकडून त्यांचा उच्छेद केला, अशी कथा विष्णुपुराणांत आली आहे. तिचा सारांश भागवतांतील खालील श्लोकांत सापडतो: —

ततः कलौ संप्रयाते संमोहाय सुरद्विषाम ।
बुद्धो नामाऽजनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥

‘त्यानंतर कलियुग आलें असतां, अनुसरांना मोह पाडण्यासाठी बुद्ध नावांचा अजनाचा पुत्र कीकट देशांत उत्पन्न होईल.’

सामान्य हिंदु लोकांना बुद्धावताराची विशेष माहिती नाही. शास्त्री पंडितांना आणि पुराण श्रवण करणाऱ्या भाविक हिंदूंना बुद्धासंबंधी जी काही माहिती आहे, ती विष्णुपुराणावरून किंवा भागवतावरून मिळालेली.

विष्णुशास्त्री यांची कल्पना

पाश्चात्त्य देशांत मॅक्सम्यूलर यांचे गुरू प्रसिद्ध फ्रेंच पंडित बर्नुफ यांचे लक्ष प्रथमतः बौद्ध धर्माकडे वेधलें, परंतु भरपूर सामग्री न मिळाल्यामुळे त्यांना या धर्माची सांगोपांग माहिती पाश्चात्त्यांसमोर मांडता आली नाही, तथापि, बौद्ध धर्म केवळ त्याज्य असून विचारांत घेण्याला योग्य नाही, अशी जी पाश्चात्त्य लोकांची समजूत होती, तिला बर्नुफच्या प्रयत्नाने बराच आळा बसला; आणि त्याचा परिणाम असा झाला की डॉ. विल्सनसारखे ख्रिस्तभक्त देखील बौद्ध धर्माचा अभ्यास करूं लागले, आणि त्यांच्या सहवासामुळे आमच्या इकडील कॉलेजांतून शिक्षण घेऊन निघालेल्या तरूण मंडळींची बौद्धधर्माविषयीं कल्पना बदलत चालली.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर आपल्या बाण कवीवरील निबंधांत म्हणतात,—

“आर्य लोकांचा मूळचा जो वैदिक धर्म त्यावर पहिला मतभेद बुद्ध याने काढला. त्याच्या मतास कालगत्या पुष्कळ लोक अनुसरून धर्मांत दुफळी झाली व हे नवे लोक, आपणास बौद्ध असें म्हणवूं लागले. यांची नवी मतें कोणती होतीं, यांचा उदय, प्रसार व लय केव्हा झाला व कशामुळे झाला, वगैरे गोष्टी इतिहासकारास मोठा मनोरंजक विषय होता; पण आता बोलून उपयोग काय? मागलीच दिलगिरीची गोष्ट पुनः एकवार येथे सांगितली पाहिजे की, इतिहासाच्या अभावास्तव या महालाभास आपण एकंदर जगासह अंतरलो. असो; बुद्धाविषयी जरी आपणांस काही माहीती नाही, तरी एवढी गोष्ट दिसते की, त्याची बुद्धि लोकोत्तर असावी. कां की त्याच्या प्रतिपक्षांनी म्हणजे ब्राम्हणांनीही त्यास ईश्वराचा साक्षात् नववा अवतार गणला! जयदेवाने ‘गीतगोविंदा’ च्या आरंभी म्हटले आहे—

> निंदसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातं ।
> सदयहृदयदर्शितपशुघातं ।
> केशव धृतबुद्धशरीर जय जगदीश हरे ॥ (ध्रुवपद)

...ख्रिस्ती शकाच्या आरंभाच्या सुमारास बुद्धाचे व ब्राम्हणांचे मोठे वाद होऊन यांत शंकराचार्यांनी बौद्धधर्माचें खंडण केलें. व पुनः ब्राम्हणधर्माची स्थापना केली. याप्रमाणें बौद्धांचा मोड झाल्यावर ते आपल्या खुषीनेच म्हणा किंवा राजाज्ञेने देशत्याग करून कोणी तिवेटांत, कोणी चीनांत, तर कोणी लंकेत असे जाऊन राहिले.”

या उताऱ्यावरून त्या काळच्या इंग्लिश भाषाभिज्ञ हिंदूंची बौद्धधर्मविषयक कल्पना कशा प्रकारची होती याचें अनुमान करता येते.

‘लाइट ऑफ् एशिया’ चा परिणाम

त्यानंतर १८७९ साली एडविन् आर्नाल्ड (Edwin Arnold) यांचा ‘लाइट ऑफ् एशिया’ (Light of Asis) नावांचा प्रख्यात काव्यग्रंथ प्रसिद्ध झाला. त्याच्या वाचनामुळे इंग्रजी भाषाभिज्ञ हिंदूंची बुद्धाविषयी आदरबुद्धि वाढली; पण यज्ञयागांचा विध्वंश करून अहिंसा परमधर्म स्थापण्यासाठी बुद्धावतार झाला, या समजुलतीला दृढता येत चालली, आणि ही कल्पना थोड्याबहुत प्रमाणाने अद्यापही प्रचलित आहे. या कल्पनेंत कितपत तथ्य आहे हें पाहण्याच्या उद्देशाने बुद्धसमकालीन श्रमणाचे आणि बुद्धांचें यज्ञ यागासंबंधी काय म्हणणें होतें, याचा विचार करणें योग्य वाटतें.

हरिकेशिबलाची कथा

श्रमणपंथांपैकी जैन आणि बौद्ध या दोन पंथांचेच तेवढे ग्रन्थ आजला उपलब्ध आहेत. त्यांत जैनांच्या उत्तराध्ययनसूत्रांत हरिकेशिबल याची गोष्ट सापडते. तिचा सारांश असा—

हरिकेशिबल हा चाण्डालाचा (श्वपाकाचा) मुलगा होता. तो जैन भिक्षु होऊन मोठा तपस्वी झाला. कोणे एके समयीं महिनाभर उपास करून पारण्याच्या दिवशी भिक्षाटन करीत असता तो एका महायज्ञाच्या स्थानीं पोचला. मलिनवस्त्राच्छादित त्याचें ते कृश शरीर पाहून याजक ब्राम्हणांनी त्याचा धिक्कार केला आणि त्याला तेथून जावयास सांगितले, तेथे तिंदुक वृक्षावर राहणारा यक्ष गुप्त रूपाने हरिकेशिबलांच्या स्वराने त्या ब्राम्हणांना म्हणाला, “ब्राम्हणांनो,, तुम्ही केवळ शब्दांचा भार वाहणारे आहांत; वेदाध्ययन करतां, पण वेदांचा अर्थ तुम्हांला समजत नाही.” याप्रमाणें त्या भिक्षूने अध्यायक ब्राम्हणांचा उपमर्द केला असें मानून त्या ब्राम्हणांना आपल्या तरूण कुमारांना त्याला मारहाण करावयास लावलें. त्या कुमारांनी दांड्यांनी, छड्यांनी आणि चाबकांनी त्याला मारण्यास सुरवात केली. तें पाहून कोसलिक राजाची कन्या व पुरोहिताची स्त्री भद्रा यांनी त्यांचा निषेध केला. इतक्यांत अनेक यक्षांनी येऊन त्या कुमारांना रक्तबंबाळ होईपर्यंत ठोकून काढले. त्यामुळे ब्राम्हण घाबरून गेले, आणि शेवटी त्यांना हरिकेशिबलाची क्षमा मागून त्याला अनेक पदार्थांसह तांदळाचें उत्तम अन्न अर्पण केलें.

तें अन्न ग्रहण करून हरिकेशिबल त्यांना म्हणाला,”ब्राम्हणांनो, आग पेटवून पाण्याच्या योगाने बाह्य मिळविण्याच्या मागे का लागला आहां? ही तुमची बाह्य शुद्धि योग्य नाही, असें तत्त्वज्ञ म्हणतात.”

त्यावर ते ब्राम्हण म्हणाले, “हे भिक्षु, आम्ही त्याग कशा प्रकारचा करावा, आणि कर्माचा नाश कसा करावा.?”

हरि०— सहा जीवकायांची* (* पृथ्वीकाय, अपकाय, वायुकाय, अग्निकाय, वनस्पतिकाय आणि त्रसकाय असे सहा जीवभेद. पृथ्वीपरमाण्वादिकांत जीवन आहे, असें जैन मानतात. वनस्पतिकाय म्हणजे वृक्षादिक वनस्पतिवर्ग. त्रसकायांत सर्व जंगम किंवा चर प्राण्यांचा समावेश होतो.) हिंसा न करतां, असत्य भाषण आणि चोरी न करतां, परिग्रह, स्त्रिया, मान आणि माया सोडून साधुलोक दान्तपणें वागतात. पांच संवरांनी* (*पांच संवर म्हणजे अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रम्हचर्य आणि अपरिग्रह. यांनाच योगसूत्रांत यम म्हटलें आहे. साधनपाद, सूत्र ३० पाहा.) संवृत होऊन, जीविताची चाड न ठेवता देहाची आशा सोडून, ते देहविषयी अनासक्त होतात, व (अशा प्रकारे) श्रेष्ठ यज्ञ यजीत असतात.

ब्रा०—तुझा अग्नि कोणता? अग्निकुंड कोणतें? श्रुचा कोणती? गोवऱ्या कोणत्या? समिधा कोणत्या?. शांति कोणती? आणि कोणत्या होमविधीने तूं यज्ञ करतोस?

हरि०–तपश्चर्या माझा अग्नि आहे; जीव अग्निकुंड, योग श्रुचा, शरीर गोवऱ्या, कर्म समिधा, संयम शांति; अशा विधीने ऋषींनी वर्णिलेला यज्ञ मी करीत असतो.

ब्रा०–तुझा तुलाव कोणता, शांतितीर्थ कोणते?

हरि०-धर्म हाच माझा तलाव व ब्रम्हचर्य शांतितीर्थ आहे.....
येथे स्नान करून विमल, विशुद्ध महर्षि उत्तम पदाला जातात.

याशिवाय यज्ञयागांचा निषेध करणारी याच उत्तराध्ययन सूत्राच्या २५ व्या अध्यायांत दुसरी एक गाथा सापडते ती अशी—

पसुबंधा सव्वे वेया जट्ठं च पावकम्मुणा ।
न त तायंति दुस्सीलं कम्माणि बलवंतिह ॥

'सर्व वेदांत पशुमारण सांगितले असून यजनं पापकर्माने मिश्रित आहे. यज्ञ करणाऱ्यांची तीं पापकर्मे त्यांचे रक्षण करूं शकत नाहीत.'

हरिकेशिबलाच्या कथेंत यज्ञाचा तेवढा निषेध केला आहे. पण या गाथेंत यज्ञाचाच नव्हे, तर वेदाचाही निषेध स्पष्ट दिसतो.

श्रमण पंथांचा वेदविरोध

अजितकेसकंबल नास्तिकमतप्रवर्तक असल्यामुळे यज्ञयागांवरच नव्हे, तर वेदांवर देखील टीका करीत असावा असें सर्वदर्शनांतील चार्वाक मताच्या वर्णनावरून अनुमान करतां येतें. चार्वाकमत प्रदर्शक जे कांही श्लोक सर्वदर्शनांत आहेत, त्यांपैकी हा दीड श्लोक आहे--

पशुश्चेन्निहतः स्वर्ग ज्योतिष्टोमे गमिष्यति ।
स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥
त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्तनिशाचराः ।

'अग्निष्टोम यज्ञांत मारलेला पशु जर स्वर्गाला जातो, तर त्या यज्ञांत यजमान आपल्या पित्याचा वध का करीत नाही?... वेदांचे कर्ते भण्ड, धूर्त, राक्षस हे तिघे आहेत.'

यावरून असें दिसून येतें की, बहुतेक श्रमण संप्रदाय कमी जास्ती प्रमाणाने वेदाचा स्पष्ट निषेध करीत असत, आणि त्यांना वेदनिंदक म्हणण्यास हरकत नव्हती; परंतु बुद्धाने वेदाची निंदा केल्याचा दाखला कोठेच आढळत नाही. याच्या उलट वेदाभ्यासाचा जिकडे तिकडे गौरव सापडतो. बुद्धाच्या भिक्षुसंघांत महाकात्यायनासारखे वेदपारंगत ब्राम्हण होते. तेव्हा बुद्ध भगवान् वेदनिंदा करी, हे संभवतच नाही. पण यज्ञयागांत होणारी गाईबैलांची आणि इतर प्राण्यांची हिंसा त्याला इतर श्रमणांप्रमाणेच पसंत नव्हती.

यज्ञांचा निषेध

कोसलसंयुत्तांत यज्ञयागाचा निषेध करणारे सुत्त आहे तें असें–"बुद्ध भगवान् श्रावस्ती येथे रहात होता. त्या वेळी पसेनदि कोसल राजाच्या महायज्ञाला सुरवात झाली. त्यांत पांचशे बैल, पांचशें गोहरे, पांचशे कालवडी, पांचशे बकरे व पांचशे मेंढे बलिदानासाठी यूपांना बांधले होते. राजाचे दास, दूत व कामगार दंडाच्या भयांने भयभीत होऊन आसवें गाळीत, रडत रडत यज्ञाची कामें करीत होते.

"ते सर्व भिक्षूंनी पाहून भगवंताला सांगितलें. तेव्हा भगवान् म्हणाला,

अस्समेधं पुरिसमेधं सम्मापासं वाजपेयं ।
निरग्गळं महारम्भा न ते होन्ति महप्फला ॥
अजेळका च गावो च विविधा यत्थ हञ्ञरे ।
न तं सम्मग्गता यञ्ञं उपयन्ति महेसिनो ॥
ये च यञ्ञा निरारम्भा यजन्ति अनुकूलं सदा ।
अजेळका च गावो च विविधा नेत्थ हञ्ञरे ॥
एतं सम्मग्गता यञ्ञं उपयन्ति महेसिनो ।
एतं यज्ञेथ मेधावी एसो यञ्ञो महप्फलो ॥
एतं हि यजमानस्य सेय्यो होति न पापियों ।
यञ्ञो च विपुलो होति पसीदन्ति च देवता ॥

"अश्वमेव, पुरुषमेध, सम्यक्पाश, वाजपेय आणि निरर्गल, हे यज्ञ मोठ्या खर्चाचे आहेत; पण ते महाफलदायक होत नाहीत. बकरे, मेंढे आणि गाई असे विविध प्राणी ज्यांत मारले जातात, त्या यज्ञाला सद्वर्तनी महर्षि जात नाहीत. परंतु ज्या यज्ञांत प्राण्यांची हिंसा होत नाही, जे लोकांना आवडतात, आणि बकरे, मेंढे, गाई वगैरे विविध प्राणी ज्यांत मारले जात नाहीत, अशा यज्ञांत सद्वर्तनी महर्षि उपस्थित होतात. म्हणून सूज्ञ पुरूषाने असा यज्ञ करावा. हा यज्ञ महाफलदायक आहे. कारण ह्या यज्ञाच्या यजमानाचें कल्याण होतें, अकल्याण होत नाही. आणि तो यज्ञ वृद्धि पावतो, व देवतां प्रसन्न होतात."

यज्ञांत पाप कां ?

यज्ञांत प्राणिवध केल्याने कायावाचामनें यजमान अकुशल कर्मांचे आचरण करतो, म्हणून यज्ञ अमंगळ आहे, असें बुद्धाचें म्हणणें होते. यांसंबंधी अंगुत्तर निकायाच्या सत्तकनिपातांत एक सुत्त सापडतें. त्यांचे रूपांतर येणेंप्रमाणे—

एके समयी भगवान् श्रावस्ती येथे जेतवनांत अनाथ पिंडिकाच्या आरामांत राहत होता. त्या वेळी उद्गतशरीर (उग्गतसरीर) ब्राम्हणाने महायज्ञाची तयारी चालविली होती. पांचशें बैल, पांचशे गोहरे, पांचशें कालवडी, पांचशें बकरे आणि पांचशें मेंढे यज्ञांत बलि देण्याकरिता यूपांना बांधले होते. तेव्हा उद्गतशरीर ब्राम्हण भगवंतापाशी येऊन, भगवंताला कुशल प्रश्नादिक विचारून एका बाजूला बसला, आणि म्हणाला, "भो गोतम, यज्ञासाठी अग्नि पेटविणें आणि यूप उभारणें महत्फलदायक होतें, असें मी ऐकलें आहे."

भगवान् म्हणाला, "हे ब्राम्हणा, यज्ञासाठी अग्नि पेटविणें आणि यूप उभारणें महत्फलदायक होतें असें मीही पण ऐकलें आहे."

हेंच वाक्य ब्राम्हणाने आणखी दोनदा उच्चारलें, आणि भगवंताने त्याला तेंच उत्तर दिलें. तेव्हा ब्राम्हण म्हणाला, "तर मग आपणा दोघांचे सर्वथैव जुळते."

त्यावर आनंद म्हणाला, "हे ब्राम्हणा, हा तुझा प्रश्न बरोबर नाही, 'मी असें ऐकलें आहे,' असें न म्हणतां तूं असें म्हण, 'यज्ञासाठी मी अग्नि पेटविण्याच्या व यूप उभारण्याच्या प्रयत्नांत आहें, यासंबंध भगवंताने मला असा उपदेश करावा की, ज्यामुळे माझें चिरकाल कल्याण होईल."

आनंदाच्या म्हणण्याप्रमाणे ब्राम्हणाने भगवंताला प्रश्न केला तेव्हा भगवान् म्हणाला, "जो यज्ञासाठी अग्नि पेटवितो, व यूप उभारतो, तो दुःखोत्पादक तीन अकुशल शस्त्रें उगारतो. ती कोणती तर कायशस्त्र, वाचाशस्त्र आणि चित्तशस्त्र. जो यज्ञाला सुरवात करतो, त्याच्या मनांत इतके बैल, इतके गोहरे, इतक्या कालवडी इतके बकरे, इतके मेंढे मारण्यांत यावे, असा अकुशल विचार उद्भवतो. याप्रमाणे तो सर्वात प्रथम दुःखोत्पादक अकुशल चित्तशस्त्र उगारतो. नंतर हे प्राणी मारण्याला तो आपल्या तोंडाने आज्ञा देतो, आणि त्या योगें दुःखोत्पादक अकुशल वाचाशास्त्र उगारतो. तदनंतर त्या प्राण्यांना मारावें म्हणून प्रथम आपणच त्या त्या प्राण्यांस मारण्यास आरंभ करतो, आणि त्या योगें दुःखोत्पादक अकुशल कायशस्त्र उगारतो.

"हे ब्राम्हणा, हे तीन अग्नि त्याग करण्याला, परिवर्जनाला योग्य आहेत; त्यांचे सेवन करूं नये. ते कोणते? कामाग्नि, द्वैषाग्नि आणि मोहाग्नि. जो मनुष्य कामाभिभूत होतो, तो कायावाचामनें कुकर्म आचरतो आणि त्यामुळे मरणोत्तर दुर्गतीला जातो. त्याचप्रमाणें द्वेषाने आणि मोहाने अभिभूत झालेला मनुष्य देखील कायावाचामनें कुकर्मे आचरून दुर्गतीला जातो. म्हणून हे तीन अग्नि त्याग करण्याला, परिवर्जनाला योग्य आहेत; त्यांचे सेवन करूं नये.

"हे ब्राम्हणा, या तीन अग्नींचा संस्कार करावा, त्यांना मान द्यावा, त्यांची पुजा आणि चांगल्या रीतीने, सुखाने परिचर्या करावी. ते अग्नि कोणते? आहवनीयाग्नि (आहुनेय्यग्गि), गार्हपत्याग्नि (गहपतग्नि), व दक्षिणाग्नि (दक्खिणेय्यग्नि)* (*हे तीन अग्नि ब्राम्हणी ग्रन्थांत प्रसिद्ध आहेत. 'दक्षिणाग्निर्गार्ह पत्याहवनीयी त्रयोऽग्नयः'। (अमरकोश). यांची परिचर्या कशी करावी व तिचें फळ काय इत्यादि माहिती गृह्यसूत्रादि ग्रन्थांत सापडते.) आईबापें आहवानीयाग्नि समजावा, आणि त्यांची मोठ्या सत्काराने पूजा करावी. बायकामुलें, दास कर्मकार गार्हपत्याग्नि आहेत असें समजावे, व त्यांची आदरपूर्वक पूजा करावी. श्रमब्राम्हण दक्षिणाग्नि समजावा आणि त्याची सत्कारपूर्वक जा करावी. हे ब्राम्हणा, हा लाकडाचा अग्नि कधी पेटवावा लागतो, कधी त्याची उपेक्षा करावी लागते, व कधी विझवावा लागतो."

हें भगवांताचे भाषण ऐकून उन्दतशरीर ब्राम्हण त्याचा उपासक झाला, आणि म्हणाला, "भो गोतम, पांचशे बैल, पांचशे गोहरे, पांचशे कालवडी, पांचशे बकरें व पांचशे मेढे, या सर्व प्राण्यांना मी यूपांपासून मोकळे करतों. त्यांना जीवदान देतों. ताज गवत खाऊन आणि थंड पाणी पिऊन ते शीतल छायेत आनंदाने राहोत."

यज्ञांत तपश्चर्येचे मिश्रण

बुद्धसमकालीन यज्ञयागांत ब्राम्हणांनी तपश्चर्येचे मिश्रण केलें होते. वैदिक मुनि जंगलांत राहून तपश्चर्या करूं लागले, तरी सवडीप्रमाणें मधून मधून लहान मोठा यज्ञ करीतच. याची एक दोन उदाहरणें तिसऱ्या प्रकरणांत दिली आहेतच.* (* पूर्वार्ध, पुष्ठे ७२, ७३ पहा.) याशिवाय याज्ञवल्क्यांचें उदाहरण घ्या. याज्ञवल्क्य मोठा तपस्वी आणि ब्राम्हिष्ठ समजला जात असे. असें असतां त्याने जनक राजाच्या यज्ञांत भाग घेतला, आणि शेवटी एक हजार गाईंची दहा हजार सुवर्णपादांसह दक्षिणा स्वीकारली.† (†बृहदारण्यक उपनिषद् ३। १ । १-२ पहा.)

परंतु यज्ञ आणि तपश्चर्या यांचे मिश्रण दुप्पट दुःखकारक आहे असें बुद्ध भगवंतांचें म्हणणें होतें. कन्दरक सुत्तांत‡ (‡ मज्झिमनिकाय नं ५१.) भगवंताने चार प्रकारचीं माणसें वर्णिली आहेत, ती अशी-(१) आत्मन्तप पण परन्तप नव्हे; (२) परन्तप पण आत्मन्तप नव्हे; (३) आत्मन्तप आणि परन्तप; (४) आत्मन्तपही नव्हे आणि परन्तपही नव्हे.

ह्या चारांत पहिला कडक तपश्चर्या करणारा तपस्वी होय. तो स्वतःला ताप देतो, पण पराला ताप देत नाही. दुसरा खाटीक पारधी वगैरे. तो दुसऱ्या प्राण्याला ताप देतो पण स्वतःला ताप देत नाही. तिसरा यज्ञयाग करणारा. तो स्वतःलाही ताप देतो आणि इतर प्राण्यांनाही ताप देतो. चवथा तथागताचा (बुद्धाचा) श्रावक. तो आपणाला किंवा पराला ताप देत नाही.

या चारांचेही सविस्तर विवरण त्या सुत्तांत सापडतें. त्यांपैकी, तिसऱ्या प्रकारच्या माणसाच्या वर्णनाचा सारांश येणेप्रमाणेः-भगवान् म्हणतो, "भिक्षुहो, आत्मन्तप आणि परन्तप माणूस कोणता? एखादा क्षत्रिय राजा किंवा एखादा श्रीमंत ब्राम्हण एक नवीन संस्थागार बांधतो, आणि मुंडण करून खराजिन पांघरून तुपातेलाने अंग माखतो, व मृगाच्या शिंगाने पाठ खाजवीत आपल्या पत्नीसह व पुरोहित ब्राम्हणासह त्या संस्थागारांत प्रवेश करतो. तेथे तो शेण सारवलेल्या जमिनीवर कांही न अंथरता निजतो. एका चांगल्या गाईच्या एका पान्ह्याच्या दुधावर तो राहतो, दुसऱ्या पान्ह्याच्या दुधावर त्याची पत्नी राहते आणि तिसऱ्या पान्हाच्या दुधावर पुरोहित ब्राम्हण राहतो. चौथ्या पान्ह्याच्या दुधाने होम करतात. चारही पान्ह्यांतून शिल्लक राहिलेल्या दुधावर वासराला निर्वाह करावा लागतो.

"मग तो म्हणतो, 'ह्या माझ्या यज्ञाकरितां इतके बैल मारा, इतके गोहरे मारा, इतक्या कालवडी मारा, इतके बकरे मारा, इतके मेंढे मारा, यूपांसाठी इतके वृक्ष तोडा, कुशासनासाठी इतके दर्भ कापा.' त्याचे दास, दूत आणि कर्मकार दंडभयाने भयभीत होऊन आसवें गाळीत रडत रडत ती कामें करतात. याला म्हणतात, आत्मन्तप आणि परन्तप."

लोकांना गोहिंसा नको होती

हे दास, दूत आणि कर्मकार यज्ञाची कामें रडत रडत कां करीत असावेत? कारण, या यज्ञांत जी जनावरें मारली जात, ती गरीब शेतकऱ्यांकडून हिरावून घेण्यांत येत असत, आणि

त्यामळे शेतकऱ्यांना फार दुःख होई. सुत्तनिपातांतील ब्राम्हणधम्मिक सुत्तांत अतिप्राचीन काळच्या ब्राम्हणांचे आचरण वर्णिले आहे, त्यांत खालील गाथा सापडतात—

> यथा माता पिता भाता अञ्ञे वाऽपि च ञातका ।
> गावो नो परमा मित्ता यासु जायन्ति ओसधा ॥
> अन्नदा बलदा चेता वण्णदा सुखदा तथा ।
> एतमत्थवसं ञत्वा नास्सु गावो हनिंसु ते ॥

'आई, बाप, भाऊ आणि दुसरे सगेसोयरे, यांप्रमाणेंच गाई आमच्या मित्र आहेत. कां की, शेती त्यांच्यावर अवलंबून असते. त्या अन्न, बल, कान्ति आणि सुख देणाऱ्या आहेत. हें कारण जाणून प्राचीन ब्राम्हण गाईंची हत्या करीत नव्हते.'

यावरून असें दिसून येते की, सामान्य लोकांना गाई आपल्या आप्तेष्टांसारख्या वाटत, आणि यज्ञयागांत त्यांची बेसुमारपणें कत्तल करणें त्यांना मुळीच पसंत नव्हतें. राजांनी आणि श्रीमंत लोकांनी स्वतःच्या गाईंचा वध केला असता, तर त्यांच्या दास, कर्मकारांना रडण्याचा प्रसंग कमी प्रमाणांत आला असता. पण, ज्याअर्थी हीं जनावरें त्यांच्यासारख्या गरीब शेतकऱ्यांकडून बळजबरीने घेतली जात, त्याअर्थी त्यांना अतोनात दुःख होणें अगदी साहजिक होतें. यज्ञासाठी लोकांवर जबरदस्ती कशी होत असे, हें खालील गाथेवरून दिसून येईल.

> ददन्ति एके विसमे निविट्ठा
> छेत्वा वधित्वा अथ सोचयित्वा !
> सा दक्खिणा अस्सुमुखा सदण्डा ।
> समेन दिन्नस्स न अग्घमेति ॥

'कोणी विषम मार्गांत निविष्ट होऊन हाणमार करून लोकांना शोक करावयास लावून दान देतात. ती (लोकांच्या) अश्रूंनी भरलेली सदण्ड दक्षिणा समत्वाने दिलेल्या दानाची किंमत पावत नाही.'

त्या काळीं जसे यज्ञयागासाठी तसेच उदरनिर्वाहासाठी अनेक प्राणी मारले जात; गाईला मारून तिचें मांस चवाठ्यावर विकण्याची प्रथा फार होती.* {* सेय्यथापि भिक्खवे दक्खो गोघातको वा गोघातकन्तेवासी, वा गावि वधित्वा चातुम्महापथे बिलसो विभजित्वा निसिन्नो अस्स। (सतिपट्ठानसुत्त). परंतु बुद्धाने जितका यज्ञयागांचा निषेध केला तितका या कृत्यांचा केलेला दिसून येत नाही. चवाठ्यावर मांस विकण्याची पद्धति बुद्धाला पसंत होती असें समजतां कामा नये. पण एखाद्या यज्ञयागासमोर तिची काहीच किंमत नव्हती. कसायाच्या हाती जी गाय आणि जो बैल पडे, ती गाय दुभती नसे आणि तो बैल शेतीला निरुपयोगी झालेला असे; त्याच्याबद्दल कोणी आसवें गाळीत नसत. यज्ञाची गोष्ट निराळी होती. पांचशें किंवा सातशें कालवडी किंवा गोहरे एका यज्ञांत मारावयाचे म्हणजे शेतीचें किती नुकसान होत असे, आणि त्याबद्दल शेतकरी लोक

किती हळहळत, याची नुसती कल्पनाच केली पाहिजे! अशा जुलमांचा निषेध बुद्धाने केला, तर त्याला वेदनिंदक कां म्हणावे?

सुयज्ञ कोणता?

राजांनी आणि श्रीमंत ब्राम्हणांनी कशा रीतीने यज्ञ करावा, हें बुद्ध भगवंतवाने दीघनिकायांतील कूटदन्त सुत्तांत सुचविलें आहे. त्या सुत्ताचा सारांश येणेंप्रमाणें—

एके समयीं बुद्ध भगवान् मगध देशांत संचार करीत असतां खाणुमत नावांच्या ब्राम्हणग्रामाला आला. हा गाव मगध देशाच्या बिंबिसार राजाने कूटदन्त नावांच्या ब्राम्हणाला दान दिला होता. त्या ब्राम्हणाने महायज्ञासाठी सातशें बैल, सातशें गोहरे, सातशें कालवडी सातशें बकरें आणि सातशें मेंढे आणले होते.

भगवान् आपल्या गावाजवळ आल्याचें वर्तमान ऐकतांच खाणुमत गावांतील ब्राम्हण एकत्र जमून भगवंताच्या दर्शनाला कूटदन्त ब्राम्हणाच्या वाड्यावरून चालले. ते कोठे जातात, यांची कूटदन्ताने चौकशी केली, आणि तो आपल्या हुजऱ्याला म्हणाला, “या ब्राम्हणांना सांग की मी देखील भगवंताच्या दर्शनाला जाऊं इच्छितो, तुम्ही जरा थांबा.”

कूटदन्ताच्या यज्ञासाठी पुष्कळ ब्राम्हण जमले होते. कूटदन्त भगवंताच्या दर्शनाला जाणार, हें वर्तमान ऐकल्याबरोबर ते त्याजपाशी येऊन म्हणाले, “भो कूटदन्त, गोतमाच्या दर्शनाला तूं जाणार आहेस, ही गोष्ट खरी काय?”

कूटदन्त-होय, मला गोतमाच्या दर्शनाला जावें असें वाटतें.

ब्राम्हण-भो कूटदन्त, गोतमाच्या दर्शनाला जाणें तुला योग्य नाही. जर तू त्यांच्या दर्शनाला जाशील, तर त्याच्या यशाची अभिबुद्धि आणि तुझ्या यशाची हानि होईल. म्हणून गोतमानेच तुझ्या भेटीला यावें, आणि तूं त्याच्या भेटीला जाऊं नये, हें चांगले, तूं उत्तम कुलांत जन्मला आहेस, धनाढ्य आहेस, विद्वान् आहेस, सुशील आहेस, पुष्कळांचा आचार्य आहेस, तुजपाशी वेदमंत्र शिकण्यासाठी चोहोंकडून पुष्कळ शिष्य येतात. गोतमापेक्षा तू वयाने मोठा आहेस, आणि मगधराजाने बहुमानपुरस्सर हा गाव तुला इनाम दिला आहे. तेव्हा गोतमाने तुझ्या भेटीला यावें, आणि तू त्याच्या भेटीला जाऊं नये, हेंच योग्य होय.

कूटदन्त- -आता माझें म्हणणें काय तें ऐका. श्रमण गोतम थोर कुलांत जन्मलेला असून मोठ्या संपत्तीचा त्याग करून श्रमण झाला आहे. त्याने तरूण वयांत संन्यास घेतला. तो तेजस्वी व सुशील आहे. तो मधुर आणि कल्याणप्रद वचन बोलणांरा असून पुष्कळांचा आचार्य आणि प्राचार्य आहे. तो विषयांपासून मुक्त होऊन शांत झाला आहे. तो कर्मवादी आणि क्रियावादी आहे. सर्व देशांतील लोक त्याचा धर्म श्रवण करण्याला येत असतात. तो सम्यक् संबुद्ध, विद्या-चरणसंपन्न, लोकविद्, दम्य पुरुषांचा सारथि, देव-मनुष्यांचा शास्ता, अशी त्याची कीर्ति सर्वत्र पसरली आहे. बिंबिसार राजा, तसाच पसेनदि कोसलराजा आपल्या परिवारासह त्याचा श्रावक

झाला. या राजांना जसा, तसाच तो पौष्करसादीसारख्या ब्राम्हणांना पूज्य आहे. त्याची योग्यता एवढी असून सांप्रत तो आमच्या गावी आला असतां त्याला आम्ही आमचा अतिथि समजलें पाहिजें; आणि अतिथि या नात्याने त्याच्या दर्शनाला जाऊन त्याचा सत्कार करणें आम्हांला योग्य आहे.

ब्राम्हण- -भो कूटदन्त, तूं जी ही गोतमाची स्तुति केलीस, तिजमुळे आम्हाला असें वाटतें की, सदगृहस्थाने शंभर योजनांवर जाऊन देखील त्याची भेट घेणें योग्य होईल. चला, आपण सर्वच त्याच्या दर्शनाला जाऊं.

तेव्हा कूटदन्त या ब्राम्हणसमुदायासह आम्रयष्टिवनामध्ये भगवान् राहत होता तेथे आला, आणि भगवंताला कुशलप्रश्नादिक विचारून एका बाजूला बसला. त्या ब्राम्हणांपैकी कांही जण भगवंताला नमस्कार करून, कांही जण आपलें नामगोत्र कळवून आणि कांही जण कुशलप्रश्नादिक विचारून एका बाजूला बसले.

आणि कुटदन्त भगवंताला म्हणाला, “आपणाला उत्तम यज्ञविधि माहित आहे, असें मी ऐकलें. तो जर आपण आम्हांला समजावून सांगाल, तर चांगले होईल.”

भगवंताने खालील कथा सांगितली- -

प्राचीन काळीं महाविजित नावांचा एक प्रख्यात राजा होऊन गेला. एके दिवशीं एकान्तामध्ये बसला असतां त्या राजाच्या मनांत असा विचार आला की, आपणापाशी पुष्कळ संपत्ति आहे; तिचा महायज्ञांत व्यय केली, तर तें कृत्य आपणास चिरकाल हितावह आणि सुखावह होईल. हा विचार त्याने आपल्या पुरोहिताला सांगितला, आणि तो म्हणाला, “हे ब्राम्हणा, मी महायज्ञ करूं इच्छितो. तो कोणत्या प्रकारें केला असतां मला हितावह आणि सुखावह होईल ते सांग.”

पुरोहित म्हणाला, “सध्या आपल्या राज्यांत शांतता नाही; गांवें आणि शहरें लुटली जात आहेत, वाटमारी होत आहे. अशा स्थितींत जर आपण लोकांवर कर बसविला, तर कर्तव्यापासून विमुख व्हाल. आपणाला असें वाटेल की, शिरच्छेद करून, तुरूंगांत घालून, दण्ड करून किंवा आपल्या राज्यांतून हाकून देऊन चोरांचा बंदोबस्त करतां येईल. परंतु ह्या उपायांनी बंडाळीचा पूर्णपणे बंदोबस्त होणारा नाही. कां की, जे शिल्लक राहतील, ते चोर पुन्हा बंडें उपस्थित करतील. ती साफ नाहीशी करण्याचा खरा उपाय आहे तो असा—जे आपल्या राज्यांत शेती करूं इच्छितात, त्यांना बीबियाणें भरपूर मिळेल अशी व्यवस्था करा. जे व्यापार करूं इच्छितात, त्यांना त्यांना भांडवल कमी पडू देऊं नका. जे सरकारी नोकरी करूं इच्छितात, त्यांना योग्य वेतन देऊन, यथायोग्य कार्याला लावा. अशा रीतीने सर्व माणसें आपल्याला कामांत दक्ष राहिल्यामुळे राज्यांत बंडाळी उत्पन्न होण्याचा संभव राहणारा नाही; वेळोवेळी कर वसूल होऊन तिजोरीची अभिवृद्धि होईल. बंडवाल्यांचा उपद्रव नष्ट झाल्यामुळे लोक निर्भयपणें आपले दरवाजे उघडे टाकून मुलाबाळांसकट मोठ्या आनंदाने कालक्रमणा करतील.”

पुरोहित ब्राम्हणाने सांगितलेला बंडाळीचा नाश करण्याचा उपाय महाविजित राजाला पसंत पडला. आपल्या राज्यांत शेती करण्याला समर्थ लोकांना बीबियाणें पुरवून त्याने शेती करावयास लावले; जे व्यापार करण्याला समर्थ होते, त्यांना भांडवल पुरवून व्यापाराची अभिवृद्धि केली, आणि जे सरकारी नोकरीला योग्य होते त्यांची सरकारी कामावर यथायोग्य स्थळी योजना केली. हा उपाय अमलांत आणल्याने महाविजिताचें राष्ट्र अल्पावकाशांतच समृद्ध झालें. दरोडे आणि चोऱ्या नामशेष झाल्यामुळे कर वसुल होऊन तिजोरी वाढली, आणि लोक निर्भयपणें दरवाजे उघडे टाकून आपल्या मुलांना खेळवीत काळ कंठू लागले.

एके दिवशी महाविजित राजा पुरोहिताला म्हणाला, "भो ब्राम्हणा, तुम्ही सांगितलेल्या उपायानें माझ्या राज्यांतील बंडाळी नष्ट झाली आहे. माझ्या तिजोरीची सांपत्तिक स्थिति फार चांगली असून राष्ट्रांतील सर्व लोक निर्भयपणें आणि आनंदाने राहतात. आता मी महायज्ञ करूं इच्छितों, त्याचें विधान मला सांगा."

पुरोहित म्हणाला, "आपणाला महायज्ञ करावयाचा असेल, तर त्या कामीं प्रजेची अनुमति घेतली पाहिजे. यास्तव प्रथमतः राज्यांतील सर्व लोकांना जाहीर रीतीने आपली इच्छा दर्शवून त्या कामी त्यांची सम्मति मिळवा."

राजाच्या इच्छेला अनुसरून सर्व लोकांनी यज्ञाला अनुमति दिली. आणि त्याप्रमाणें पुरोहिताने यज्ञाची तयारी केली व तो राजाला म्हणाला, "या यज्ञांत पुष्कळ संपत्ति खर्च होणार असा विचार यज्ञारंभी मनांत आणूं नका. यज्ञ चालला असतां आपली संपत्ति नाश पावत आहे, आणि यज्ञ संपल्यावर आपली संपत्ति नाश पावली, असा विचार तुम्ही मनांत आणतां कामा नये. आपल्या यज्ञांत बरेवाईट लोक येतील. पण त्यांतील सत्पुरुषांवर दृष्टि देऊन यज्ञ करावा व आपलें चित्त आनन्दित ठेवावें."

त्या महाविजिताच्या यज्ञामध्ये गाई, बैल, बकरे आणि मेंढे मारण्यांत आले नाहीत; झाडें तोडून यूप करण्यांत आले नाहीत; दर्भांची आसनें बनविण्यांत आली नाहीत; दासांना, दूतांना आणि मजुरांना जबरदस्तीने कामावर लावण्यांत आलें नाही. ज्यांची इच्छा होती, त्यांनी कामें केली, व ज्यांची नव्हती त्यांनी केली नाहीत. तूप, तेल, लोणी, मध आणि काकवी या पदार्थांनीच तो यज्ञ समाप्त करण्यांत आला.

तदनंतर राष्ट्रांतील श्रीमंत लोक मोठमोठे नजराणे घेऊन महाविजित राजाच्या दर्शनाला आले. त्यांना राजा म्हणाला, "गृहस्थहो, मला तुमच्या नजराण्यांची मुळीच गरज नाही. धार्मिक कराच्या रूपाने माझ्याजवळ पुष्कळ द्रव्य साठलें आहे, त्यांपैकी तुम्हांला काही पाहिजे असेल, तर खुशाल घेऊन जा."

याप्रमाणे राजाने त्या धनाढ्य लोकांचे नजराणे घेण्याचें नाकरल्यावर त्यांनी ते द्रव्य खर्चून यज्ञशाळेच्या चारी बाजूंना धर्मशाळा बांधून गोरगरिबांना दानधर्म केला.

ही भगवंताने सांगतलेली यज्ञाची गोष्ट ऐकून कूटदन्ताबरोबर आलेले ब्राम्हण उद्गारले, “फारच चांगला यज्ञ! फारच चांगला यज्ञ!”

त्यानंतर भगवंताने कूटदन्त ब्राम्हणाला आपल्या धर्माचा विस्ताराने उपदेश केला. आणि तो ऐकून कूटदन्त ब्राम्हण भगवंताचा उपासक झाला, व म्हणाला, “भो गोतम, सातशें बैल, सातशें गोहरे, सातशें कालवडी, सातशें बकरे आणि सातशें मेंढे, या सर्व प्राण्यांना मी यूपांपासून मोकळे करतों, त्यांना जीवदान देतों. ताजे गवत खाऊन आणि थंड पाणी पिऊन ते शीतल छायेंत आनंदाने राहोत!”

बेकारी नष्ट करणें हाच खरा यज्ञ

वरील सुत्तांत महाविजित याचा अर्थ ज्याचें विस्तृत आहे असा. तोच महायज्ञ करूं शकेल. त्या महायज्ञाचें मुख्य विधान म्हटलें म्हणजे राज्यांत बेकार लोक राहूं द्यावयाचे नाहीत; सर्वांना सत्कार्याला लावावयाचे. हेंच विधान निराळ्या तऱ्हेने चक्कवत्तिसीहनाद सुत्तांत सांगितले आहे. त्याचा साराश असा—

दृढनेमि नावांचा चक्रवर्ती राजा होऊन गेला. वृद्धपकाळी आपल्या मुलाला अभिषेक करून तो योगाभ्यासासाठी उपवनांत जाऊन राहिला. सातव्या दिवशी राजाच्या प्रासादासमोर असलेले देदीप्यमान चक्र अंतर्धान पावलें. तेव्हा दृढनेमीचा पुत्र फार घाबरला आणि राजर्षि पित्याजवळ जाऊन त्याने त्याला हें वर्तमान विदित केले. राजर्षि म्हणाला, “मुला, तूं घाबरूं नकोस. हें चक्र तुझ्या पुण्याईने उत्पन्न झालें नव्हतें. तूं जर चक्रवर्ति राजाचे व्रत पालन करशील, तर तें पुन्हा जगाच्या जागीं येऊन स्थिर राहील. तूं लोकांचे न्यायाने आणि समतेने रक्षण कर, तुझ्या राज्यांत अन्यायाची प्रवृत्ति होऊं देई नकोस. जे दरिद्री असतील त्यांना (उद्योगाला लावून) धन मिळेल अशी व्यवस्था कर आणि जे तुझ्या राज्यांत सत्पुरुष श्रमणब्राम्हण असतील त्यांजपासून वेळोवेळी कर्तव्याकर्तव्याचा बोध करून घे. त्यांचा उपदेश ऐकून अकर्तव्यापासून दूर हो, व कर्तव्यांत दक्ष रहा.”

तरुण राजाने हा उपदेश मान्य केला. आणि त्याप्रमाणे वागल्याने तें देदिप्यमान चक्र पुन्हा स्वस्थानीं आलें. राजाने डाव्या हातांत पाण्याची झारी घेतली, आणि उजव्या हाताने तें चक्र प्रवर्तित केलें. तें त्यांच्या साम्राज्यांत चोहोकडे फिरलें. त्याच्या मागोमाग जाऊन राजाने सर्व लोकांना उपदेश केली की, ‘प्राणघात करूं नये, चोरी करू नये, व्यभिचार करूं नये, खोटे बोलू नयें. यथार्थतया निर्वाह करावा.’

त्यानंतर तें चक्ररत्न परत फिरून चक्रवर्ति राजाच्या सभास्थानासमोर खडे राहिलें. राजवाड्याला त्याने शोभा आणली.

हा चक्रवर्तिव्रताचा प्रकार सात पिढ्यांपर्यंत चालला. सातव्या चक्रवर्तीने संन्यास घेतल्यावर सातव्या दिवशी तें चक्र अन्तर्धान पावलें, आणि त्यामुळे तरुण राजाला फार दुःख झाले. पण

राजर्षि पित्याजवळ जाऊन त्याने चक्रवर्तिव्रत समजावून घेतलें नाही. त्याच्या अमात्यांनी आणि इतर सदगृहस्थांनी त्याला ते चक्रवर्तिव्रत समजावून दिलें. तें ऐकून घेऊन राजाने लोकांचे न्याय रक्षण आरंभिलें; पण दरिद्री लोकांना उद्योग मिळेल अशी व्यवस्था केली नाही. त्यामुळे दारिद्र्य भयंकर वाढले. आणि एका मनुष्याने चोरी केली. त्याला लोकांनी राजाच्या स्वाधीन केल्यावर राजा म्हणाला, "रे माणसा, तूं चोरी केलीस हें खरें काय?

तो-खरे महाराज.

राजा-कां चोरी केलीस?

तो-महाराज, निर्वाह होत नाही ना?

त्याला यथायोग्य द्रव्य देऊन राजा म्हणाला, "ह्या द्रव्यावे तू स्वतः निर्वाह कर, तुझ्या कुटुंबाला पोस, व्यापार उद्योग आणि दानधर्म कर."

ही गोष्ट दुसऱ्या एका बेकाराला समजली. तेव्हा त्यानेही चोरी केली. राजाने त्यालाही यथयोग्य द्रव्य दिले. लोकांना समजून चुकले की, जो चोरी करतो, त्याला राजा बक्षीस देतो. तेव्हा जो तो चोऱ्या करु लागला. त्यांपैकी एकाला पकडून राजाकडे नेलें. राजाने विचार केला, 'जर चोऱ्या करणाऱ्यांना मी द्रव्य देत गेलो तर सर्व राज्यांत बेसुमार चोऱ्या होतील! म्हणून या माणसाचा शिरच्छेद करावयास लावणें चांगलें.' त्याप्रमाणें त्या माणसाला त्याने दोऱ्यांनी बांधावयास लावलें, त्याचें मुंडन करवलें, आणि रस्त्यांतून धिंड काढावयास लावून नगराच्या दक्षिणेला त्याचा शिरच्छेद करण्याची आज्ञा दिली.

तो प्रकार पाहून चोर लोक घाबरून गेले. यापुढे सरळपणें चोऱ्या करणें धोक्याचें आहे, असें जाणून त्यांनी तीक्ष्ण शस्त्रें तयार करविली, व ते उघडपणें दरोडें घालू लागले...

याप्रमाणें दरिद्री लोकांना व्यवसाय न मिळाल्यामुळे दारिद्र्य वाढत गेलें. दारिद्र्य वाढल्याने चोऱ्या लुटालुटी वाढल्या, चोऱ्या लुटालुटी वाढल्याने शस्त्रास्त्रें वाढलीं, शस्त्रास्त्रें वाढल्याने प्राणघात वाढले. प्राणघात वाढल्याने असत्य वाढलें, असत्य वाढल्याने चहाडखोरी वाढली, चहाडखोरी वाढल्याने व्यभिचार वाढला, आणि त्यामुळे शिवीगाळ आणि वृथा बडबड वाढली. त्यांची अभिवृद्धि झाल्यामुळे लोभ आणि द्वेष यांची अभिवृद्धि झाली. आणि त्यांच्यामुळे मिथ्यादृष्टि वाढून इतर सर्व असत्कर्मे फेलावली.

महाविजित राजाला पुरोहिताने सांगितलेल्या यज्ञ विधानाचा खुलासा या चक्कवत्तिसीहनाद सुत्तावरून होतो. लोकांकडून जबरदस्तीने जनावरें हिरावून घेऊन त्यांचा यज्ञांत वध करणें हा खरा यज्ञ नव्हे, तर राज्यांतील लोकांना समाजोपयोगी कार्याला लावून बेकारी नष्ट करणें हा होय. बलिदानपूर्वक यज्ञयागांचा कधीत लोप होऊन गेला आहे. पण अद्यापि खरा यज्ञ करण्याचा प्रयत्न क्वचित् दिसून येतो. बेकारी कमी करण्यासाठी जर्मनीने आणि इटलीने युद्धसामग्री वाढविली; त्यांमुळे फ्रान्स, इंग्लंड आणि अमेरिका या राष्ट्रांना देखील युद्धसामग्री वाढवावी लागली. आणि आता प्रसंग हातघाईवर येण्याचा संभव दिसतो. इकडे जपानने तर चीनवर आक्रमण केलेंच आहे;

आणि तिकडे मुसोलिनी व हिटलर उद्या काय करतील याचा. कोणालाचं भरवसा वाटत नाही.*
(*हा मजकूर चालू युद्धापूर्वी लिहिला होता तो तसाच राहूं दिला आहे) एक गोष्ट खरी की, या सगळ्याचें पर्यवसान रणयज्ञांतच होणार! आणि त्यांत इतर प्राण्यांपेक्षा मनुष्यप्राण्यांच्याच आहुति जास्त पडणार! हा रणयज्ञ थांबवावयाचे असेल, तर लोकांना युद्धसामग्रीकडे न लावता समाजोन्नतीच्या कामाकडे लावले पाहिजे. तेव्हाच बुद्ध भगवंताने उपदेशिलेलें यज्ञविधान अमलांत येईल. अस्तु.

हे थोडें विषयांतर झाले. बुद्धाच्या यज्ञविधानाच्या स्पष्टीकरणार्थ तें योग्य वाटलें. वर दिलेली सुत्तें बुद्धानंतर काही काळाने रचली असलीं, तरी त्यांत बुद्धाने उपदेशिलेल्या मूलभूत तत्त्वांचा खुलासा करण्यांत आला आहे. असा सुयज्ञ उपदेशिणाऱ्या गुरूला वेदनिंदक म्हणून त्याची अवहेलना करणें योग्य आहे की काय याचा विचार सुज्ञांनी करावा.

प्रकरण दहावें
जातिभेद

जातिभेदाचा उगम

'ब्राम्हणोऽस्य मुखमासीदबाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्मयां शूद्रो अजायत ॥'

ऋ० १० । ९० । १२

हिंदुस्थानांतील जातिभेदाचें मूळ ह्या पुरूषसूक्तांच्या ऋचेंत आहे असे समजलें जाते. परंतु ही समजुत चुकीची आहे. वेदकालापूर्वी देखील सप्तसिंधु प्रदेशांत आणि मध्यहिंदुस्थानांत अहिंसा धर्माप्रमाणे जातिभेदधर्म देखील अस्तित्वांत होता. आर्यांच्या आगमनामुळे आणि वैदिक संस्कृतीच्या प्रसारामुळे अहिंसाधर्माला अरण्यवास कसा पत्करावा लागला हें पहिल्या प्रकरणांत दाखविण्यांत आलेंच आहे (पूर्वार्ध पृ० १८-२१). पण जातिभेदाची अशी स्थिति झाली नाही. त्यांत थोडा फेरफार होऊन तो तसाच चालू राहिला.

क्षत्रियांचे वर्चस्व

सुमेरियांत बहुधा पुजारीच राजा होत असे आणि तसाच प्रकार सप्तसिंधु प्रदेशांत होता. ह्या प्रदेशांत जीं लहानसहान संस्थाने होतीं त्यांचा प्रमुख वृत्र याला इंद्राने ठार मारलें, आणि त्यामुळे इंद्राला ब्रम्हहत्येचें पाप लागलें, असें वर्णन महाभारतांत आढळते.* (* 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' पृ० १५ पहा.) आर्य येण्यापूर्वी कोणती स्थिति होती हें वरील ऋचेंत सांगितलें आहे. ऋषि म्हणतो, "एके काळीं विराट पुरुषाचें मुख ब्राम्हण होता. बाहू राजन्य असे; त्याच्या मांड्या वैश्य, आणि त्याच्या पायांपासून शूद्र झाला." आर्यांच्या आगमनामुळे क्षत्रियांना महत्त्व आलें, आणि ब्राम्हणांचें वर्चस्व नष्ट झालें. तथापि पुरोहिताचें काम त्यांजकडे राहिलें. ही स्थिति बुद्धकाळापर्यंत चालू होती. पालि वाङ्‌मयांत जिकडे तिकडे क्षत्रियांना प्रमुख स्थान देण्यांत आले आहे. आणि उपनिषदांत देखील त्याचाच प्रतिध्वनि उमटलेला दिसून येतो. उदाहरणार्थ खालील मजकूर पहा.

ब्रम्ह वा इदमग्र आसीदेकमेव। तदेकं सन्न व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुण: सोमो रुद्र:पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति तस्मात क्षत्रात्परं नास्ति। तस्मादब्राम्हण: क्षत्रियमधस्तादुपास्ते। (बृहदारण्यक १।४।११).

'पूर्वी ब्रम्ह तेवढें होतें. पण ते एक असल्यामुळे त्याचा विकास झाला नाही. म्हणून त्याने

उत्कृष्टरूप क्षत्रियजाति उत्पन्न केली. ते क्षत्रिय म्हणजे देवलोकांत इन्द्र, वरुण, सोम, रुद्र, पर्जन्य, यम, मृत्यू आणि ईशान. यास्तव क्षत्रियजातीहून श्रेष्ठ दुसरी जात नाही, आणि म्हणूनच ब्राम्हण आपणाकडे कमीपणा घेऊन क्षत्रियाची उपासना करतो.'

जातिभेदाचा निषेध

याप्रमाणे क्षत्रिय जातीला महत्त्व आलें असलें, तरी त्यांचे प्रमुख कर्तव्य जें युद्ध तें बुद्धाला मुळीच पसंत नसल्याकारणाने सर्वच जातिभेद त्याला निरुपयोग वाटला, आणि त्याचा त्याने सर्वथैव निषेध केला. इतर श्रमणांच्या पुढाऱ्यांनी बुद्धाप्रमाणें जातीचा निषेध केल्याचा दाखला सापडत नाही. त्यांच्या संघांत जातिभेदाला थारा नव्हताच. परंतु त्यांच्या उपासकवर्गांत अस्तित्वांत असलेल्या जातिभेदाला त्यांनी विरोध केला नसावा. तें काम बुद्धाने केलें. ते कसें हे पाहूं.

जातिभेदाविरुद्ध बुद्धाने उपदेशिलेले सर्वांत प्राचीन असें वासेट्ठसुत्त सुत्तनिपातांत आणि मज्झिमनिकायांत सापडतें. त्याचा सारांश असा—

एके समयीं बुद्ध भगवान् इच्छानंगल नावांच्या गावाजवळ इच्छानंगल उपवनांत राहत होता. त्या काळी पुष्कळ प्रसिद्ध ब्राम्हण इच्छानंगल गावीं होते. त्यांपैकी वासिष्ट आणि भारद्वाज या दोन तरूण ब्राम्हणांमध्ये 'मनुष्य जन्माने श्रेष्ठ होतो किंवा कर्माने' हा वाद उपस्थित झाला.'

भारद्वाज आपल्या मित्राला म्हणाला, "भो वासिष्ठ, ज्याच्या आईच्या बाजूला आणि बापाच्या बाजूला सात पिढ्या शुद्ध असतील, ज्याच्या कुलांत सात पिढ्यांत वर्णसंकर झाला नसेल, तोच ब्राम्हण श्रेष्ठ होय."

वासिष्ठ म्हणाला, "भो भारद्वाज, जो मनुष्य शीलसंपन्न आणि कर्तव्यदक्ष असेल त्यालाच ब्राम्हण म्हणावें."

पुष्कळ वादविवाद झाला. तथापि ते दोघे परस्परांचे समाधान करूं शकले नाहीत. शेवटी वासिष्ठ म्हणाला, "भो भारद्वाज, आमच हा वाद येथे तुटावयाचा नाही. हा श्रमण गोतम आमच्या गावाजवळ राहत आहे. तो बुद्ध आहे, पूज्य आहे, आणि सर्व लोकांचा गुरू आहे, अशी त्याची किर्ति सर्वत्र पसरली आहे. आपण त्याजपाशी जाऊन आपला मतभेद कळवूं, आणि तो जो निकाल देईल, तो मान्य करुं."

तेव्हा ते दोघे बुद्धापाशी गेले आणि बुद्धाला कुशलप्रश्नदि विचारून एका बाजूला बसले. आणि वासिष्ठ म्हणाला, "भो गोतम, आम्ही दोघे सुशिक्षित ब्राम्हणकुमार आहोंत. हा तारुक्ष्याचा शिष्य आणि मी पौष्करसादीचा शिष्य आहें. आमचा जातिभेदासंबंधाने विवाद आहे. हा म्हणतो, आपली कीर्ति ऐकून आम्ही येथे आलो आहोत. आपण आमच्या वादाचा निकाल द्यावा."

भगवान म्हणाला, "हे वासिष्ठा, तृण, वृक्ष इत्यादिक वनस्पतींमध्ये भिन्नभिन्न जाती आढळतात. तशात त्या किडे, मुंग्या वगैरे क्षुद्र प्राण्यांमध्येही आहेत. सर्पांच्या, श्वापदांच्या, पाण्यांत राहणाऱ्या मत्स्यांच्या आणि आकाशांत उडणाऱ्या पक्ष्यांच्या देखील अनेक जाति आहेत. त्यांच्या

भिन्नत्वाचीं चिन्हे त्या त्या प्राणिसमुदायांत स्पष्ट दिसतात. पण मनुष्यांमध्ये भिन्नत्वाचें चिन्ह आढळत नाही. केस, कान. डोळे, तोंड, नाक, ओठ, भिवया, मान, पोट, पाठ, हात, पाय इत्यादिक अवयवांनी एक मनुष्य दुसऱ्या माणसाहून अगदीच भिन्न होऊं शकत नाही. अर्थात् पशुपक्ष्यादिकांत जशा आकारादिकांनी भिन्नभिन्न जाती आढळतात, तशा त्या मनुष्यप्राण्यांत नाहीत. सर्व माणसांचे अवयव जवळजवळ सारखेच असल्यामुळे मनुष्यांमध्ये जातिभेद ठरवितां येत नाही. परंतु मनुष्याची जात कर्मावरून ठरवितां येणें शक्य आहे.

"एखादा ब्राम्हण गाई पाळून निर्वाह करीत असला, तर त्याला गवळी म्हणावें, ब्राम्हण म्हणूं नये. जो शिल्पकलेने उपजीविका करतो तो कारागीर, जो व्यापार करतो तो वाणी, दूतांचे काम करतो तो दूत, चोरीवर उपजीविका करतो तो चोर, युद्धकलेवर उपजीविका करतो तो योद्धा, यज्ञयागावर उपजीविका करतो तो याजक, आणि जो राष्ट्रावर उपजीविका करतो तो राजा होय. परंतु यांपैकी कोणालाही जन्मामुळे ब्राम्हण म्हणतां यावयाचे नाही.

"सगळीं संसारबंधनें छेदून जो कोणत्याही ग्रापंचिक दुःखाला भीत नाही, कोणत्याही गोष्टीची ज्याला आसक्ति नाही, त्याला मी ब्राम्हण म्हणतो, इतरांना दिलेल्या शिव्यागाळी, वधबन्ध इत्यादि जो सहन करतो, क्षमा हेंच ज्याचें बळ, त्याला मी ब्राम्हण म्हणतो. कमलपत्रावरील जलबिंदूप्रमाणे जो इहलोकींच्या विषयसुखापासून अलिप्त रहातो, त्यालाच मी ब्राम्हण म्हणतों....

"जन्मामुळे ब्राम्हणं होत नाही, किंवा अब्राम्हण होत नाही. कर्मानेच ब्राम्हण होतो आणि कर्मानेच अब्राम्हण होतो. शेतकरी कर्माने होतो, कारागीर कर्माने होतो, चोर कर्माने होतो, शिपाई कर्माने होतो, याजक कर्माने होतो, आणि राजा देखील कर्मानेच होतो. कर्मानेच हें सगळें जग चालत आहे. आसावर अवलंबून जसा रथ चालतो, तसे सर्व प्राणी आपल्या कर्मावर अवलंबून राहतात."

हा बुद्धाचा उपदेश ऐकून वासिष्ठ आणि भारद्वाज त्याचे उपासक झाले.

ब्राम्हण आणि अब्राम्हण सारखेच !

वर दिलेल्या पुरुषसूक्ताच्या ऋचेच्या आधारें ब्राम्हण प्रतिपादन करीत असत की, ब्रम्हदेवाच्या मुखापासून झाल्यामुळे चारी वर्णांत आपण श्रेष्ठ आहोंत. मज्झिमनिकायांतील अस्सलायनसुत्तांत यासंबंधी बुद्ध भगवंताचा संवाद फारच बोधप्रद आहे. त्या सुत्ताचा सारांश असाः—

एके समयी बुद्ध भगवान् श्रावस्ती येथए अनाथपिडिकांच्या आरामांत राहत होता. त्या वेळी निरनिराळ्या देशांतून पांचश ब्राम्हण कांही कारणास्तव श्रावस्तीला आले होते. त्या ब्राम्हणांमध्ये असा एक प्रश्न उपस्थित झाला की, हा श्रमण गोतम चारही वर्णांना मोक्ष मिळतो असें प्रतिपादन

करतो, त्याजबरोबर वाद करून हें त्याचे म्हणणें कोण खोडून काढील? शेवटी या कामीं आश्वलायन ब्राम्हण कुमारांची योजना करावी असें ठरले.

आश्वलायन कुमाराचें अध्ययन नुकतेंच पुरें झालें होते. निघंटु छंदःशास्त्र इत्यादि वेदांगांसहवर्तमान त्याला चारही वेद तोंडपाठ येत असत. तथापि बुद्ध भगवंताशी वाद करणें सोपें नव्हे हें तो जाणून होता. बुद्धाशी वाद करण्यास जेव्हा त्याची निवड झाला, तेव्हा ते त्या ब्राम्हणांना म्हणाला, "भो, श्रमण गोतम धर्मवादी आहे, धर्मवादी लोकांशी वाद करणें सोपें नाही. जरी मी वेदांमध्ये पारंगत असलों तरी गोतमाबरोबर वादविवाद करण्याला समर्थ नाही."

बराच वेळ भवति न भवति झाल्यावर ते ब्राम्हण आश्वलायनाला म्हणाले, "भो आश्वलायन, तूं परिव्राजक धर्माचा अभ्यास केला आहेस, आणि युद्धावाचून पराजित होणें तुला योग्य नाही."

आश्वलायन म्हणाला, "गोतमाशीं वाद करणें जरी कठिण आहे. तरी तुमच्या आग्रहास्तव मी तुमच्याबरोबर येतों."

तदनंतर आश्वलायन त्या ब्राम्हणसमुदायासह बुद्ध भगवंताजवळ गेला, आणि कुशलसमाचारादिक विचारून झाल्यावर ते सर्वजण एका बाजूला बसले. तेव्हा आश्वलायन म्हणाला, "भो गोतम, ब्राम्हण म्हणतात, 'ब्राम्हण वर्णच श्रेष्ठ आहे, इतर वर्ण हीन आहेत. ब्राम्हण वर्णच शुक्ल आहे, इतर वर्ण कृष्ण आहेत. ब्राम्हणांनाच मोक्ष मिळतो, इतरांना नाही. ब्राम्हण ब्रम्हदेवाच्या मुखापासून झाले. ते त्याचे औरस पुत्र. अर्थात् तेच ब्रम्हदेवाचे दायाद होत.' भो गोतम, यासंबंधी आपलें मत काय?"

भगवान-हे आश्वलायना, ब्राम्हणांच्या बायका ऋतुमती होतात, गरोदर होतात, प्रसूत होतात, आणि मुलांना दूध पाजतात. याप्रमाणें ब्राम्हणांची संतति इतर वर्णासारखीच मातेच्या उदरांतून जन्मली असतां, ब्राम्हणांनी आपण ब्रम्हदेवाच्या मुखापासून उत्पन्न झालो, असें म्हणावे, हे आश्चर्य नव्हे काय?

आ०- भो गोतम, आपण कांही म्हणा. पण ब्राम्हण ब्रम्हदेवाचे दायाद आहेत, यावर ब्राम्हणांचा पूर्ण विश्वास आहे.

भ०- हे आश्वलायन, यौन, कांबोज वगैरे सरहद्दीवरील प्रदेशांत आर्य आणि दास असे दोनच वर्ण असून कधीकधी आर्याचा दास आणि दासाचा आर्य होतो, ही गोष्ट तुझ्या ऐकण्यांत आली आहे काय?

आ०- होय, असें मी ऐकलें आहे.

भ०- असें जर आहे, तर ब्रम्हदेवाने ब्राम्हणांना मुखापासून उत्पन्न केलें व ते सर्व वर्णांत श्रेष्ठ आहेत, ह्या म्हणण्याला आधार काय?

आ०- आपलें म्हणणें कांही असो, पण ब्राम्हणांची अशी बळकट समजूत आहे की, ब्राम्हण वर्णच काय तो श्रेष्ठ, आणि इतर वर्ण हीन आहेत.

भ०- क्षत्रियाने, वैश्याने किंवा शूद्राने प्राणघात, चोरी, व्यभिचार, खोटे भाषण, चहाडी, शिवीगाळ, वृथा बडबड केली, लोकांच्या धनावर दृष्टि ठेवली, द्वेषबुद्धि वाढविली, नास्तिकपणा अंगीकारला, तर तोच काय तो देहत्यागानंतर नरकाला, जाईल; पण ब्राम्हणाने हीं कर्मे केली, तरी तो नरकाला जाणार नाही, असें तुला वाटतें काय?

आ०- भो गोतम, कोणत्याही वर्णाच्या मनुष्याने हीं पापें केली असता तो मरणोत्तर नरकाला जाईल, ब्राम्हण काय किंवा अब्राम्हण काय, सर्वांनाच आपल्या पापाचें प्रायश्चित्त भोगावें लागणार.

भ०- एखादा ब्राम्हण प्राणघातापासून निवृत्त झाला, चौर्यकर्म, व्यभिचार, असत्य भाषण, चहाडी, शिवीगाळ, वृथाप्रलाप, परधनाचा लोभ, द्वेष आणि नास्तिकता, या (दहा) पापांपासून निवृत्त झाला, तर तोच काय तो देहावसानानंतर स्वर्गाला जाईल, पण इतर वर्णांचे लोक या पापांपासून निवृत्त झाले, तर ते स्वर्गाला जाणार नाहीत, असें तुला वाटतें काय?

आ०- कोणत्याही वर्णाचा मनुष्य या पापकर्मांपासून निवृत्त झाला तर स्वर्गाला जाईल; पुण्याचरणाचें फळ ब्राम्हणाला काय किंवा ब्राम्हणेतराला काय सारखेंच मिळेल.

भ०- या प्रदेशांत ब्राम्हणच काय तो द्वेषवैरविरहित मैत्रीभावना करूं शकतो; पण क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र ती भावना करूं शकत नाहीत, असे तुला वाटतें काय?

आ०- चारी वर्णांना मैत्रीभावना करतां येणें शक्य आहे.

भ०- तर मग ब्राम्हण वर्णच श्रेष्ठ, आणि इतर वर्ण हीन आहेत, या म्हणण्यांत अर्थ कोणता?

आ०- आपण काहीं म्हणा. ब्राम्हण आपणाला श्रेष्ठ समजतात व इतर वर्णांना हीन समजतात, ही गोष्ट खरी आहे.

भ०- हे आश्वलायना, एखादा मूर्धावसिक्त राजा सर्व जातींच्या शंभर पुरूषांना एकत्र करील, त्यांपैकी क्षत्रिय, ब्राम्हण आणि राजकुलांत जन्मले असतील, त्यांना तो म्हणाले, ‘अहो इकडे या, आणि शाल किंवा चंदनासारख्या उत्तम वृक्षांची उत्तरारणी घेऊन अग्नि उत्पन्न करा.’ आणि त्यांपैकी चाडांळ, निषाद इत्यादिक हीन कुलांमध्ये जन्मलेले असतील, त्यांना तो म्हणेल, ‘अहो इकडे या व कुत्र्यांला खावयाला घालावयाच्या दोणींत, डुकराला खावयाला घालावयाच्या दोणींत किंवा रंगाऱ्याच्या दोणींत एरंडाच्या उत्तरारणीने अग्नि उत्पन्न करा.’ हे आश्वलायना, ब्राम्हणादिक उच्च वर्णाच्या मनुष्याने उत्पन्न अरणीने उत्पन्न केलेला अग्नि तेवढा भास्वर आणि तेजस्वी होईल, आणि चांडालादिक हीन वर्णांच्या मनुष्याने एरंडादिकांच्या अरणीने उत्पन्न केलेला अग्नि भास्वर आणि तेजस्वी होणार नाही व त्यापासून अग्निकार्ये घडणार नाहीत, असें तुला वाटतें काय?

आ०- भो गोतम, कोणत्याही वर्णाच्या माणसाने बऱ्या किंवा वाईट लाकडाची उत्तरारणी करून कोणत्याही ठिकाणी अग्नि उत्पन्न केला तर तो एकसारखाच तेजस्वी होईल व त्यापासून समान अग्निकार्ये घडून येतील.

भ०- एखाद्या क्षत्रियकुमाराने ब्राम्हणकन्येबरोबर शरीरसंबंध केला व त्या संबंधापासून जर त्याला पुत्र झाला, तर तो पुत्र आईबापांसारखाच मनुष्य होईल असें तुला वाटत नाही काय? त्याचप्रमाणें एखाद्या ब्राम्हणकुमाराने क्षत्रियकन्येशीं विवाह केला व त्या संबंधापासून त्याला पुत्र झाला, तर तो आईबापांसारखा न होता भलत्याच प्रकारचा होईल असें तुला वाटतें काय?

आ०- अशा मिश्र विवाहाने जो मुलगा होतो, तो त्याच्या आईबापांसारखाच मनुष्य असतो. त्याला ब्राम्हणही म्हणतां येईल किंवा क्षत्रियही म्हणतां येईल.

भ०- पण आश्वलायना, एखाद्या घोडीच्या आणि गाढवाच्या संबंधापासून जे शिंगरू होते त्याला त्याच्या आईसारखें किंवा बापासारखे म्हणतां येतें काय? त्याला घोडाही म्हणता येईल, आणि गाढवही म्हणतां येईल काय?

आ०- भो गोतम, त्याला घोडा किंना गाढव म्हणतां येत नाहीं. तो एक तिसऱ्याच जातीचा प्राणी होतो. त्याला आपण खेचर म्हणतों. परंतु ब्राम्हण आणि क्षत्रिय यांच्या संबंधापासून झालेल्या मुलामध्ये असा प्रकार आढळून येत नाही.

भ०- हे आश्वलायना, दोघां ब्राम्हण बंधूंपैकी एक वेदपठण केलेला चांगला सुशिक्षित, व दुसरा अशिक्षित असेल, तर त्यांत ब्राम्हण कोणत्या भावाला श्राद्धाध्ये व यज्ञामध्ये प्रथम आमंत्रण देतील?

आ०- जो सुशिक्षित असेल त्यालाच प्रथम आमंत्रण दिलें जाईल.

भ०- आता असें समज की, या दोघां भावांपैकी एकजण मोठा विद्वान, पण अत्यंत दुराचारी आहे; दुसरा विद्वान नाही, पण अत्यंत सुशील आहे; तर त्या दोघांमध्ये प्रथमतः कोणाला आमंत्रण दिलें जाईल?

आ०- भो गोतम, जो शीलवान असेल त्यालाच प्रथम आमंत्रण दिलें जाईल. दुराचारी मनुष्याला दिलेलें दान महाफलदायक कसें होईल?

भ०- हे आश्वलायना, प्रथमतः तूं जातीला महत्त्व दिलेंस, नंतर वेदपठनाला आणि आता शीलाला महत्त्व देत आहेस. अर्थात् मी जी चातुर्वर्ण्यशुद्धि प्रतिपादितों, तिचाच तूं अंगीकार केलास.

हे बुद्धा भगवंताचें भाषण ऐकून आश्वलायन मानं खाली घालून चुप्प राहिला. पुढे काय बोलावे हें त्याला सुचेना. नंतर भगवंताने असितदेवल ऋषींची गोष्ट सांगितली. आणि शेवटी आश्वलायन बुद्धाचा उपासक झाला.

न.भा. १७ .....९

अधिकार लोकांना दिला पाहिजे.

ब्राम्हणवर्णच श्रेष्ठ आहे आणि इतर वर्ण हीन आहेत, असें म्हणून ब्राम्हण जातीचे पुढारी स्वस्थ बसत नसत. ते चारही वर्णांची कर्तव्याकर्तव्यें कोणती हें सांगण्याचा अधिकार आपणाकडे घेत, असें मज्झिमनिकायांतील (नं.९६) एसुकारिसुत्तावरून दिसून येतें. त्यांतील मजकुरांचा सारांश असाः—

एके समयीं बुद्ध भगवान श्रावस्ती येथे जेतवनांत अनाथपिंडिकाच्या आरामांत राहत होता. त्या वेळी एसुकारी नावांचा ब्राम्हण त्याजपाशीं आला, आणि कुशलसमाचारादिक विचारून एका बाजूलां बसला व म्हणाला, "भो गोतम, ब्राम्हण चार परिचर्या (सेवा) सांगतात. ब्राम्हणाची परिचर्या चारही वर्णांनी करता येते, क्षत्रियांची परिचर्या क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र या तीन वर्णांनी करावी, वैश्याची परिचर्या वैश्य आणि शूद्र यांनीच करावी, आणि शूद्राची परिचर्या शूद्रानेच करावी. इतर वर्णाचा मनुष्य त्याची परिचर्या कशी करील? या परिचर्यासंबंधाने आपले म्हणणें काय आहे?"

भ०- हे ब्राम्हणा, या ब्राम्हणांच्या म्हणण्याला सर्व लोकांची संमति आहे काय? अशा परिचर्या सांगण्याला लोकांनी त्यांना अधिकार दिला आहे काय?

एसु०- भो गोतम, असें नाही.

भ०- तर मग, एखाद्या मांस खाऊ न इच्छिणाऱ्या गरीब माणसावर त्याचे शेजारी मांसाचा वाटा लादतील आणि म्हणतील की, हें मांस तूं खा आणि याची किंमत दे! त्याचप्रमाणे लोकांवर ब्राम्हण ह्या परिचर्या लादीत आहेत, असें म्हणावें लागतें. माझें म्हणणें असें की, कोणत्याही वर्णाचा मनुष्य असो, ज्याची परिचर्या केल्याने कल्याण होतें, अकल्याण होत नाही, त्याचीच परिचर्या करणें योग्य आहे. चारी वर्णांच्या समंजस माणसांना विचारलें असतां ते देखील असेंच मत देतील. उच्चकुलांत, उच्चवर्णांत किंवा श्रीमंत घराण्यांत जन्म घेणें चांगले किंवा वाईट असें मी म्हणत नाही. उच्च कुलांत, उच्च वर्णांत किंवा श्रीमंत घराण्यांत जन्मलेला मनुष्य जर प्राणघातादिक पापें करू लागला, तर त्याची कुलीनता चांगली नव्हे. पण तो प्राणघातादिक पापांपासून विरत झाला तर त्याची कुलीनत वाईट नव्हे. ज्या माणसाची परिचर्या केली असतां, श्रद्धा, शील, श्रृत त्याग आणि प्रज्ञा यांची अभिवृद्धि होते, त्याची परिचर्या करावी असें मी म्हणतो.

एसु०- भो गोतम, ब्राम्हण ही चार धनें प्रतिपादितात. भिक्षाचर्या ब्राम्हणाचें स्वकीय धन होय, बाणभाता हें क्षत्रियाचें, शेती आणि गोरक्षा हे वैश्यांचे आणि कोयता व टोपली हें शूद्रांचे. चारही वर्णांनी आपापल्या स्वकीय धनाची हेळसांड केली, तर ते चोरी करणाऱ्या राखणदाराप्रमाणें अकृत्यकारी होतात. यासंबंधी आपले म्हणणें काय आहे?

भ०- हे ब्राम्हणा, ही चार धनें सांगण्याला ब्राम्हणांना लोकांनी अधिकार दिला आहे काय?

एसु०- नाही, भो गोतम.

भ०- तर मग मांस न खाऊ इच्छिणाऱ्या गरीब माणसावर मांसाचा वाटा लादून त्याची किंमत मागण्यासारखे हें ब्राम्हणाचें कृत्य समजलें पाहिजे. हे ब्राम्हणा, आर्य श्रेष्ठ धर्म हेंच सर्वांचे

स्वकीय धन आहे, असें मी म्हणतों. क्षत्रिय, ब्राम्हण, वैश्य आणि शुद्र या चार कुळांत जन्मलेल्या माणसांना अनुक्रमें क्षत्रिय, ब्राम्हण, वैश्य, शूद्र म्हणतात. ज्याप्रमाणें लाकूड, शकलिका, गवत आणि गोवऱ्या या चार पदार्थांपासून उत्पन्न झालेल्या अग्नीला अनुक्रमें काष्ठाग्नि, शकलिकाग्नि, तृणाग्नि आणि गोमयाग्नि म्हणतात, त्याप्रमाणें ह्या चार संज्ञा आहेत. परंतु ह्या चारी कुलांतील मनुष्य प्राणघातादिक पापांपासून निवृत्त झाले, तर त्यांपैकी ब्राम्हण तेवढाच मैत्रीभावना करूं शकेल, व इतरवर्णी लोक मैत्रीभावना करू शकणार नाहीत, असें तुला वाटतें काय?

एसु०- भो गोतम, असें नव्हे. कोणत्याही वर्णाचा मनुष्य मैत्रीभावना करूं शकेल.

भ०- ब्राम्हणच तेवढा नदीवर जाऊन स्नानचूर्णाने आपलें अंग साफ करूं शकेल, पण इतर वर्णाचे लोक आपलें अंग साफ करूं शकणार नाहीत, असें तुला वाटते काय?

एसु०- भो गोतम, असें नव्हे. चारही वर्णाचे लोक नदीवर जाऊन स्नानचूर्णाने आपले अंग साफ करू शकतील.

भ०- त्याचप्रमाणें, हे ब्राम्हणा, सर्व कुलांतील लोक तथागताच्या उपदेशाप्रमाणे वागून न्याय्य धर्माची आराधना करूं शकतील.

ब्राम्हणवर्णच श्रेष्ठ हा नुसता आवाज

बुद्ध भगवंताच्या परिनिर्वाणानंतर देखील बुद्धाचे प्रमुख शिष्य चातुर्वर्ण्याला संमति देत नसत. हें चातुर्वर्ण्य कृत्रिम आहे, असें ते प्रतिपादीत. यांचे एक चांगले उदाहरण मज्झिमनिकायांतील (नं.८४) मधुरसुत्तांत सापडतें. त्याचा सारांश असा—

एके समयीं आयुष्यमान् महाकच्चान मधुरेजवळ* (* हीच संध्याची मथुरा) गुंदावनांत राहत होता. मधुरेच्या राजाने-अवंतिपुत्राने-महाकच्चानाची कीर्ति ऐकली. मोठ्या परिवारासह तो त्याजपाशीं गेला व कुशल समाचारादिक विचारून एका बाजूला बसला. आणि म्हणाला, "भो कात्यायन, ब्राम्हणवर्णच श्रेष्ठ आहे, इतर वर्ण हीन आहेत, ब्राम्हणवर्णच शुक्ल आहे, इतर वर्ण कृष्ण आहेत, ब्राम्हणांनाच मुक्ति मिळते, इतरांना मिळत नाही, ब्राम्हण ब्रम्हदेवाच्या मुखापासून झालेल, ब्रम्हदेवाचे औरस पुत्र आहेत, असें ब्राम्हण प्रतिपादितात. यासंबंधी आपलें म्हणणें काय आहे?

का०- हे महाराज, हा नुसता आवाज (घोष) आहे! समजा एखादा क्षत्रिय धनधान्याने किंवा राज्याने समृद्ध झाला, तर त्याची सेवा चारी वर्णांचे मनुष्य करतील की नाही?

राजा०- भो कात्यायन, चारी वर्णांची माणसें त्याची सेवा करतील.

का०- त्याचप्रमाणें इतर कोणत्याही वर्णाचा मनुष्य जर धनधान्याने व राज्याने समृद्ध झाला, तर त्याची सेवा चारही वर्णांचे लोक करतील किंवा नाही?

राजा- चारी वर्णांचे लोक त्याची सेवा करतील.

का०- तर मग, चारी वर्णांचे मनुष्य समान ठरत नाहीत काय?

राजा-या दृष्टीने चारही वर्ण खात्रीने समान ठरतात. त्यांत मला कोणताही भेद वाटत नाही.

का०- म्हणून मी म्हणतो की, ब्राम्हणच श्रेष्ठ वर्ण इत्यादि जें ब्राम्हणांचें म्हणणें आहे. तो केवळ आवाज होय. क्षत्रिय, ब्राम्हण, वैश्य आणि शुद्र या चारी वर्णांतील माणसांनी प्राणघातादिक पापें आचारलीं, तर ते सारखेच दुर्गतीला जातील, असें महाराजाला वाटत नाही काय?

राजा-चारही वर्णांपैकी कोणत्याही मनुष्याने पापकर्म केलें तर तो दुर्गतीला जाईल.

का०- ठीक, महाराज, असें जर आहे, तर चारही वर्ण समान ठरत नाहीत काय? तुम्हांला यासंबंधी काय वाटते?

राजा-या दृष्टीने चारही वर्ण खात्रीने समान ठरतात. त्यांच्यांत मला भेद दिसत नाही.

का०-चारही वर्णांपैकी कोणी मनुष्य प्राणघातादिक पापांपासून विरत झाला, तर तो स्वर्गाला जाईल की नाही?

राजा-तो स्वर्गाला जाईल असें मी समजतो.

का०-आणि म्हणूनच मी म्हणतो की, ब्राम्हण वर्णच श्रेष्ठ, हा नुसता आवाज आहे. हे महाराज, समजा, तुमच्या राज्यांत चारही वर्णांपैकी कोणत्याही माणसाने घरफोडी लुटालूट, परदारागमन, इत्यादिक अपराध केले, आणि त्याला राजपुरुषांनी आणून तुमच्या समोर उभें केलें, तर त्याला तुम्ही (त्याच्या जातीकडे न पाहतां) योग्य तो दंड कराल की नाही?

राजा-तो जर वधार्ह असला, तर त्याचा मी वध करीन; दंडनीय असला, तर त्याला मी दंड करीन; आणि हद्दपार करण्याला योग्य असला, तर त्याला हद्दपार करीन. कां की, क्षत्रिय ब्राम्हणादिक जी त्याची पूर्वीची संज्ञा होती, ती नष्ट झाली आणि तो गुन्हेगार आहे, असें ठरलें.

का०-तर मग हे चारही वर्ण समान नाहीत काय?

राजा-ह्या दृष्टीने पाहूं गेले असतां चारही वर्ण समान ठरतात.

का०-समजा, ह्या चारही वर्णांपैकी कोणताही मनुष्य जर परिव्राजक झाला आणि सदाचार पाळूं लागला, तर तुम्ही त्याच्याशी कसे वागाल?

राजा-त्याला आम्ही वंदन करूं, त्याचा योग्य मान ठेवूं, व त्याला अन्नवस्त्रादिक जरूरीचे पदार्थ देऊं. कां की, त्याची क्षत्रिय, ब्राम्हण, वैश्य, शूद्र इत्यादिक संज्ञा नष्ट होऊन तो श्रमण या संज्ञेनेच ओळखला जातो.

का०-तर मग हे चारही वर्ण समसमान ठरत नाहीत काय?

राजा-या रीतीने हे चारही वर्ण खात्रीने समान ठरतात.

का०-म्हणून मी म्हणतों की, ब्राम्हण वर्णच श्रेष्ठ आहे, हा नुसता आवाज होय.

हा संवाद झाल्यावर अवंतिपुत्र राजा महाकात्यायनाला म्हणाला, "भो कात्यायन, आपला उपदेश फारच सुंदर आहे. जसें एखादें पालथें घातलेलें भांडे ऊर्ध्वमुख करून ठेवावें, झाकलेली वस्तु उघडी करावी, वाट चुकलेल्याला वाट दखवावी, किंवा डोळसांना पदार्थ दिसावे म्हणून अंधारामध्ये मशाल पाजळावी, त्याप्रमाणें भवान् कात्यायनाने अनेक पर्यायांनी धर्मोपदेश केला. म्हणून मी

भवान् कात्यायनाला, धर्माला आणि भिक्षुसंघाला शरण जातों. मी आजपासून आमरण शरण गेलेला उपासक आहें असें समजा."

का०-महाराज, मला शरण जाऊं नका. ज्या भगवंताला मी शरण गेलो, त्याला तुम्ही देखील शरण जा.

राजा-भो कात्यायन, तो भगवान् सध्या कोठे आहे?

का०-तो भगवान् परिनिर्वाण पावला.

राजा-तो भगवान् हयात असता, तर आम्ही त्याच्या दर्शनासाठी शंभर योजने देखील प्रवास केला असता. पण आता परिनिर्वाण पावलेल्या देखील त्या भगवंताला आम्ही शरण जातों, त्याचप्रमाणें त्याच्या धर्माला आणि भिक्षुसंघाला शरण जातो. आजपासून आमरण शरण गेलेला मी उपासक आहें असें समजा.

बुद्धाच्या हयातींत मथुरेंत बौद्ध धर्माचा फारसा प्रसार झाला नव्हता, हें दुसऱ्या प्रकरणांत दिलेल्या अंगुत्तरनिकायांतील सुत्तावरून दिसून येईलच. (पृ० ३८). अवंतिपुत्र राजा बुद्धाच्या परिनिर्वाणानंतर गादीवर आला असावा. कां की, तो जर बुद्धाच्या हयातींत गादीवर असता, तर त्याला बुद्धासंबंधाने थोडीबहुत माहिती असतीच. वरील सुत्ताच्या शेवटल्या मजकुरावरून दिसून येईल की. बुद्ध परिनिर्वाण पावला हें देखील त्यांला माहीत नव्हतें. बुद्धाच्या हयातीत त्याचा बाप गादीवर होता व त्याला ब्राम्हणधर्मांचे फार महत्त्व वाटत होतें आणि त्यामुळे बुद्धाकडे त्याने दुर्लक्ष केलें असावें. महाकात्यायन अवन्तीचा राहणारा, मूळचा ब्राम्हण आणि विद्वान असल्याकारणाने या तरूण अवंतिपुत्र राजावर त्याचा प्रभाव पडला असें समजणें योग्य आहे.

श्रमणांना जातिभेद मोडतां आला नाही

वर दिलेल्या चार सुत्तांपैकी पहिल्या वासिष्ठसुत्तांत जातिभेद नैसर्गिक कसा नाही हें बुद्ध भगवंताने स्पष्ट करून दाखविले आहे. दुसऱ्या अस्सलायनसुत्तांत ब्रम्हदेवाच्या मुखापासून ब्राम्हण झाले की कल्पना खोडून काढली आहे. आणि तिसऱ्या एसुकारिसुत्तांत ब्राम्हणांना इतर वर्णांची कर्तव्याकर्तव्यें ठरविण्याचा अधिकार कसा पोचत नाही, हें सिद्ध केलें आहे. चौथ्या माधुरसुत्तांत महाकात्यायनाने आर्थिक आणि नैतिक दृष्ट्या जातिभेदाची कल्पना कशी निरर्थक ठरते, हें स्पष्ट केले आहे. या सर्व सुत्तांचा नीट विचार केला असतां असें दिसून येतें की, बुद्धाला किंवा त्याच्या शिष्यांना जातिभेद मुळीच पसंत नव्हता, आणि तो मोडून टाकण्यासाठी त्यांनी बरीच खटपट केली. परंतु हें कृत्य त्यांच्या आवाक्याबाहेरचें होतें. ब्राम्हणांनी मध्यहिंदुस्थानांतच नव्हे, तर गोदावरीच्या तीरापर्यंत जातिभेदाची लागवड करून ठेवली होती. आणि तो सर्वस्वी उपटून टाकणें कोणत्याही श्रमणसंघाला शक्य झालें नाही.

श्रमणांत जातिभेद नव्हता

तथापि ऋषिमुनींच्या परंपरेला अनुसरून श्रमणांनी आपल्या संघांत जातिभेदाला थारा दिला नाही. कोणत्याही जातीच्या मनुष्याला श्रमण होऊन एखाद्या श्रमण संघांत दाखल होतां येत असे. हरिकेशिबल चांडाळ असून निर्ग्रन्थांच्या (जैनांच्या) संघांत होता हें नवव्या प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. (पृ० ५३ पहा). बुद्धाच्या भिक्षुसंघांत तर श्वपाक नावाचा चांडाळ आणि सुनीत नावांचा भंगी यांच्यासारखे अस्पृश्य वर्गांत जन्मलेले मोठे साधु होऊन गेले.* (* बौद्धसंघाचा परिचय, पृ० २५३-५६ पहा) आपल्या संघांत जे मोठे गुण आहेत त्यांपैकी जातिभेदाला थारा नाही हा एक होय, असें बुद्ध भगवंताचे म्हणणें आहे. भगवान् म्हणतो, "भिक्षुहो, गंगा, यमुना, अचिरवती, सरभू (शरयू), मही, या महानद्या महासमुद्राला मिळाल्या म्हणजे आपलीं नावें टाकून महासमुद्र हें एकच नांव पावतात. त्याप्रमाणें क्षत्रिय, ब्राम्हण, वैश्य, शुद्र हे चार वर्ण तथागताच्या संघांत प्रवेश केल्यावर पूर्वीची नामगोत्रें टाकून 'शाक्यपुत्रीय श्रमण, या एकाच नामाभिधानाने ओळखले जातात." (उदान ५ । ५ व अंगुत्तरनिकाय, अट्ठकनिपात).

अशोककालीं बौद्धसंघांत जातिभेद नव्हता

अशोकसमकालीन बौद्ध संघ जातिभेद मुळीत पाळीत नव्हता, असें दिव्यावदानांतील यश अमात्याच्या गोष्टीवरून दिसून येतें.

अशोक राजा नुकताच बौद्ध झाला होता व तो सर्व भिक्षूंच्या पायां पडें. तें पाहून यश नावांचा त्याचा अमात्य म्हणाला, "महाराज, या शाक्य श्रमणांत सर्व जातीचे लोक आहेत, यांपुढे आपलें अभिषिक्त डोकें नमवणें योग्य नव्हे."

अशोकाने कांही उत्तर दिलें नाही आणि कांही काळाने बकरे, मेंढे वगैरे प्राण्यांची डोकीं मागवून तीं विकावयास लावली; यशाला मनुष्याचें डोके आणावयास लावून तें विकावयास लावलें. बकरे मेंढे वगैरे प्राण्यांच्या डोक्यांची कांही किंमत आली; पण माणासांचे डोकें कोणी घेईना. तेव्हा अशोकाने तें कोणाला तरी फुकट द्यावें असें फर्मावलें. परंतु तें फुकट घेणारा मनुष्य यश अमात्याला आढळला नाही. ही गोष्ट त्याने अशोकाला निवेदिली. तेव्हा अशोक म्हणाला, "हें मनुष्यांचें डोंके फुकट दिलें तरी लोक का घेत नाहीत?"

यश-कारण ते ह्या डोक्याचा कंटाळा करतात.

अ०-याच माणसाच्या डोक्याचा ते कंटाळा करतात, की सर्वच माणसांच्या डोक्याचा ते कंटाळा करतील?

यश-महाराज, कोणत्याही माणसाचे डोकें कापून लोकांजवळ नेले, तरी ते असाच कंटाळा करतील.

अ०-माझ्या डोक्याचा देखील कंटाळा करतील काय?

या प्रश्नाचे उत्तर देण्यास यश धजेना. पण अशोकाने अभयदान दिल्यावर तो म्हणाला, "महाराज आपल्या डोक्यालाही लोक असेच कंटाळतील."

अ०- तर मग मी असे डोकें भिक्षूंच्या पायांवर ठेवून त्यांचा बहुमान केला, तर तुला वाईट का वाटावे?

या संवादानंतर काही श्लोक आहेत त्यांपैकी हा एक—

अवाहकालेऽथ विवाहकाले
जातेः परीक्षा न तु धर्मकाले।
धर्मक्रियाया हि गुणा निमित्ता
गुणाश्च जातिं न विचारयन्ति॥

'मुलाच्या आणि मुलीच्या लग्नांत* (* आवाह म्हणजे सुनेला घरीं आणणें आणि विवाह म्हणजे आपल्या मुलीचें लग्न करून सासरी पाठविणें.) जातीचा विचार करणे योग्य आहे. धार्मिक बाबतींत जातीचा विचार करण्याचें कारण नाही. कां की, धार्मिक कृत्यांत गुण पाहावे लागतात; आणि गुण जातीवर अवलंबुन नसतात.'

जैन संघाने जातिभेद स्वीकारला

इतर श्रमणसंघांपैकी एक तेवढ्या निर्ग्रन्थ संघाची अल्पस्वल्प माहिती आजला उपलब्ध आहे. ह्या श्रमणसंघाने जातिभेदाला अशोकापूर्वीच महत्त्व देण्याला सुरवात केली, असें आचारांगसूत्राच्या निरुक्तीवरून दिसून येतें. ही निरुक्ति भद्रबाहूने रचली आणि तो चंद्रगुप्ताचा गुरू होता अशी समजूत जैन लोकांत प्रचलित आहे. ह्या निरुक्तीच्या आरंभीच जातिभेदाविषयी जो मजकूर सापडतो, त्याचा सारांश असा—'चार वर्णांच्या संयोगाने सोळा वर्ण उत्पन्न झाले. ब्राम्हण पुरुष आणि क्षत्रिय स्त्री यांजापासून प्रधान क्षत्रिय किंवा संकर क्षत्रिय उत्पन्न होतो. क्षत्रिय पुरुष आणि वैश्य स्त्री यांजपासून प्रधान वैश्य किंवा संकर वैश्य उत्पन्न होतो. वैश्य पुरुष व शूद्र स्त्री यांजापासून प्रधान शूद्र किंवा संकर शुद्र उत्पन्न होतो. ह्याप्रमाणें सात वर्ण होतात. आता ही नववर्णान्तरें- (१) ब्राम्हण पुरुष व वैश्य स्त्री यांजपासून अम्बष्ठ; (२) क्षत्रिय पुरुष आणि शूद्र स्त्री यांजपासून उग्र; (३) ब्राम्हण पुरूष आणि शुद्र स्त्री यांजपासून निषाद; (४) शूद्र पुरुष आणि वैश्य स्त्री यांजपासून अयोगव; (५) वैश्य पुरुष आणि क्षत्रिय स्त्री यांजपासून मागध; (६) क्षत्रिय पुरुष व ब्राम्हण स्त्री यांजपासून सूत; (७) शूद्र पुरुष आणि क्षत्रिय स्त्री यांजापासून क्षत्ता; (८) वैश्य पुरुष आणि ब्राम्हण स्त्री यांजपासून वैदेह; (९) शूद्र पुरुष आणि ब्राम्हण स्त्री यांजपासून चांडाल उत्पन्न होतो.'

(आचारांग निर्युक्ति अ० १, गाथा २१ ते २७)

आजला अस्तित्वांत असलेली मनुस्मृति ह्या निर्युक्तीपेक्षा फारच अर्वाचीन आहे. तथापि ह्या निर्युक्तिसमकालीं ब्राम्हण लोक मनुस्मृतींतील अनुलोभ प्रतिलोभ जातींची अशाच प्रकारे व्युत्पत्ति लावण्याचा प्रयत्न करीत होते, असें अनुमान करण्यास मुळीच हरकत नाही. आणि जैनांनी ही

व्युत्पत्ति ब्राम्हणांकडूनच घेतली असावी, अशी बळकट शंका येते. कांही असो, निर्ग्रन्थ श्रमणांनी जातिभेदाला पूर्ण संमति दिल्याचा हा एक उत्तम दाखला आहे.

हिनजातीयांना जैन साधुसंघांत घेण्याची मनाई

बाले वुड्ढे नपुंसे य कीवे जड्डे य वाहिए ।
तेणे रायावगारी य उम्मत्ते य अदसणी ॥
दासे दुट्ठे य मूढे य अणत्ते जुंगिए इ य ।
उबद्धए च्य भयए सेहनिष्फेडिया इ य ॥

(१) बाल, (२) बुद्ध, (३) नपुंसक, (४) क्लीब, (५) जड, (६) व्याधित, (७) चोर, (८) राजापराधी, (९) उम्मत्त, (१०) अदर्शन (?) (११) दास, (१२) दुष्ट, (१३) मूढ, (१४) ऋगार्त, (१५) जुंगित, (१६) कैदी, (१७) भयार्त, आणि (१८) पळवून आणलेला शिष्य, या अठरांना जैन साधुसंघात घेण्याची मनाई आहे. यांच्यापैकी बऱ्याच व्यक्तींना बौद्ध भिक्षुसंघांत देखील घेतां येत नाही. ह्या दोन संघांतील प्रवेशविधींची (उपसंपदांची) तुलना अत्यंत उपयुक्त होईल.* (* बौद्ध भिक्षुसंघांतील प्रवेशविधीसंबंधी 'बुद्ध, धर्म आणि संघ,' पृ०- ५६-६० 'बौद्धसंघाचा परिचय,' पृ० १७-१९ पहा.) पण तो या प्रकरणाचा विषय नव्हे. वर दिलेल्या अठरा असामींपैकी पंधराव्याचा तेवढा विचार आवश्यक आहे. त्या शब्दावरची टिका अशी—

"तथा जाति-कर्म-शरीरदिभिर्दूषितो जुंगितः । तत्र मातंग-कोलिक-बरुड-सूचिक-छिंपादयोऽ,स्पृश्या जातिजुंगिताः । स्पृश्या अपि स्त्री-मयूर-कुक्कुट-शुकादिपोषका वंशवरत्रारोहण-नखुप्रक्षा-लन-सौकरिकत्व-वागुरिकत्वादिनिंदितकर्मकारिणः। कर्मजुंगिताः । कर-चरणवर्जिताः पंगु-कुब्ज-वामनक-काणप्रभृतयः शरीरजुंगिताः । तेऽपि न दीक्षाही लोकेऽवर्णवादसंभवात्।"

'त्याचप्रमाणें जाति, कर्म, शरीर इत्यादिकांनी दूषित जुंगित समजावा. त्यांत मांग, कोळी, बुरूड, शिंपी, रंगारी इत्यादिक अस्पृश्य जातिजुंगित होत. स्पृश्य असून देखील स्त्री, मोर, कोंबडी, पोपट वगैरे पाळणें, बांबूवरची व दोरीवरची कसरत करणे, नखें साफ करणें, डुकरें पाळणे, पारध्याचें काम करणें, इत्यादि निंद्य कर्मे करणारे कर्मजुंगित होत. हातपाय नसलेले, पंगु, कुबडे, ठेंगणे, तिरवे इत्यादिक शरीरजुंगित होत. लोकांत टीका होण्याचा संभव असल्यामुळे ते देखील दीक्षा देण्यास योग्य नाहीत.'* (*प्रवचनसारोद्वार, द्वार १०७. हा उतारा मुनि श्री जिनविजयजी यांनी काढून दिला, ह्याबद्दल त्यांचे आभार मानतो.)

बौद्ध भिक्षुसंघांत प्रवेश करण्याला जाति मुळीच आड येत नाही. कर्मे निंद्य असली, तर तीं त्याला सोडावींच लागतात, पण त्यांमुळे तो दीक्षेला अयोग्य ठरत नाही.

अहिंदूचा हिंदुसमाजांत प्रवेश

असें जरी आहे, तरी बौद्ध आणि जैन या दोनही संप्रदायांनी परकीय लोकांना हिंदुसमाजांत दाखल करून घेण्याचें महत्त्वाचें कार्य केलें. ग्रीक, शक, हूण, मालव, गुर्जर इत्यादिक बाहेरच्या जाती हिंदुस्थानांत आल्या, आणि या दोन धर्मांच्या महाद्वारांनी त्यांनी हिंदुसमाजात प्रवेश केला. प्रथमतः हे लोक जैन किंवा बौद्ध होत असत, आणि मग यथारुचि ब्राम्हण, क्षत्रिय किंवा वैश्य बनत. एकाच घराण्यांतील एका भावाच्या संततीने क्षत्रियत्व व दुसऱ्या भावाच्या संततीने ब्राम्हणत्व पत्करल्याचा दाखला सापडला आहे.* (* ह्यासंबंधी Dr. D. R. Bhandarkar यांचा Indian Antiquary, Vol. 40, January 1911, PP. 7-37 मध्ये प्रसिद्ध झालेला The Foreign Elements in the Indian Population हा लेख पहावा. विशेषतः पृ० ३५-३६ वरील मजकूर अवश्य वाचावा.)

अस्पृश्यतेचा परिणाम

याप्रमाणें जेते लोक हिंदुसमाजांत मिसळून गेले, आणि तरी अस्पृश्यांची परिस्थिति सुधारली नाही. जैन आणि बौद्ध श्रमणांनी त्यांची हेळसांड केली, आणि त्यामुळे उत्तरोत्तर अस्पृश्यांविषयी तिटकारा वाढत गेला; नाहक त्यांचा छळ होऊं लागला; आणि त्याचा परिणाम हळूहळू सर्व समाजाला व खुर्द जैनांना आणि बौद्धांना भोगावा लागला.

जातिभेद दृढ होत गेल्यावर जैन आणि बौद्ध सर्व जातींची भिक्षा स्वीकारतात म्हणून निंद्य ठरावयाला लागले. जैन संघांत अस्पृश्याला घेण्याची मनाई होती, तरी शुद्राला घेत असत असें वाटतें. बौद्ध संघांत तर शेवटपर्यंत जातिभेदाला थारा नव्हता. पण समाजांत जातिभेद बळावला, आणि ब्राम्हणांना शंबूकाच्या गोष्टीसारख्या गोष्टी रचून लोकप्रिय पुराणांत दाखल करणें शक्य झालें. होतां होतां बौद्ध श्रमण निखालस नष्ट झाले, व जैन श्रमण जेमतेम कसेंबसे जीव बचावून राहिले! त्यांच्या हातून समाजसंशोधनाचें कोणतेंही महत्कार्य घडून आलें नाही.

भिक्षु संघाची अन्य देशांतील कामगिरी

जातिभेदासमोर बौद्ध भिक्षुसंघ हिंदुस्थानांत टिकाव धरून राहूं शकला नाही. तथापि बाहेरच्या देशांत त्याने मोठीच कामगिरी बजावली आहे. दक्षिणेला सिंहलद्विप, पूर्वेला ब्रम्हदेशापासून तहत जपानपर्यंत, आणि उत्तरेला तिबेट, मंगोलिया वगैरे देश या सर्व ठिकाणी बौद्ध संघाने बहुजनसमाजाला एका काली सुसंस्कृत करून सोडलें. उत्तरेला हिमालयावरून आणि दक्षिणेला व पूर्वेला समुद्रांतून प्रवास करून अनेक भिक्षूंनी बौद्ध संस्कृतीची पताका या सर्व देशांवर फडकत ठेवली. यांचें बीज वर दिलेल्या बुद्धाच्या उपदेशांत आहे. बुद्धाने जातिभेदाला यत्किंचित् थारा दिला असता, तर त्यांच्या अनुयायी भिक्षूंनी म्लेच्छ समजल्या जाणाऱ्या देशांत संचार करून बौद्ध धर्माचा प्रसार केला नसता. जातिभेदामुळे आमची हानि झाली, पण पूर्व आशिया खंडाचा फायदा झाला, असें म्हणावें लागतें!

प्रकरण अकरावें

मांसाहार

बुद्ध भगवन्ताचा मांसाहार

परिनिर्वाणाच्या दिवशी बुद्ध भगवन्ताने चुन्द लोहाराच्या घरी डुकरांचे मांस खाल्लें, आणि आजकालचे बौद्ध भिक्षु देखील कमी जास्ती प्रमाणाने मांसाहार करतात; तेव्हा असा प्रश्न उपस्थित होतो की, अहिंसेला परमधर्म समजणाऱ्या बुद्धाचें आणि त्याच्या अनुयायांचे हे वर्तन क्षम्य आहे काय? या प्रश्नाची चर्चा करणें योग्य वाटतें.

बुद्धाने परिनिर्वाणाच्या दिवशी जो पदार्थ खाल्ला त्याचे नाव 'सूकरमद्दव' होतें. त्याच्यावर बुद्धघोषाचार्यांची टीका आहे ती अशी—.

"सूकरमद्दवं ति नातितरूणस्स नातिजिण्णस्स एक जेट्ठकसूकरस्स पवत्तमंसं। तं किर मुदुं चेव सिनिद्धं च होति। तं पटियादापेत्वा साधुकं पचापेत्वा ति अत्थो। एके भणन्ति, सूकरमद्दवं ति पन मुदुओदनस्स पञ्चगोरसयूसपाचनविधानस्स नाममेतं, यथा गवपानं नाम पाकनामं ति । केचि भणन्ति सूकरमद्दवं नाम रसायनविधि, तं पन रसायनत्थे आगच्छति, तं चुन्देन भगवतो परिनिब्बानं न भवेय्या ति रसायनं पटियत्तं ति।"

'सूकरमद्दव म्हणजे फार तरूण नव्हे व फार वृद्ध नव्हे, पण जो अगदी लहान पोराहून वयाने मोठा अशा डुकराचें शिजविलेलें मांस. तें मृदु आणि स्निग्ध असतें. तें तयार करवून म्हणजे उत्तम रीतीने शिजवून असा अर्थ समजावा. कित्येक म्हणतात, पंचगोरसाने तयार केलेल्या मृदु अन्नाचें हें नावं आहे. जसें गवपान हे एका विशिष्ट पक्वान्नाचें नांव. कोणी म्हणतात, सूकरमद्दव नावांचे एक रसायन होतें. रसायनार्थी त्या शब्दाचा उपयोग करण्यांत येतो. भगवन्ताचें परिनिर्वाण होऊं नये, एतदर्थ तें चुन्दाने भगवंताला दिलें.'

या टीकेंत सूकरमद्दव शब्दाचा मुख्य अर्थ सूकरमांस असाच करण्यात आला आहे. तथापि तो अर्थ बरोबर होता, याजबद्दल बुद्धघोषाचार्याला खात्री नव्हती. कां की, त्याच वेळी ह्या शब्दाचे आणखी दोन अर्थ करण्यांत येत असत. याशिवाय दोन भिन्न अर्थ उदानअट्ठकथेंत सापडतात, ते असे—

“केचि पन सूकरमद्दवं ति न सूकरमंसं, सूकरे हे मद्दितवंसकळीरो ति वदन्ति। अञ्ञे सूकरेहि मद्दितपदेसे जातं अहिच्छत्तकं ति।”

‘कोणी म्हणतात, सूकरमद्दव म्हणजे डुकराचें मांस नव्हे. डुकरांनी तुडवलेल्या वेळूचा तो मोड. दुसरे म्हणतात, डुकरांनी तुडवलेल्या जागी उगवलेलें अळंबे.’

याप्रमाणे सूकरमद्दव शब्दाच्या अर्थासंबंधाने पुष्कळच मतभेद आहेत. तथापि बुद्ध भगवान सूकरमांस खात होता, याला अंगुत्तरनिकायाच्या पंचकनिपातांत आधार सापडतो. उग्ग गहपति म्हणतो—

“मनापं मे भन्ते संपन्नवरसूकरमंसं, तं मे भगवा पटिग्गण्हातु अनकम्पं उपादाया ति। पटिग्गहेसि भगवा अनुकम्पं उपादाया ति।”

‘भदन्त, उत्तम डुकरांचें उत्कृष्ट रीतीने शिजवून तयार केलेलें हे मांस आहे, तें माझ्यावर कृपा करून भगवन्ताने घ्यावे. भगवंताने कृपा करून तें मांस घेतले.’

जैन श्रमणांचा मांसाहार

इतर श्रमणसंप्रदायांत जे अत्यन्त तपस्वी होते त्यांत प्रामुख्याने जैनांची गणना होत असे. असें असतां जैनसंप्रदायांतील श्रमण मांसाहार करीत होते, असें आचारांग सूत्रांतील खालील उताऱ्यावरून दिसून येईल—

“से भिक्खू वा भिक्खुणी वा सेज्जं पुण जाणेज्जा बहुअट्ठियं मंसं वा, मच्छं वा बहुकंटकं, अस्सिं खलु पडिगाहितांसि अप्पे सिया भोयणजाए बहुउज्झियधम्मिए। तहप्पगारं बहुअट्ठियं वां मंसं, मच्छं वा बहुकंटकं, लाभेवि संते णो पडिगाहेज्जा। से भिक्खू वा भिक्खुणी वा गाहावइकुलं पिंडवायपडियाए अणुपविट्ठे समाणे परो बहुअट्ठिएण मंसेण मच्छेण उवणिमंतेज्जा, आउसतो समणा अभिकंखसि बहुअट्ठियं मंसं पडिगाहेत्तए? एयप्पगारं णिग्वोसं सोच्च णिसम्म से पुव्वमेव आलोएज्जा, आउसोत्ति वा भइणीत्ति वा णो खलु ने कप्पइ बहुअट्ठियं मंसं पडिगाहेत्तए, अभिकंखसि से दाउं जावइयं तावइयं पोग्गलं दलयाहि मा अट्ठियाइं । से सवं वदंतस्स परो अभिहद्ढु अंतोपडिग्गहगंसि बहुअट्ठियं मंसं परिभाएत्ता णिहट्ट दलएज्जा, तहप्पगारं पडिग्गहणं परहत्थंसि वा परपायांसि वा अफासुयं अणेसणिज्जं लाभे वि संते णो पडिगाहेज्जा। से आहच्च पडिगाहिए सिया तं णोहित्ति वएज्जा, अणोवत्ति वएज्जा। से त्तमायाया एगंतमवक्कमेज्जा। अवक्कमेत्ता अहेआरामांसि वा अहेउवस्सयंसि वा अप्पंडए जाव संताणए मंसगं मच्छगं भोच्चा अट्ठियाइं कंटए गहाय से त्तमायाए एगंतमवक्कमेज्जा। अवक्कमेत्ता अहेज्झामथंडिलंसि वा अण्णयरंसि वा तहप्पगारांसि थंडिलंसि पडिलेहिय पडिलेहिय पमज्जिय पमज्जिय तओ संजयामेव पमज्जिय पमज्जिय परिट्ठवेज्जा।”

'पुनरपि तो भिक्षु किंवा तो भिक्षुणी हाडें असलेलें मांस किंवा पुष्कळ काटे असलेला मासा मिळाला तर जाणील. की, यांत खाण्याचा पदार्थ कमी व टाकण्याचा जास्त आहे. अशा प्रकारचें पुष्कळ हाडें असलेलें मांस किंवा पुष्कळ काटे असलेला मासा मिळाला तर तो त्याने घेऊं नयें. तो भिक्षु किंवा ती भिक्षुणी गृहस्थाच्या घरी भिक्षेसाठी गेला किंवा गेली असतां गृहस्थ म्हणेल, आयुष्यमान श्रमणा, हे पुष्कळ हाडें असलेलें मांस घेण्याची तुझी इच्छा आहे काय? अशा प्रकारचें भाषण ऐकून पूर्वीच त्याने म्हणावें, आयुष्यमान्, किंवा (बाई असेल तर) भगिनी, हे फार हाडें असलेलें मांस घेणे मला योग्य नाही. जर तुझी इच्छा असेल, तर फक्त मांस तेवढें दे, हाडें देऊ नकोस, असें म्हणत असतांही जर तो गृहस्थ आग्रहाने देण्यास प्रवृत्त झाला, तर तें अयोग्य समजून घेऊं नये. त्याने ते पात्रांत टाकलें, तर तें एका बाजूला घेऊन जावें आणि आरामांत किंवा उपाश्रयांत प्राण्यांचीं अंडी तुरळक असतील अशा ठिकाणी बसून मांस आणि मासा तेवढा खाऊन हाडें व काटे घेऊन एका बाजूला जावें. तेथे जाऊन भाजलेल्या जमिनीवर, हाडांच्या राशीवर, गंजलेल्या लोखंडाच्या जुन्या तुकड्यांच्या राशीवर, तुसाच्या राशीवर, वाळलेल्या शेणाच्या राशीवर किंवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या स्थंडिलावर (उंचवट्यावर) जागा चांगल्या रीतीने साफसूफ करून ती हाडें किंवा ते काटे संयमपूर्वक त्या ठिकाणीं ठेवून द्यावे.'

यांचाच अनुवाद दशवैशालिक सूत्रांतील खालील गाथांत संक्षेपाने गेला आहे—

> बहु अट्ठियं पुग्गलं अमिमिसं वा बहुकंटयं।
> अच्छियं तिंदुयं बिल्लं, उच्छुखण्डं व सिबलि॥
> अप्पे सिआ भोअणज्जाए, बहुउज्झिय धम्मियं।
> दिंतिअं पडिआइक्खे न मे कप्पई तारिसं॥

'पुष्कळ हाडें असलेलें मांस, पुष्कळ काटे असलेला मासा, अस्थिवृक्षाचें फळ, बेलफळ, ऊस, शाल्मलि अशा प्रकारचे पदार्थ- ज्यांत खाण्याचा भाग कमी व टाकण्याचा जास्त-देणारीला, ते मला योग्य नाहीत, असें म्हणून प्रतिबंध करावा.'

मांसाहाराविषयी प्रसिद्ध जैनसाधूंचें मत

गुजरात विद्यापिठाची पुरातत्त्वमंदिर नांवाची शाखा होती, तिच्या तर्फे 'पुरातत्त्व' त्रैमासिक निघत असे. या त्रैमासिकाच्या १९२५ सालच्या एका अंकांत मी प्रस्तुत प्रकरणाच्या धर्तीवर एक लेख लिहिला आणि त्यांत हे दोन उतारे देण्यांत आले. मी त्यांचा स्वतः शोध लावला होता असे नव्हे. मांसांहाराविषयी चर्चा चालली असतां प्रसिद्ध जैन पण्डितांनीच ते माझ्या निदर्शनास आणले आणि त्यांचा मी माझ्या लेखांत उपयोग केला.

हा लेख प्रसिद्ध झाल्यावर अमदाबादच्या जैन लोकांत फारच खळबळ उडाली. त्यांच्या धर्माचा मी उच्छेद करूं पाहतों, अशा अर्थाच्या त्यांच्या तक्रारी पुरातत्त्वमंदिराच्या संचालकांकडे येऊन थडकल्या. संचालकांनी परस्पर त्या तक्रारींचा परिहार केला. मला त्यांची बाधा झाली नाही.

त्या वेळी वयोवृद्ध स्थानकवासी साधु गुलाबचंद व त्यांचे प्रसिद्ध शतावधानी शिष्य रतनचंद अहमदाबादेला राहत असत. एका जैन पंडिताबरोबर मी त्यांच्या दर्शनाला गेलो. संध्यासमय होता व जैन साधु आपणाजवळ दिवा ठेवीत नसल्यामुळे ह्या दोन साधूंचे चेहरे स्पष्ट दिसत नव्हते. माझ्याबरोबरच्या जैन पंडिताने रतनचंद स्वामींना माझी ओळख करून दिली, तेव्हा ते म्हणाले, "तुमती कीर्ति मी ऐकत आहे. परंतु तुम्ही आमचे प्राचीन साधु मांसाहार करीत होते, असें लिहून आमच्या धर्मावर आघात केलात, हें ठिक नव्हे."

मी म्हणालो, "बौद्ध आणि जैन हे दोनच श्रमण संप्रदाय आजला अस्तित्वांत राहिले आहेत. आणि त्यांजविषयीं माझे प्रेम किती आहे, हे या (माझ्याबरोबर असलेल्या) पंडितांनाच विचारा. परंतु संशोधनाच्या बाबतीत श्रद्धा, भक्ति किंवा प्रेम आड येऊं देतां कामा नये. सत्यकथनाने कोणत्याही संप्रदायाचे नुकसान होईल, असें मला वाटत नाही. आणि सत्यार्थ प्रकाशित करणें सशोधकांचे कर्तव्य आहे, असें मी समजतो."

वृद्ध गुलाबचंद साधु कांही अंतरावर बसले होते ते तेथूनच आपल्या शिष्याला म्हणाले, "या गृहस्थाने दोन उताऱ्यांचा जो अर्थ लावला, तोच बरोबर आहे; आधुनिक टीकाकारांनी केलेले अर्थ ठीक नव्हत. ह्या दोन उताऱ्याशिवाय आणखी बऱ्याच ठिकाणी, जैन साधु मांसाहार करीत होते, याला आधार सापडतात."

असें म्हणून त्यांनी जैन सूत्रांतील उतारे म्हणण्यास सुरवात केली. पण त्यांच्या विद्वान शिष्यांनी विषयांतर करून हा संवाद तसाच सोडून दिला. त्याच्या गुरूंनी सांगितलेले आधार कोणते, हे मी विचारले नाही. तसें करणे मला अप्रस्तुत वाटले.

महावीरस्वामींच्या मांसाहाराबद्दल वाद

खुद्द महावीरस्वामी मांसाहार करीत होते यासंबंधी सबळ पुरावा सध्या पुढे आला आहे. 'प्रस्थान' मासिकाच्या गेल्या कार्तिकाच्या अंकात (संवत् १९९५ वर्ष १४ अंक १) श्रीयुत गोपाळदास जीवाभाई पटेल यांनी 'श्री महावीरस्वामीनो मांसाहार' नांवाचा लेख प्रसिद्ध केला आहे. त्यांपैकी प्रस्तुत विषयाला लागू पडणारी माहिती संक्षपाने येथे देतों.

महावीरस्वामी श्रावस्ती नगरींत राहत होते. मक्खलि गोसाल देखील तेथे पोचला. आणि ते दोघे परस्परांच्या जिनत्वाविरूद्ध कडक टीका करूं लागले. परिणामीं गोसालाने महावीरस्वामीला शाप दिला की, माझ्या तपोबलाने तूं सहा महिन्यांच्या अन्ती पित्तज्वराने मरण पावशील. महावीरस्वामीने त्याला उलट शाप दिला की, तूं सातव्या रात्री पित्तज्वराने पीडित होऊन मरण पावशील. त्याप्रमाणे गोसाल सातव्या रात्री मरण पावला. पण त्याच्या प्रभावांने महावीर स्वामीला अत्यंत दाह होऊन रक्ताचे झाडे सुरू झाले.

त्या वेळीं महावीरस्वामीने सिंह नांवाच्या आपल्या शिष्याला सांगितले, "तूं मेंढिक गावांत रेवती नावांच्या बाईपाशी जा. तिने माझ्यासाठी दोन कबुतरें शिजवून ठेवली आहेत, तीं मला

नकोत. 'काल मांजराने मारलेल्या कोबडीचें मांस तूं तयार केलें आहेस, तेवढें दे,' असें तिला सांग,"

श्रीयुत गोपाळदास यांनी, मूळ भगवती सूत्रांतील उतारा आपल्या लेखांत दिला नाही. तो येथे देणें योग्य आहे.—

"तं गच्छह णं तुमं सीहा, मेंढियगामं नगरं रेवतीए गाहावतिणीए गिहे तत्थ णं रेवतीए गाहावतिणीए ममं अट्ठाए दुवे कबोयसरीरा उवक्खडिया, तेहिं नो अट्ठो। अत्थि से अन्न पारियासिए मज्जारकडए कुक्कुडमंसए तं आहराहि एएणं अट्ठो।"

ज्याला अर्धमागधीचें अल्पस्वल्प ज्ञान आहे, त्याने निःपक्षपातीपणाने हा उतारा वाचला, तर तो म्हणेल की, श्री. गोपाळदास यांनी केलेला अर्थ बरोबर आहे. पण आजला* (*म्हणजे १९३८ साली) श्री. गोपाळदास यांच्या विरुद्ध अनेक जैन पंडितांनी कडक टीका चालविली आहे!

बौद्ध आणि जैन श्रमणांच्या मांसाहारांत फरक

मांसाहारासंबंधाने जैनांचा आणि बौद्धांचा वाद कशा प्रकारचा होता, याचा विचार केला असताही श्री. गोपाळदास यांचेच म्हणणे बरोबर आहे असें ठरतें.

वैशालींतील सिंह सेनापति निर्ग्रन्थांचा उपासक होता, याचा उल्लेख आठव्या प्रकरणांत आलाच आहे (पृ. ३२). बुद्धाचा उपदेश ऐकूनं तो बुद्धोपासक झाला व त्याने बुद्धाला आणि भिक्षुसंघाला आपल्या घरीं आमंत्रण देऊन आदरपूर्वक त्यांचे सतर्पण केलें. पण निर्ग्रन्थांना ही गोष्ट रुचली नाही. त्यांनी वैशाली नगरींत अशी वदंता उठविली की, सिंहाने मोठा पशु मारून गोतमाला आणि भिक्षुसंघाला मेजवानी दिली आणि गोतमाला हें माहीत असतां, सिंहाने दिलेल्या भोजनाचा त्याने स्वीकार केला! ही बातमी एका गृहस्थाने येऊन हळूच सिंहाला सांगितली, तेव्हा तो म्हणाला, "यांत कांही अर्थ नाही, बुद्धाची नालस्ती करण्यांत निर्ग्रन्थांना आनंद वाटतो. पण मी जाणून बुजून मेजवानीसाठी प्राण्याची हिंसा करीन हें अगदीच असंभवनीय आहे.."

अशाच तऱ्हेचा दुसरा एक उतारा मज्झिमनिकायांतील (५५ व्या) जीवक सुत्तांत सापडतो तो असा—

एके समयीं भगवान राजगृह येथे जीवक कौमारभृत्याच्या आम्रवनात राहत होता. तेव्हा जीवक कौमारभृत्य भगवंताजवळ आला, भगवंताला अभिवादन करून एका बाजूला बसला आणि म्हणाला, "भदन्त, आपणाला उद्देशून प्राणी मारून तयार केलेले अन्न आपण खात असतां, असा आपणावर आरोप आहे, तो खरा आहे काय?" भगवान् म्हणाला, "हा आरोप साफ खोटा आहे. आपल्यासाठी प्राणिवध केलेला आपण पाहिला, ऐकला किंवा तशी आपणांस शंका आली, तर तें अन्न निषिद्ध आहे, असें मी म्हणतो."

यावरून जैनांचा बुद्धावर आरोप कशा प्रकारचा होता हें समजून येतें. बुद्ध भगवंताला कोणी आमंत्रण करून मांसाहार दिला असतां जैन म्हणत, श्रमण गोतमाकरितां पशु मारून तयार केलेलें

(उद्दिस्सकटं) मांस तो खातो! स्वतः जैन साधु कोणाचें आमंत्रण स्वीकारीतच नसत. रस्त्यांतून जात असतांना मिळालेली भिक्षा घेत आणि त्या प्रसंगी मिळालेलें मांस खात.

कांही तपस्वी मांसाहार वर्ज्य करीत

बुद्धसमकालीन कांही तपस्वी लोक मांसाहार निषिद्ध समजत. त्यांपैकी एका तपस्व्याचा आणि काश्यप बुद्धाचा संवाद सुत्तनिपातांतील (१४ व्या) आमगंध सुत्तांत सापडतो. त्या सुत्तांचें भाषांतर असें* — (* ह्या आमगंध सुत्तांतील उपदेशाची तुलना ख्रिस्ताच्या खाली दिलेल्या वचनाशी करावी. "जें तोंडांत जातें, तें माणसाला विटाळवीत नाही; पण जें तोंडांतून निघतें, तें विटाळवितें." (म्याथ्य १५।११).

१. (तिष्य तापस–) श्यामक, चिंगूलक, चीनक, झाडांची पानें, कंदमूळे आणि फळें धर्मानुसार मिळाली असतां त्यांजवर निर्वाह करणारे चैनीच्या पदार्थांसाठी खोटे बोलत नसतात.
२. हे काश्यपा, परक्यांनी दिलेले निवडक व चांगल्या रीतीने शिजवलेल्या तांदळांचे सुरस व उत्तम अन्न स्वीकारणारा तू आमगंध (अमेध्य पदार्थ) खातोस!
३. हे ब्रम्हबंधु, पक्ष्याच्या मांसाने मिश्रित तांदळांचे अन्न खात असतां तूं आपणाला आमगंध योग्य नाही, असे म्हणतोस! तेव्हा हे काश्यपा, मी तुला विचारतो की, तुझा आमगंध कशा प्रकारचा?
४. (काश्यप बुद्ध—) प्राणघात, वध छेद, बंधन, चोरी, खोटें भाषण, ठकवणें, नाडणें, जारणमारणादिकांचा अभ्यास आणि व्यभिचार, हा आमगंध होय; मांसभोजन हा नव्हे.
५. ज्यांना स्त्रियांच्या बाबतीत संयम नाही, जे जिव्हालोलुप, अशुचिकर्ममिश्रित, नास्तिक, विषम आणि दुर्विनीत त्यांचे कर्म हा आमगंध होय; मांसभोजन हा नव्हे.
६. जे रूक्ष, दारूण, चहाडखोर, मित्रद्रोही, निर्दय, अतिमानी, कृपण, कोणाला काहीही देत नाहीत, त्यांचे कर्म हा आमगंध होय; मांसभोजन हा नव्हे.
७. क्रोध, मद, कठोरता, विरोध, माया, ईर्ष्या, वृथा बडबड, मानातिमान आणि खळांची संगति हा आमगंध होय; मांसभोजन हा नव्हे.
८. पापी, ऋणी बुडवणारे, चहाडखोर, लाच खाणारे खोटे अधिकारी, जे नराधम इहलोकीं कल्मष उत्पन्न करतात त्यांचे कर्म हा आमगंध होय; मांसभोजन हा नव्हे.
९. ज्यांना प्राण्यांविषयी दया नाही, जे इतरांना लुटून उपद्रव देतात, दुःशील, भेसूर, शिवीगाळ देणारे व अनादर करणारे (त्यांचे कर्म)– हा आमगंध होय; मांसभोजन हा नव्हे.
१०. अशा कर्मांत आसक्त झालेले, विरोध करणारे, घात करणारे, सदोदित अशा कर्मांत गुंतलेले की जे परलोकी अंधकारांत शिरतात व वर पाय, खाली डोकें होऊन नरकांत पडतातं (त्यांचे कर्म)-हा आमगंध होय; मांसभोजन हा नव्हे.

११. मस्त्यमांसाचा आहार वर्ज्य करणें, नागवेपणा, मुंडण, जटा, राख फासणें, खरखरीत अजिनचर्म, अग्निहोत्राची उपासना किंवा इहलोकींच्या दुसऱ्या विविध तपश्चर्या, मंत्राहुति, यज्ञ आणि शीतोष्णसेवनाने तप करणें, या गोष्टी कुशंकांच्या पार न गेलेल्या मर्त्याला पावन करूं शकत नाहीत.
१२. इंद्रियांत संयम ठेवून व इंद्रियें जाणून वागणारा, धर्मस्थित, आर्जव व मार्दव यांत संतोष मानणारा, संगातीत व ज्याचें सर्व दुःख नाश पावलें असा जो धीर पुरुष, तो दृष्ट आणि श्रुत पदार्थांत बद्ध होत नाही.
१३. हा अर्थ भगवंतावे पुनः पुनः प्रकाशित केला आणि त्या मंत्रपारगाने (ब्राम्हणतापसाने) तो जाणला. हा अर्थ त्या निरामगंध, अनासक्त आणि अदम्य मुनीने रम्य गाथांनी प्रकाशित केला.
१४. निरामगंध आणि सर्व दुःखाचा नाश करणारें असें बुद्धांचे सुभाषित वचन ऐकून तो (तापस) नम्रपणें तथागताच्या पायां पडला आणि त्याने येथेच प्रव्रज्या घेतली.

श्रमणांनी केलेलें मांसाहाराचें समर्थन

हें सुत्त फार प्राचीन आहे. पण तें खास काश्यप बुद्धाने उपदेशिलेलें होतें, असें समजण्याला बळकट आधार नाही. बुद्धसमकालीन भिक्षु मांसाहाराचें समर्थन येणेंप्रमाणें करीत, एवढेच समजावें.

या सुत्तांत तपश्चर्या निरर्थक गणली आहे. हें मत जैन श्रमणांना पसंत पडलें नसतें. कां की, ते वारंवार तपश्चर्या करीत असत. तथापि मांसाहाराचें त्यांनी अशाच प्रकारे समर्थन केले असतें. कारण, ते पूर्वकालीन तपस्व्यांप्रमाणे जंगलांतील फळामुळांवर निर्वाह करून न राहतां लोकांनी दिलेल्या भिक्षेवर अवलंबून राहत; आणि त्या काळीं निर्मांसमत्स्य भिक्षा मिळणें अशक्य होतें. ब्राम्हण यज्ञांत हजारों प्राण्यांचा वध करून त्यांचे मांस आजूबाजूच्या लोकांना वाटीत. खेड्यांतील लोक देवतांना प्राण्यांचे बलिदान करून त्यांचे मांस खात. याशिवाय खाटीक लोक भर चौकांत गाईला मारून तिचें मांस विकावयास बसत. अशा परिस्थितींत पक्व अन्नाच्या भिक्षेवर अवलंबून राहणाऱ्या श्रमणांना मांसाशिवाय भिक्षा मिळणें कसें शक्य होतें?

जैनांच्या समजुतीप्रमाणे पृथ्वीकाय, अपकाय, वायूकाय, अग्निकाय, वनस्पतिकाय, आणि त्रसकाय असे सहा जीवभेद आहेत (पृ० ५४). पृथ्वीकाय म्हणजे पृथ्वीपरमाणु, त्याचप्रमाणें जल, वायु आणि अग्नि यांचे परमाणु सजीव आहेत. वनस्पतिकाय म्हणजे वृक्षादिक वनस्पति. ते सजीव आहेत, हें सांगावयाला नकोच. त्रसकाय म्हणजे किडामुंगीपासून तहत हत्तीपर्यंत लहान मोठे सर्व प्राणी. या सहा कायांपैकी कोणत्याही प्राण्यांची हिंसा करणें जैन श्रमण पाप समजतात. म्हणून ते रात्रींचा दिवा लावीत नसत, थंड पाणी पीत नसत आणि पृथ्वीपरमाणुआदिकांचा संहार होऊ नये, याबद्दल फार काळजी घेत.

परंतु जैन उपासक शेत नांगरीत, धान्य पेरीत आणि तें शिजवून अन्न तयार करीत. या कृत्यांत पृथ्वी, अप्, तेज, वायु, वनस्पति आणि त्रस या सहाही प्रकारच्या जीवांचा संहार होत असे. पृथ्वी नांगरीत असता पृथ्वीपरमाणुच नष्ट होतात असे नव्हे, तर किडे, मुंग्या इत्यादिक बारीकसारीक लाखो प्राणी मरतात. धान्य शिजवतांना वनस्पतिकाय, अपकाय, अग्निकाय व वायुकाय या सर्व प्राण्यांचा उच्छेद होतो. असें असतां त्या अन्नाची भिक्षा जैन साधु घेतातच. तर मग एखाद्या जैन उपासकाने तयार केलेली मांसभिक्षा घेण्याला प्राचीन जैन श्रमणांना हरकत कोणती होती? आणि त्या कृत्याचें समर्थन त्यांनी आमगंधसुत्ताच्या धर्तीवरच केले नसतें काय?

गोमांसाहाराविरूद्ध चळवळ

आता मासांहाराविरुद्ध चळवळ कशी सुरू झाली यांविषयी थोडक्यात विचार करूं. सर्वात प्रथम गोमांसाहाराच्या निषेधाबद्दल बौद्धांनीच चळवळ सुरू केली असावी. नवव्या प्रकरणांत (पृ० ६२) गार्यींची योग्यता दर्शविणाऱ्या ब्राम्हण-धम्मिक-सुत्तांतील दोन गाथा दिल्या आहेत; त्याशिवाय ह्या गाथा पहा.

> न पादा न विसाणेन नास्सु हिंसन्ति केनचि।
> गावो एळकसमाना सोरता कुम्भदूहना ।
> ता विसाणे गहेत्वान राजा सत्थेन घातयि ॥
> ततो च देवा पितरो इन्दो असुररक्खसा ।
> अधम्मो इति पक्कन्दुं य सत्य निपती गवे ॥

‘मेंढरांप्रमाणे नम्र आणि घडाभर दूध देणाऱ्या गाई पायाने, शिंगाने किंवा दुसऱ्या कोणत्याही अवयवाने कोणाचीही हिंसा करीत नाहीत. त्यांना (ब्राम्हणाच्या सांगण्यावरून) इक्ष्वाकु राजाने शिंगांना धरून ठार मारलें. तेव्हा गाईंवर शस्त्रप्रहार झाल्यामुळे देव, पितर, इंद्र, असूर आणि राक्षस अधर्म झाला म्हणून आक्रोश करते झाले!’

पुष्कळ काळ ब्राम्हणांनी गोमांस सोडलें नाही

बौद्धांच्या आणि जैनांच्या प्रयत्नाने गोमांसाहाराचा निषेध होत गेला, तरी ब्राम्हण लोकांत त्याची मनाई होण्यास बरीच शतकें लागली. प्रथमतः यज्ञासाठी दीक्षा घेतलेल्याने गोमांस खाऊ नये अशी एक शक्कल निघाली.

“स धेन्वै चानडुहश्च नाश्नीयात्। धेन्वनडुहौ वाऽइदं सर्व बिभृतस्ते देवा अब्रुवन् धेन्वनडुहौ वाऽइदं सर्वं बिमृती हन्त यदन्येषां वयसां वीर्य तद्धेन्वनडुहयोर्दधामोति....तस्माद्धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात् तदु होवाच याज्ञवल्क्योऽश्नाम्येवाहं मांसलं चेद्भवतीति॥”

‘गाई आणि बैल खाऊं नयेत. गाई आणि बैल हें सर्व धारण करतात. ते देव म्हणाले, गाई आणि बैल हें सर्व धारण करतात, अतएव दुसऱ्या जातीच्या पशूंचे जें वीर्य तें गाई आणि

बैलांमध्ये घालू या....म्हणून गाईबैल खाऊं नयेत. पण याज्ञवल्क्य म्हणतो, शरीर मांसल होतें, म्हणून मी (हें मांस) खाणारच.' (शतपथ ब्राम्हण ३।१।२।२१).

हा वाद यज्ञशाळेपुरताच होता. कित्येकांचे म्हणणें होतें की, दीक्षिताने यज्ञशाळेंत प्रवेश केल्यावर गोमांस खाऊ नयें. परंतु याज्ञवल्क्याला हें मत पसंत नव्हते. शरीर पुष्ट होत आहे, म्हणून तें वर्ज्य करण्यास तो तयार नव्हता. इतर प्रसंगी गोमांसाहार करण्यासंबंधाने ब्राम्हणांमध्ये वाद मुळीच नव्हता. इतकेंच नव्हे, तर कोणी तसाच प्रतिष्ठित पाहुणा आला असता मोठा बैल मारून त्याचा आदरसत्कार करण्याची पद्धति फार प्रसिद्ध होती. एक तेवढ्या गौतमसूत्रकाराने गोमांसाहाराचा निषेध केला आहे. पण त्याला देखील मधुपर्कविधि पसंत असावा. ब्राम्हणांमध्ये हा विधि भवभूतीच्या कालापर्यंत तुरळक चालू होता, असें वाटतें. उत्तर रामचरिताच्या चौथ्या अंकांच्या आरंभी सौधातकि आणि दण्डायन यांचा संवाद आहे, त्यांपैकी थोडासा भाग असा—

सौधातकि-काय वसिष्ठ !

दण्डायन-मग काय?

सौ०- मला वाटले होते की, हा कोणी तरी वाघासारखा असावा.

द०-काय म्हणतोस!

सौ०-त्याने आल्याबरोबर ती आमची बिचारी कपिल कालवड झटदिशीं गट्ट करून टाकली!

द०-मधुपर्कविधि समांस असला पाहिजे, ह्या धर्मशास्त्राच्या आज्ञेचा बहुमान करून गृहस्थ लोक श्रेत्रिय पाहुणा आला असता कालवड किंवा मोठा बैल मारून त्याचें मांस रांधतात. कारण धर्मसूत्रकारांनी तसाच उपदेश केला आहे.

भवभूतीचा काळ सातव्या शतकांत गणला जातो. त्या काळी आजच्या सारखा गोमांसभक्षणांचा अत्यंत निषेध असता, तर वसिष्ठाने कालवड खाऊन टाकल्याचा उल्लेख त्याला आपल्या नाटकात करतां आला नसता. आजला असा संवाद नाटकांत घातला, तर तें नाटक हिंदुसमाजाला कितीसें प्रिय होईल?

प्राणिवधाविरूद्ध अशोकाचा प्रचार

प्राणिहिंसेविरुद्ध प्रचार करणारा पहिला ऐतिहासिक राजा म्हटला म्हणजे अशोक होय. त्याचा पहिलाच शिलालेख असा आहे—

'ही धर्मलिपि देवांचा प्रिय प्रियदर्शिराजाने लिहविली. ह्या राज्यांत कोणत्याही प्राण्याला मारून होमहवन करूं नये आणि जत्रा करूं नये. कारण जत्रेंत देवांचा प्रिय प्रियदर्शिराजा पुष्कळ दोष पाहतो. काही जत्रा देवांच्या प्रिय प्रियदर्शिराजाला पसंत आहेत. पूर्वी प्रियदर्शिराजांच्या पाकशाळेंत स्वयंपाकासाठी हजारो प्राणी मारले जात असत. जेव्हा हा धर्मलेख लिहिला, तेव्हापासून दोन मोर आणि एक मृग असे तीनच प्राणी मारले जातात. तो मृगही रोज मारण्यांत येत नाही. आणि पुढे हे तीन प्राणी देखील मारण्यांत येणार नाहीत.'

ह्या लेखांत अशोकाने गाईबैलांचा उल्लेख केला नाही. यावरून असें अनुमान करतां येतें की, ब्राम्हणेतर वरिष्ठ जातींत त्या काळी गोमांसाहार जवळ जवळ बंदच पडला होता. इतकेच नव्हे, तर अशोकाने अन्नासाठी देखील कोणत्याही प्राण्याचा वध करूं नये, असा प्रचार चालविला. समाज या शब्दाचें भाषांतर मी जत्रा असें केले आहे. तें जरी तंतोतंत नसलें तरी साधारणपणें ग्राह्य वाटलें. आजकाल जशा महाराष्ट्रांत जत्रा किंवा उत्तरहिंदुस्थानांत मेळे होतात, तशा प्रकारचे अशोकाच्या वेळी समाज होत असावेत. त्यांत देवदेवतांना प्राण्यांचे बळी देऊन मोठा उत्सव करणारे समाज अशोकाला पसंत नव्हते. ज्यांत प्राण्यांचा बळी देण्यांत येत नसे, अशा जत्रा भरवण्यास त्याची हरकत नव्हती. यज्ञांत काय, किंवा जत्रेत काय, प्राण्यांचे बलिदान होऊं देऊं नयें, यावर त्याचा मुख्य कटाक्ष होता.

आमचा पूर्वज निवृत्तमांस नव्हते

आजकाल यज्ञयाग बंद पडल्यासारखेच झाले आहेत. पण जत्रांतील बलिदान अनेक ठिकाणी अद्यापिही चालु आहे. तथापि इतर कोणत्याही देशापेक्षा हिंदुस्थानचे लोक अधिक निवृत्तमांस आहेत. या कामीं जैनांचा आणि बौद्धांचाच धर्मप्रचार कारणीभूत झाला, यांत शंका नाही. अर्थात् आजला आम्ही शाकाहारी आहोंत, म्हणून आमचे पूर्वज तसेच शाकाहारी होते, असें प्रतिपादन करणें वस्तुस्थितीला धरून नाही.

चिनांत डुकरांचे महत्त्व

आता खास डुकराच्या मांसासंबंधी चार शब्द लिहिणें योग्य वाटतें. प्राचीनकालापासून चिनी लोक डुकराला संपत्तीचे लक्षण समजतात. त्यांची लिपि आकारचिन्हांनी बनलेली आहे. ह्या चिन्हांच्या मिश्रणाने भिन्न भिन्न शब्द तयार करतां येतात. उदाहरणार्थ, माणसांचे चिन्ह काढून त्यावर तलवारीचें चिन्ह काढलें, तर त्याचा अर्थ शूर असा होतो. घराच्या चिन्हाखाली मुलाचें चिन्ह काढलें, तर त्याचा अर्थ अक्षर, स्त्रीचीं दोन चिन्हें काढली, तर भांडण आणि डुकराचें चिन्ह काढलें, तर त्याचा अर्थ संपत्ति असा होतो. म्हणजे घरांत डुकर असणें हे संपत्तीचें लक्षण आहे, असें प्राचीन चिनी लोक समजत; आणि सध्यादेखील चिनांत डुकराला तेवढेच महत्त्व आहे.

प्राचीन हिंदु डुकराला संपत्तीचा भाग मानीत

हिंदुस्थानांत डुकराला इतकें महत्त्व आलें नाही, तरी संपत्तीचा तो एक विभाग समजत असत. अरियपरियेसनसुत्तांत (मज्झिमनि०।२६) ऐहिक संपत्तीची अनित्यता वर्णिली आहे, ती अशी—

"किं च भिक्खवे जातिधम्मं? पुत्तभरियं भिक्खवे जातिधम्मं। दासीदासं....अजेळकं....कुक्कुटसूकरं....हत्तिगवास्सवळवं....जातरूपरजतं जातिधम्म॥"

म्हणजे हत्ती, गाई, घोडे वगैरे सपत्तींतच कोंबडी आणि डुकरें यांचा देखील समावेश होत असे. असें असतां डुकराच्या मांसासंबंधी इतका तिटकारा कसा उद्भवला? यज्ञयागांत मारल्या जाणाऱ्या प्राण्यांत डुकराचा उल्लेख पालिवाङ्मयांत सापडत नाही. अर्थात् बुद्धसमकाली हा प्राणी अमेध्य होता. पण तो अभक्ष्य होता, याला कांही आधार सापडत नाही. तसें असतें तर क्षत्रियांच्या घरच्या संपत्तीत त्यांचा समावेश झाला नसता. सूकरमांसाचा निषध प्रथमतः धर्मसूत्रांत सापडतो.* (* 'काककंकगृध्प्रश्येना जलजरक्तपादतुण्डा ग्राम्यकुक्कुटसूकराः।' गोतमसुत्र, अ० ८।२९.

'एकखुरोष्ट्रगवयंग्रामसूकरसरभगवाम्।' आपस्तम्बधर्मसूत्र प्रश्न १, पटल ५, खण्डिका १७।२९.) आणि पुढे त्याचाच अनुवाद मनुस्मृति वगैरे स्मृतिग्रन्थांत येतो.† († मनुस्मृति, अ० ५।१९.) परंतु अरण्यसूकराचा कधीच निषेध झाला नाही. त्यांचे मांस पवित्र गणले गेलें आहे.‡ (.‡ मुनस्मृति, अ० ३ । २७०).

बुद्धावर अमिताहाराचा खोटा आरोप

बुद्ध भगवंताने परिनिर्वाणापूर्वी खाल्लेला पदार्थ सूकरमांस होता, असें गृहीत धरून चाललों, तरी तो त्याने अजीर्ण होईपर्यंत खाल्ला व त्यामुळे तो मरण पावला, हें जें कुत्सित टीकाकारांचे म्हणणे, तें मात्र सपशेल खोटें आहे. गोतम बुद्धाने अमित आहार केल्याचें उदाहरण किंवा दाखला कोठेच सापडत नाही. तेव्हा याच प्रसंगी त्याने हा पदार्थ प्रमाणाबाहेर खाल्ला, असें म्हणणें निव्वळ खोडसाळपणाचें आहे. बुद्ध भगवान् त्या प्रसंगापूर्वी तीन महिने वैशाली येथे भयंकर आजारी झाला होता आणि त्यामुळे त्याच्या अंगांत त्राण राहिलें नव्हतें. चुंदाने दिलेलें जेवण केवळ त्याच्या परिनिर्वाणाला निमित्तकारण झालें. त्यायोगें चुंद लोहारावर लोकांनी भलताच आळ आणून नये म्हणून परिनिर्वाणापूर्वी भगवान् आनंदाला म्हणाला, "आनंदा, चुंद लोहाराला कोणी म्हणेल की, हे चुंदा, तथागत तूं दिलेली भिक्षा घेऊन परिनिर्वाण पावला, यांत तुझी मोठी हानि आहे. असें म्हणून जर त्याने चुंद लोहाराला वाईट वाटूं दिलें, तर तुम्ही चुंदाचें दौर्मनस्य याप्रमाणे नष्ट करा. त्याला म्हणा, चुंदा, ज्या तुझा पिंडपात खाऊन तथागत परिनिर्वाण पावला, त्या तुला तें तुझे दान खरोखरच लाभदायक आहे. आम्ही तथागताकडून ऐकलें आहे की, इतर भिक्षांपेक्षा तथागताला मिळालेल्या दोन भिक्षा अधिक फलदायक व अधिक प्रशंसनीय आहे. या कोणत्या? जी भिक्षा घेऊनं तथागत संबोधिज्ञान मिळवतो ती, आणि जी भिक्षा घेऊन परिनिर्वाण पावतो ती. चुंदाने जें कृत्य केलें आहे, तें आयुष्य, वर्ण, सुख, यश, स्वर्ग आणि स्वामित्व देणारे आहे, असें समजावें. आनंदा, याप्रमाणे चुंदाचें दौर्मनस्य घालवावे."

प्रकरण बारावें

दिनचर्या

प्रसन्न मुखकान्ति

गोतमाच्या बोधिसत्त्वावस्थेंतील, म्हणजे त्याच्या गृहवासांतील आणि तपस्याकालांतील चर्येचा विचार चवथ्या व पांचव्या प्रकरणांत करण्यांत आलाच आहे. आता ह्या प्रकरणांत बुद्धत्वप्राप्तीपासून परिनिर्वाणापर्यंत त्याच्या दिनचर्येचें दिग्दर्शन करण्याचें योजिलें आहे.

तत्त्वबोध झाल्यानंतर बुद्ध भगवंताने बोधिवृक्षाखालीच आपला पुढील जीवनक्रम आखला. तपश्चर्या तर त्याने सोडून दिलीच होती; आणि पुन्हा कामोपभोगांकडे वळण्याची त्याला वासना राहिली नाही तेव्हा शरीराच्छादनापुरतें वस्त्र व क्षुधाशमनापुरतें अन्न ग्रहण करून अवशेष आयुष्य बहुजनहितार्थ लावण्याचा त्याने बेत केला. ह्या निश्चयाचा बुद्धाच्या मुखकान्तीवर कसा परिणाम झाला, याचें वर्णन मज्झिमनिकायांतील अरियपरियेसनसुत्तांत आणि विनयाच्या महावग्गांत आढळते.

बुद्ध भगवान पंचवर्गीयांना उपदेश करण्याच्या उद्देशाने गयेहून वाराणसीला चालला असतां वाटेंत त्याला उपक नावांचा आजीवक पंथांतील श्रमण भेटला आणि म्हणाला, “आयुष्यमान् गोतमा, तुझा चेहरा प्रसन्न आणि अंगकान्ति तेजस्वी दिसत आहे. तूं कोणत्या आचार्याचा शिष्य आहेस?”

भ०- माझा धर्ममार्ग मी स्वतःच शोधून काढला आहे.

उपक-पण तूं अरहन्त झाला आहेस काय? तुला जिन म्हणतां येईल काय?

भ०-हे उपका, मी सर्व पापकारक वृत्तींना जिकलें आहे, म्हणून जिन आहे.

उपकाला दिसलेली बुद्धाच्या मुखचर्येवरील प्रसन्नता शेवटपर्यंत कायम होती, असें समजण्यास हरकत नाही.

साधारण दिनचर्या

बुद्ध भगवान पहाटेला उठत असे आणि त्या वेळी ध्यान करी, किंवा आपल्या वसतिस्थानाच्या आजूबाजूला चंक्रमण करी. सकाळच्या प्रहरी तो गावांत भिक्षाटनासाठी जाई. त्याच्या भिक्षापात्रांत शिजवलेल्या अन्नाची सर्व जातींच्या लोकांकडून मिळालेली जी भिक्षा एकत्रित होई, ती घेऊन तो गावाबाहेर येत असे आणि तेथे भोजन करून थोड्या विश्रांतीनंतर ध्यानस्थ बसे. संध्याकाळी पुन्हा तो प्रवास करी. रात्री कोठे तरी एखाद्या देवालयांत, धर्मशाळेंत किंवा झाडाखाली राही.

रात्रींच्या तीन यामांपैकी पहिल्या यामांत भगवान ध्यान करी, किंवा चंक्रमण करी. मध्यम यामांत आपली संघाटी चतुर्गुणित दुडून हांतरीत असे आणि उशीला हात घेऊन उजव्या कुशीवर उजव्या पायावर डावा पाय ठेवून मोठ्या सावधगिरीने निजत असे.

सिंहशय्या

बुद्धाच्या ह्या शय्येला सिंहशय्या म्हणतात. अंगुत्तरनिकायांतील चतुक्कनिपातांत (सुत्त २४४) चार प्रकारच्या शय्या वर्णिल्या आहेत. (१) प्रेतशय्या, ही उताणा निजणाऱ्या माणसांची. (२) कामभोगिशय्या. कामोपभोगांत सुख मानणारे लोक बहुधा डाव्या कुशीवर झोपतात, म्हणून अशा शय्येला कामोपभोगिशय्या म्हणतात. (३) सिंहशय्या, उजव्या पायावर डावा पाय जरा कलता ठेवून आणि मनांत मी अमुक वेळी उठणार असें स्मरण करूण मोठ्या सावधपणें उजव्या कुशीवर झोपणे, याला सिंहशय्या म्हणतात. (४) तथागतशय्या, म्हणजे चार ध्यानाची समाधि.

यांपैकी शेवटच्या दोन शय्या बुद्ध भगवंताला पसंत असत. म्हणजे तो रात्रीच्या प्रहरीं एक तर ध्यान करी, किंवा मध्यम यामांत ही सिंहशय्या पतकरी. पुन्हा रात्रीच्या शेवटच्या यामांत तो चंक्रमण किंवा ध्यान करीत असे.

मिताहार

बुद्ध भगवंताचा आहार अत्यंत नियमित होता. कधी खाण्यापिण्यांत त्याने अतिरेक केला नाही. आणि हा उपदेश तो पुनःपुनः भिक्षुंना करी. भगवान आरंभी रात्री जेवीत असे, असें मज्झिमनिकायांतील (नं० ७०) कीटागिरिसुत्तावरून दिसून येतें. त्यांत भगवान म्हणतो, “भिक्षुहो, मी रात्रीचें जेवण सोडलें आहे, आणि त्यामुळे माझ्या शरीरांत व्याधि कमी झाली आहे, जाड्य कमी झाले आहे, अंगी बळ आले आहे आणि चित्ताला स्वास्थ्य मिळत आहे. भिक्षुहो, तुम्ही देखील याप्रमाणें वागा. तुम्ही जर रात्रींचे जेवण सोडलें, तर तुमच्या शरीरांत व्याधि कमी होईल, जाड्य कमी होईल, अंगी शक्ति येईल आणि तुमच्या चित्ताला स्वास्थ्य मिळेल.”

भगवान चातुमा नावाच्या शाक्यांच्या गावीं आमलकीवनांत राहत होता. त्या वेळीं सारिपुत्त आणि मोग्गल्लान पांचशें भिक्षूंना बरोबर घेऊन चातुमेला आले. चातुमेंतील रहिवासी भिक्षांच्या आणि सारिपुत्त मोग्गल्लानाबरोबर आलेल्या भिक्षूंच्या परस्परांशी आगतस्वागतादिक गोष्टी सुरू झाल्या. बसण्या उठण्याच्या जागा कोठे, पात्रचीवरें कोठे ठेवावी इत्यादिक विचारपूस करीत असतां

गडबड होऊं लागली. तेव्हा भगवान आनंदाला म्हणाला, "कोळी मासे पकडतानां, जशी आरडाओरड होते, तशी येथे कां चालली आहे?"

आनंद म्हणाला, "भदन्त, सारिपुत्त आणि मोग्गल्लान यांजबरोबर आलेल्या भिक्षूंच्या गोष्टी चालल्या आहेत. त्यांच्या राहण्याच्या आणि पात्रचीवरें ठेवण्याच्या जागेसंबंधाने गडबड होत आहे."

भगवंताने आनंदाला पाठवून सारिपुत्त मोग्गल्लांनाला व त्या भिक्षूंना बोलावून आणलें, आणि त्यांनी आपल्याजवळ न राहतां तेथून निघून जावें असा दंड केला. ते सर्व वरमले, आणि बुद्धाला नमस्कार करून तेथून जावयास निघाले. चातुर्मेतील शाक्य त्या वेळी आपल्या संस्थागारांत काही कामानिमित्त जमले होते. आजच आलेले भिक्षू परत जात आहेत, हें पाहून त्यांना आश्चर्य वाटलें, आणि ते कां जातात याची त्यांनी विचारपूस केली. 'बुद्ध भगवंताने आम्हांस दंड केल्यामुळे आम्ही येथून जात आहोत,' असें त्या भिक्षूंनी शाक्यांना सांगितलें. तेव्हा चातुमेंतील शाक्यांनी त्या भिक्षूंस तेथेच राहावयास सांगितले, आणि बुद्ध भगवंताला विनंती करून त्यांना क्षमा करविली.

धार्मिक संवाद किंवा आर्यमौन

सदोदित मौन धारण करून राहणारे मुनि बुद्धसमकाली पुष्कळ होते. मुनि शब्दावरूनच मौन शब्द साधला आहे. ही तपश्चर्या बुद्धाला पसंत नव्हती. "अविद्वान अडाणी मनुष्य मौनधारणाने मुनि होत नाही."* (* न मोनेत मुनि होति मूळहरुपी अविद्दसु।(धम्मपद २६८)
तथापि कांही प्रसंगी मौन धारण करणें योग्य आहे, असें भगवंताचें म्हणणें होतें. अरियपरियेसन सुत्तांत (मज्झिमनिकाय नं० २६) भगवान म्हणतो, “भिक्षुहो, एक तर तुम्ही धार्मिक चर्चा करावी, किंवा आर्य मौन धरावे.”

शांततेचा दाखला

जेव्हा बुद्ध भगवान् भिक्षूसंघाला उपदेश करीत नसे, तेव्हा सर्व भिक्षु अत्यंत शांततेने वागत; गडबड मुळीच होत नसे. याचा एक उत्कृष्ट नमुना दीघनिकायांतील सामञ्ञफलसुत्तांत सापडतो. तो प्रसंग असा—

भगवान बुद्ध राजगृह येथे जीवक कौमारभृत्याच्या आम्रवनांत मोठ्या भिक्षुसंघासह राहत होता. त्या समयीं कार्तिकी पौर्णिमेच्या रात्री अजातशत्रु राजा आपल्या अमात्यांसहवर्तमान प्रासादाच्या वरच्या मजल्यावर बसला होता. तो उद्गारला, “किती सुंदर रात्र आहे ही! असा कोणी श्रमण किंवा ब्राम्हण येथे आहे काय, की जो आपल्या उपदेशाने आमचें वित्त प्रसन्न करील?” त्या वेळी, पूरण कस्संप, मक्खलि गोसाल, अजित केसकंबल, पकुध कच्चायन, संजय बेलट्ठपुत्त आणि निगण्ठ नाथपुत्त हे प्रसिद्ध श्रमण आपापल्या संघांसह राजगृहाच्या आसपास राहत होते.

अजातशत्रूच्या अमात्यांनी अनुक्रमें त्यांची स्तुति करुन त्यांच्या भेटीला जाण्यासंबंधाने राजाचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु अजातशत्रु कांही न बोलतां चुप्प राहिला.

त्या वेळी जीवक कौमारभृत्य तेथे होता. त्याला अजातशत्रु म्हणाला, "तूं उगा कां बसलांस?" Two pages missing 120, 121.

कडे गेला. तेथे सकुलुदायि* (* सकुल+उदायि म्हणजे कुलिन उदायि.) आपल्या मोठ्या परिव्राजकसभेंत बसला होता; आणि ते परिव्राजक राजकथा, चोरकथा, महामात्यकथा, सेनाकथा, भयकथा, युद्धकथा इत्यादि भलत्यासलत्या† (†तिरच्छानकथा। अनिय्यनिकत्ता सग्ग-मोक्ख-मग्गानं तिरच्छाबभूता कथा ति तिरच्छानकथा। (अट्ठकथा).) गोष्टी मोठमोठ्याने बोलत होते. सकुलुदायीने आश्रमाच्या काही अंतरावर भगवंताला पाहिले; आणि तो आपल्या शिष्यांना म्हणाला, "बाबांनो, मोठ्याने बोलूं नका, गडबड बंद करा. हा श्रमण गोतम येत आहे. त्याला हळू बोलणें आवडतें, व हळू बोलण्याची तो स्तुति करतो. आम्ही गडबड केली नाही, तरच या सभेंत येणें त्याला योग्य वाटेल."

ते परिव्राजक शांत झाले. आणि भगवान सकुलुदायि परिव्राजक होता तेथे आला. तेव्हा सकुलुदायि भगवंताला म्हणाला, "भगवान्, या! भगवंताचें स्वागत असो! भगवान चिरकालाने आमच्या सभेंत आले. आपणासाठी हें आसन तयार केलें आहे, त्यांवर बसा."

त्या आसनावर भगवान बसला आणि आपल्याजवळ बसलेल्या सकुलुदायि परिव्राजकाला म्हणाला, "उदायि, येथे तुमच्या काय गोष्टी चालल्या होत्या."

उदायि-भगवान, आमच्या गोष्टी राहूं द्या. त्या दुर्लभ नाहीत. पण मला एक गोष्ट आठवते. काही कालामागे निरनिराळ्या संप्रदायांचे श्रमणब्राम्हण एका कौतूहलशालेंत‡ (‡ वादविवादाची जागा) जमले होते, त्यांच्यांत प्रश्न उपस्थित झाला की, पूरण कस्सप, मक्खलि गोसाल, अजित केसकंबल, पकुध कच्चायन, संजय बेलट्ठपुत्त, निगण्ठ नाथपुत्त आणि श्रमण गोतम, असे हे मोठमोठल्या संघांचे पुढारी आजला राजगृहाजवळ वर्षावासासाठी राहत आहेत, हें अंगमंगधांतील लोकांचे मोठे भाग्य समजलें पाहिजे! पण या पुढाऱ्यांत श्रावक ज्यांचा योग्य मानमरातब राखतात, असा पुढारी कोण? आणि श्रावक याच्या आश्रयाखाली कसे वागतात?

तेव्हा काही जण म्हणाले, "हा पूरण कस्सप प्रसिद्ध पुढारी आहे. परंतु श्रावक त्यांचा मान ठेवीत नाहीत आणि त्याच्या आश्रयाखाली राहूं इच्छित नाहीत. त्यांच्यात तक्रारी उत्पन्न होतात." त्याचप्रमाणें दुसऱ्या कांही जणांनी मक्खलि गोसाल इत्यादि पुढाऱ्यांच्या श्रावकांमध्ये कशा तक्रारी होतात, याचें वर्णन केलें. अखेरीस कांही जण म्हणाले, "हा श्रमण गोतम प्रसिद्ध पुढारी आहे, त्याचे श्रावक त्याचा योग्य मान राखतात, आणि त्याच्या आश्रयाखाली राहतात. एकदा गोतम मोठ्या सभेंत धर्मोपदेश करीत होता. तेथे श्रमण गोतमाचा एक श्रावक खोकला. त्याला गुढग्याने दाबून दुसरा हळूच म्हणाला, 'गडबड करूं नकोस, आमचा शास्त (गुरू) धर्मोपदेश करीत आहे.' ज्या वेळीं श्रमण गोतम शेंकडो लोकांच्या परिषदेंत धर्मोपदेश करतो, त्या वेळी त्याच्या श्रावकांचा

शिंकेचा किंवा खोकल्याचा देखील शब्द ऐकूं येत नसतो. लोक मोठ्या आदराने त्याचा धर्म ऐकण्यास तत्पर असतात..."

भगवान-हे उदायि, माझे श्रावक माझ्याशी आदराने वागतात, व माझ्या आश्रयाखाली राहतात, याला कोणतीं कारणें असावीत असें तुला वाटतें?

उदायि-याला पांच कारणें असावींत असें मी समजतों. ती कोणती? (१) भगवान अल्पाहार करणारा असून अल्पाहाराचे गुण वर्णितो. (२) तो कशाही प्रकारच्या चीवरांनी संतुष्ट असतो, व तशा Page no 124,125 is missing in text book.

तेव्हा ते देखील मोठ्या शांततेने वागत, हें या सुत्तावरून दिसून येईलच. बुद्ध भगवान कधी कधी गृहस्थांचे आमंत्रण व गृहस्थांनी दिलेले वस्त्र स्वीकारीत असे, तथापि अल्पाहार करण्यांत, अन्नवस्त्रांदिकांच्या साधेपणांत आणि एकान्तावासाच्या आवडीत देखील त्याची प्रसिद्धि होती. तो जेव्हा भिक्षुसंघाबरोबर प्रवास करी, तेव्हा एखाद्या गावाबाहेर, उपवनांत किंवा अशाच दुसऱ्या सोयीवर जागी राहत असे. रात्री ध्यानसमाधि आटपून मध्यम यामांत वर सांगितल्याप्रमाणें सिंहशय्या करी. आणि पहाटेला उठून पुन्हा चंक्रमण करण्यांत किंवा ध्यानसमाधींत निमग्न असे.

सकाळीं भगवान त्या गावांत किंवा शहरांत बहुधा एकटाच भिक्षाटनाला जात असे, वाटेंत किंवा भिक्षाटन करित असता प्रसंगानुसार गृहस्थांना उपदेश करी. सिगालोवादसुत्त भगवंताने वाटेत उपदेशिलें, आणि कसिभारद्वाजसुत्त व अशींच दुसरी सुत्ते भिक्षाटन करीत असतां उपदेशिली.

पोटापुरती भिक्षा मिळाल्याबरोबर भगवान् गावाबाहेर येऊन एखाद्या झाडाखाली किंवा अशाच दुसऱ्या प्रशस्त जागीं बसून तें अन्न जेवी, व विहारांत येऊन थोडा वेळ विश्रांति घेऊन ध्यानसमाधींत काही काळ घालवीत असे. संध्याकाळच्या वेळीं त्याला भेटण्यासाठी गृहस्थ लोक येत असत आणि त्याच्याशी धार्मिक संवाद करीत. अशाच वेळीं सोणदंड, कूटदंड वगैरे ब्राम्हणांनी मोठ्या ब्राम्हणसमुदायासह बुद्धाची भेट घेऊन धार्मिक चर्चा केल्याचा दाखला दीघनिकायांत सापडतो. ज्या दिवशी गृहस्थ येत नसत, त्या दिवशी भगवान बहुधा बरोबर असलेल्या भिक्षूंना धर्मोपदेश करी.

पुन्हा एक दोन दिवसांनी भगवान प्रवासाला निघे आणि अशा रीतीने पूर्वेला भागलपूर, पश्चिमेला कुरूंचे कल्माषदम्य नांवाचे शहर, उत्तरेला हिमालय व दक्षिणेस विंध्य, या चतुःसीमांच्या दरम्यान आठ महिने भिक्षुसंघासह प्रवास करीत राही.

वर्षावास

बुद्ध भगवंताने उपदेशाला आरंभ केला तेव्हा त्याचे भिक्षु वर्षाकाळांत एका ठिकाणी राहत नसत; चारी दिशांना हिंडून धर्मोपदेश करीत. इतर संप्रदायांचे श्रमण वर्षाकाळांत एका ठिकाणी राहत असल्यामुळे सामान्य जनांना बुद्ध भिक्षुंचे हें वर्तन आवडलें नाही. ते भिक्षुंवर टीका करू

लागले; तेव्हा त्यांच्या समाधानाकरितां बुद्ध भगवंताने, भिक्षूंनी वर्षाकाळांत निदान तीन महिने एका ठिकाणी राहावें, असा नियम केला.* (* बौद्धसंघाचा परिचय, पृ. २४ पहा).

महावग्गांत वर्षावसाची जी कथा आली आहे, तिचा हा सारांश. परंतु ती कथा सर्वथैव बरोबर असेल असें वाटत नाही. एक तर सगळे श्रमण वर्षाकाळी एकाच स्थळी राहत होते असें नाही, आणि भगवंताने केलेल्या नियामालाही पुष्कळच अपवाद आहेत. चोरांचा किंवा असाच दुसरा उपद्रव झाला असतां वर्षाकाळीही भिक्षूला दुसरीकडे जातां येतें.

बुद्ध भगवंताने उपदेशाला सुरवात केली, तेव्हा त्याची फारशी प्रसिद्धि नसल्यामुळे त्याला किंवा त्याच्या लहानशा भिक्षुसमुदायास वर्षावासासाठी एका ठिकाणीं राहता येणें शक्य नव्हतें. जेव्हा त्याची चोहोंकडे प्रसिद्धि झाली, तेव्हा प्रथमतः अनाथपिंडिक श्रेष्ठीने श्रावस्तीजवळ जेतवनांत त्याच्यासाठी एक मोठा विहार बांधला;† († बुद्धलीलासारसंग्रह पृ. १६७-१७९ पहा.) आणि कांही काळाने विशाखा उपासिकेने त्याच शहराजवळ पूर्वाराम नावांचा प्रासाद बांधून बौद्धसंघाला अर्पण केला. बुद्ध भगवान उत्तर वयांत बहुधा या दोन ठिकाणी वर्षाकाळी राहत असे. इतर ठिकाणच्या उपासकांनी आमंत्रण केलें असतां वर्षाकाळासाठी भगवान बुद्ध त्यांच्या गावीं देखील जात असावा. वर्षाकाळापुरत्या झोपड्या बांधून लोक भिक्षूंच्या राहण्याची व्यवस्था करीत. भगवंतासाठी एक निराळी झोपडी असे. तिला गंधकुटी म्हणत.

वर्षाकाळांत आजूबाजूचे उपासक बुद्धदर्शनाला येत आणि धर्मोपदेश ऐकत. परंतु ते नित्य विहारांत आणून भिक्षा देत नसत. भिक्षूंना आणि बुद्ध भगवंताला वहिवाटीप्रमाणे भिक्षाटन करावें लागें; क्वचितच गृहस्थांच्या घरीं आमंत्रण असे.

आजारी भिक्षूंची चौकशी

भिक्षूंपैकी कोणी आजारी असला, तर बुद्ध भगवान दुपारी ध्यानसमाधि आटपून त्याच्या समाचाराला जात असे. एकदा महाकाश्याप राजगृह येथे पुप्फली गुहेंत आजारी होता. त्या वेळी भगवान वेळूवनांत राहत असे; आणि तो संध्याकाळी महाकाश्यपाच्या समाचाराला गेल्याची कथा बोज्झंगसंयुत्ताच्या चौदाव्या सुत्तांत आली असून पंधराव्या सुत्तांत दुसऱ्या एका प्रसंगी भगवान महामोग्गल्लानाच्या समाचाराला गेल्याची कथा आहे. या दोघांनाही भगवंताने सात बोध्यंगांची आठवण करून दिली आणि त्यामुळे त्यांचा आजार शमला.

कांही दिवसांचा एकान्तवास

भगवांन प्रवासांत असला काय, किंवा वर्षाकाळी एका ठिकाणी राहिला काय, दुपारी एक दोन तास आणि रात्रीच्या पहिल्या व शेवटल्या यामांत बराच वेळ ध्यानसमाधींत घालवीत असे, हें वर सांगितलेंच आहे. याशिवाय, भगवान एकदा वैशालीजवळ महावनांतील कूटागार शाळेंत राहत असतां पंधरा दिवसपर्यंत एकान्तात राहिला, भिक्षा घेऊन येणाऱ्या एका भिक्षूला तेवढी त्याने

जवळ येण्यास परवानगी दिली होती, अशी कथा आनापानस्मृतिसंयुत्ताच्या नवव्या सुत्तांत आली आहे. याच संयुत्तांच्या अकराव्या सुत्तांत मजकूर आहे तो असा—

एके समयी भगवान इच्छानंगल गावाजवळ इच्छानंगल वनांत राहत होता. तेथे भगवान भिक्षूंना म्हणाला, "भिक्षुहो, मी तीन महिनेपर्यंत एकान्तांत राहूं इच्छितों. माझ्याजवळ एका तेवढ्या पिण्डपात आणणाऱ्या भिक्षूशिवाय दुसऱ्या कोणी येऊ नयें." त्या तीन महिन्यांनंतर भगवान एकान्तांतून बाहेर आला आणि भिक्षूंना म्हणाला, "जर अन्य संप्रदायांचे परिव्राजक तुम्हांला विचारतील की, ह्या वर्षाकाळांत भगवान कोणती ध्यानसमाधि करीत होता! तर त्यांना म्हणा, भगवान आनापानस्मृतिसमाधि* (* आन म्हणजे आश्वास व अपान म्हणजे प्रश्वास. त्यांच्यावर साधणाऱ्या समाधीला आनापानस्मृतिसमाधि म्हणतात. तिंचे विधान समाधिमार्गात आलेंच आहे. समाधिमार्ग, पृ.३८-४८.) करून राहिला."

वरच्या सुत्तांत देखील भगवान पंधरा दिवस आनापानस्मृतिसमाधि करीत होता असें म्हटलें आहे. याचा अर्थ एवढाच की, त्या समाधीचें महत्त्व लोकांना समजून यावें. पंधरा दिवस किंवा तीन महिने देखील तिची भावना केली, तरी कंटाळा येत नाही आणि तिच्यामुळे शरीरस्वास्थ राहतें.

दुसऱ्या एका प्रसंगी भगवान भिक्षुसंघ सोडून एकटाच परिलेय्ययक वनांत जाऊन राहिल्याचा उल्लेख सहाव्या प्रकरणांत पूर्वार्ध पृ० १६५) आलाच आहे. यावरून असें दिसतें की, भगवान कधी कधी जेथे आपणास कोणी ओळखत नसे, अशा ठिकाणी एकान्तांत जाऊन राही. पण जेव्हा त्याची सर्वत्र प्रसिद्धि झाली आणि सर्व लोक त्याला ओळखू लागले, तेव्हा संघांत असतानाच काही काळ संघापासून अलिप्त राहण्याचा उपक्रम त्याने सुरु केला असावा. परंतु त्याच्या पंचेचाळीस वर्षांच्या कारकीर्दीत असे प्रसंग फार नसावेत.

आजकाल कायाकल्पाची बरीच ख्याति झाली आहे. महिना दीड महिना माणसाला एका कोठडीत कोंडून आणि पथ्यावर ठेवून औषधोपचार करण्यांत येतो. त्या योगें मनुष्य पुन्हा तरूण होतो अशी समजूत आहे. या कायाकल्पाचा आणि भगवंताच्या एकान्तावासाचा संबंध नाही. कां की, भगवान त्या अवधीत औषधोपचार करीत नसे; केवळ आनापानस्मृतिसमाधीची भावना करी.

एकान्तांत पुष्कळ काळ राहण्याची प्रथा सिंहलद्वीपांत, ब्रम्हदेशांत किंवा सयामांत क्वचितच आढळते; पण तिबेटांत मात्र ती चालू आहे. एवढेंच नव्हे, तर कांही ठिकाणी तिचा अतिरेक झाल्याचें दिसून येतें. कांही तिबेटी लामा वर्षांची वर्षे एखाद्या गुहेंत किंवा अशाच दुसऱ्या ठिकाणी आपणाला कोंडून घेतात आणि सर्व सिद्धि मिळविण्याचा प्रयत्न करतात.

आजारीपण

भगवान आजारी असल्याचा उल्लेख फार थोड्या ठिकणी सापडतो. एकदा राजगृहाजवळ वेळुवनांत तो आजारी होता. त्याला महाचुंदाने त्याच्या सांगण्यावरून सात बोध्यंगे म्हणून

दाखविली, आणि त्या योगें तो बरा झाला, अशी कथा बोज्झंगसंयुत्ताच्या सोळाव्या सुत्तांत आढळते.

विनयपटिकांतील महावग्गांत भगवान थोडासा आजारी होता व त्याला जीवक कौमारभृत्याने जुलाब दिला असा उल्लेख आहे.* (* बौद्धसंघाचा परिचय, पृ. ३४ पहा.) चुल्लवग्गांत देवदत्ताची कथा आहे. त्याने गृध्रकूट पर्वतावरून भगवंतावर एक धोंड टाकली. तिचे तुकडे तुकडे होऊन एक चीप भगवंताच्या पायाला लागली व त्यामळे भगवान आजारी झाला. देवदत्त भगवंताचा खून करील, अशी भीति वाटून कांही भिक्षूंनी भगवान राहत होता त्याच्या आसपास पहारा करण्यास सुरवात केली. त्यांची हालचाल पाहून भगवान आनंदाला म्हणाला, “हे भिक्षु येथे कां फिरत आहेत?” आनंदाने उत्तर दिलें, “भदन्त, देवदत्ताकडून आपल्या शरीराला धक्का पोचूं नये म्हणून हे भिक्षु येथे पहारा करीत आहेत.”

भगवंताने आनंदाकडून त्या भिक्षूंना बोलावून आणले आणि भगवान त्यांना म्हणाला, “माझ्या देहाची इतकी काळजी घेण्याचे कांही कारण नाही. माझ्या शिष्यांपासून माझें रक्षण व्हावें, अशी अपेक्षा नाही. तेव्हा तुम्ही येथे पहारा न करता आपल्या कामाला लागा.”

या विनयपिटकांतील गोष्टींना सुत्तपिटकांत आधार सापडत नाही. जुलाबाची गोष्ट तर अगदीच साधी आहे; आणि देवदत्ताची कथा त्याला अत्यंत अधम ठरविण्यासाठी रचली असण्याचा संभव आहे, जरी ती खरी असली, तरी त्या जखमेमुळे भगवान फार दिवस आजारी होता असें वाटत नाही. असे हे लहानसहान आजार खेरीज करून बुद्ध झाल्यापासून भगवंताचे आरोग्य एकंदरीत चांगले होतें, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

आरोग्यांचे कारण

बुद्ध भगवान आणि त्याचे शिष्य सर्व जातींच्या लोकांनी दिलेली भिक्षा घेत व दिवसांतून एकदा जेवीत. असें असतां त्यांचे आरोग्य चांगले राहून मुखचर्या प्रसन्न दिसत असे. याचे कारण खालील काल्पनिक संवादांत दिले आहे.

(प्रश्न -) अरञ्ञे विचरन्तांन सन्तानं ब्रम्हचारिनं।
एकभत्तं भुञ्जमानानं केन वण्णो पसीदति॥

‘अरण्यांत राहतात, ब्रम्हचर्याने वागतात आणि एकदा जेवतात, असे असून साधूंची कान्ति प्रसन्न कशी?’

(उत्तर -) अतीतं नानुसोचन्ति नप्पजप्पन्ति नागतं।
पच्चनपन्नेन यापेन्ति तेन वण्णो पसीदति॥

‘गेल्या गोष्टींचा शोक करीत नाहीत, अनागत गोष्टींची बडबड करीत नाहीत आणि वर्तमानकाळी संतोषाने वागतात, म्हणून कान्ति प्रसन्न राहते.’*(* देवतासंयुत्त वग्ग १, सुत्त १० पहा.)

शेवटचा आजार

बुद्ध भगवंताच्या शेवटच्या आजाराचे वर्णन महापरिनिब्बानसुत्तांत आलें आहे.† († बुद्धलीलासारसंग्रह पृ. २९२-३१२ पहा) त्या पावसाळ्यापूर्वी भगवान राजगृहाला होता. तेथून मोठ्या भिक्षुसंघासह प्रवास करीत वैशालीला आला आणि जवळच्या बेलुव नावांच्या गावांत स्वतः वर्षावासासाठी राहिला. भिक्षूंना सोयीप्रमाणे वैशालीच्या आसपास राहण्यास त्याने परवानगी दिली. त्या पावसाळ्यांत भगवान भयंकर आजारी झाला. परंतु त्याने आपली जागृती ढळू दिली नाही. भिक्षुसंघाला पाहिल्याशिवाय परिनिर्वाण पावणे त्याला योग्य वाटलें नाही; आणि त्याप्रमाणें त्याने ते दुखणे सहन करून आपल्या आयुष्याचे कांही दिवस वाढविले. ह्या दुखण्यांतून भगवान बरा झाला, तेव्हा आनंद त्याला म्हणाला, "भदन्त, आपण दुखण्यांतून उठला हें पाहून मला समाधान वाटतें. आपल्या या दुखण्यामुळे माझा जीव दुर्बळ झाला, मला कांही सुचेनासें झाले आणि धार्मिक उपदेशाची देखील विस्मृति पडूं लागली. तथापि भगवान भिक्षुसंघाला अखेरच्या गोष्टी सांगितल्यावाचून निर्वाणाप्रत जाणार नाही, अशी मला आशा वाटत होती."

भगवान-आनंदा, भिक्षुसंघ मजपासून कोणत्या गोष्टी समजून घेण्याची इच्छा करतो? माझा धर्म मी उघड करून सांगितला आहे. त्यांत गुरुकिल्ली ठेवली नाही. ज्याला आपण भिक्षुसंघाचा नायक राहावें व भिक्षुसंघ आपल्यावर अवलंबून असावा असें वाटते, तोच भिक्षुसंघाला अखेरच्या काहीं गोष्टी सांगेल. पण हे आनंद, तथागताची भिक्षुसंघाचा नायक होण्याची किंवा भिक्षुसंघ आपणावरच अवलंबून राहावा अशी इच्छा नाही. तेव्हा तथागत शेवटी भिक्षुसंघाला कोणती गोष्ट सांगणार? हे आनंदा, मी आता जीर्ण आणि वृद्ध झालो आहें. मला ऐंशी वर्षे झाली. मोडका खटारा जसा बांबूचे तुकडे बांधून कसा तरी चालतो, तसा माझा काय कसाबसा चालला आहे, ज्या वेळीं मी निरोध समाधीची भावना करतों, त्या वेळींच काय तें माझ्या देहाला बरें वाटतें. म्हणून, आनंदा, आता तुम्ही स्वतःवरच अवलंबून राहा. आत्म्यालाच द्वीप बनवा. धर्मालाच द्विप बनवा. आत्म्यालाच शरण जा, आणि धर्मालाच शरण जा.

अशी स्थिती होती तरी भगवान बेलुव गावाहून परत वैशालीला आला. तेथे आनंदाला पाठवून त्याने भिक्षुसंघाला महावनांतील कूटागार शाळेंत गोळा केलें व बराच उपदेश केला. त्यानंतर भगवान भिक्षुसंघासह भांडग्राम, हस्तिग्राम, आम्रग्राम, जंबुग्राम, भोगनगर, इत्यादि ठिकाणी प्रवास करीत पावा नावाच्या नगराला येऊन चुंद लोहाराच्या आम्रवनांत उतरला. चुंदाच्या घरीं भगवंताला आणि भिक्षुसंघाला आमंत्रण होतें. चुंदाने जी पक्वान्नें केलीं होती, त्यांत 'सूकरमद्दव' नावाचा एक पदार्थ होता.* (* या पदार्थाबद्दल चर्चा मागल्या प्रकरणाच्या आरंभी केली आहे. ती तेथे पाहावी.) तो भगवंताने खाल्ल्याबरोबर भगवान अतिसाराच्या विकाराने आजारी झाला. तथापि त्या वेदना सहन करून भगवंताने ककुत्था आणि हिरण्यवती या दोन नद्या

ओलांडल्या आणि कुसिनारेपर्यंत प्रवास केला. तेथील मल्लांच्या शालवनांत त्या रात्रीच्या पश्चिम यामांत बुद्ध भगवान परिनिर्वाण पावला.

येणेप्रमाणे भगवंताच्या अत्यंत बोधप्रद आणि कल्याणप्रद जीवनाचा अन्त झाला. तथापि त्याचे सुपरिणाम भिन्नभिन्न रूपाने आजतागायत घडत आले आहेत आणि तसेच ते पुढेही मानवजातीच्या इतिहासांत घडत राहतील.

परिशिष्ट पहिलें

गोतम बुद्धाच्या चरित्रांत शिरलेले महापदानसुत्ताचे खंड

अपदान (सं० अवदान) म्हणजे सच्चरित्र. अर्थात महादान म्हणजे थोरांची सच्चरित्रे. महापदान सुत्तात गोतम बुद्धापूर्वी झालेल्या सहा व गोतमबुद्ध यांची चरित्रें आरंभी संक्षेपाने दिलीं आहेत. गोतम बुद्धापूर्वी विपस्सी, सिखी, वेस्सभू, ककुसंघ, कोणागमन आणि कस्सप असे सहा बुद्ध झाले. पैकी पहिले तीन क्षत्रिय व बाकीचे ब्राम्हण होते. त्यांची गोत्रें, आयुर्मर्यादा, ते ज्या वृक्षांखाली बुद्ध झाले त्या वृक्षांची नावें, त्यांचे दोन मुख्य शिष्य, त्यांच्या संघात भिक्षुसंख्या किती होती, त्यांचे उपस्थायक (सेवकभिक्षु), मातापिता, त्या काळचा राजा व राजधानी, यांची नावें या सुत्ताच्या आरंभी दिलीं आहेत; आणि नंतर विपस्सी बुद्धाचें चरित्र विस्तारपूर्वक वर्णिले आहे. त्या पौराणिक चरित्राचे जे खण्ड गोतम बुद्धाच्या चरित्राला जोडण्यांत आले, त्यांचा गोषवारा येथे देतो.*
(* ह्या सर्व सुत्ताचें भाषांतर चिं. वै. राजवाडेकृत दीघनिकाय, भाग२ (ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रकाशक मंडळी नं. ३८०, ठाकूरद्वार रोड, मुंबई २) यांत दिले आहे.)

१

भगवान म्हणाला, "भिक्षुहो, यापूर्वीच्या एक्याण्णवाव्या कल्पांत अर्हत् सम्यक् संबुद्ध विपस्सी भगवान या लोकीं जन्मला. तो जातीने क्षत्रिय व गोत्राने कौण्डिन्य होता. त्याची आयुर्मर्यादा ऐंशी हजार वर्षे होती. तो पाटली वृक्षाखाली अभिसंबुद्ध झाला. त्याचे खंड व तिस्स असे दोन अग्रश्रावक होते. त्याच्या शिष्यांचे तीन समुदाय, पहिल्यांत अड्सष्ट लक्ष, दुसऱ्यांत एक लक्ष व तिसऱ्यांत ऐंशी लक्ष भिक्षू असून ते सर्व क्षीणश्रव होते. अशोक नावांचा भिक्षु त्याचा

अग्रउपस्थायक, बंधुमा नावाचा राजा पिता, बंधुमती नावाची राणी माता आणि बंधुमा राजाची बंधुमती नावाची राजधानी होती.

२

(१) आणि भिक्षुहो, विपस्सी बोधिसत्त्व तुषित देवलोकांतून च्युत होऊन स्मृतिमान जागृत होत्साता मातेच्या उदरांत प्रवेश करता झाला. हा येथे स्वभावनियम आहे.

(२) भिक्षुंहो, जेव्हा बोधिसत्त्व तुषित देवलोकांतून च्युत होऊन मातेच्या उदरांत प्रवेश करतो, तेव्हा देव, मार, ब्रम्हा, श्रमण, ब्राम्हण आणि मनुष्य यांनी भरलेल्या या जगांत देवांच्या प्रभावास मागे टाकणारा असा अप्रमाण आणि विपुल आलोक प्रादुर्भूत होतो. निरनिराळ्या जगतांच्या मधले प्रदेश जे सदोदित अंधकारमय व काळेकुट्ट असतात, जेथे एवढ्या प्रतापी आणि महानुभाव चंद्रसूर्याचा प्रभाव पडत नाही, तेथे देखील देवांच्या प्रभावास मागे टाकणारा अप्रमाण व विपुल प्रकाश प्रादूर्भूत होतो. त्या प्रदेशांत उत्पन्न झालेले प्राणी त्या प्रकाशाने परस्परांस पाहून आपणाशिवाय दुसरेही प्राणी तेथे आहेत असें जाणतात. हा दशसहस्त्र जगतींचा समुदाय हलूं लागतो व त्या सर्व जगतींत देवांच्या प्रभावास मागे टाकणारा अप्रमाण आणि विपुल प्रकाश प्रादुर्भूत होतो, असा हा स्वभावनियम आहे.

(३) भिक्षुहो, असा स्वभावनियम आहे की, जेव्हा बोधिसत्त्व मातेच्या उदरांत प्रवेश करतो तेव्हा त्याला आणि त्याच्या मातेला मनुष्य किंवा अमनुष्य यांचा त्रास पोचूं नये म्हणून चार देवपुत्र रक्षणाकरिता चारी दिशांना राहतात. असा हा स्वभावनियम आहे.

(४) भिक्षुहो, जेव्हा बोधिसत्त्व मातेच्या उदरांत प्रवेश करतो, तेव्हा त्याची माता स्वाभाविकपणें शीलवती होते; प्राणघात, चोरी, व्यभिचार, असत्य भाषण आणि मद्यपान यांपासून मुक्त राहते. असा हा स्वभावनियम आहे.

(५) भिक्षुहो, जेव्हा बोधिसत्त्व मातेच्या उदरांत प्रवेश करतो तेव्हा त्याच्या मातेच्या अंतःकरणांत पुरुषविषयी कामासक्ति उत्पन्न होत नाही आणि कोणत्याही पुरुषास कामविकारयुक्त चित्ताने बोधिसत्त्वाच्या मातेचें अतिक्रमण करतां येणें शक्य नसतें. हा स्वभावनियम आहे.

(६) भिक्षुहो, जेव्हा बोधिसत्त्व मातेच्या उदरांत प्रवेश करतो, तेव्हा त्याच्या मातेला पांच सुखोपभोगांचा लाभ होतो. त्या पंचमुखोपभोगांनी संपन्न होऊन ती त्यांचा उपभोग घेते. हा स्वभावनियम आहे.

(७) भिक्षुहो, जेव्हा बोधिसत्त्व मातेच्या उदरांत प्रवेश करतो, तेव्हा त्याच्या मातेला कोणताही रोग होत नाही, ती सुखी आणि निरुपद्रवी असते आणि आपल्या उदरीं

असलेल्या सर्वेन्द्रियसंपूर्ण बोधिसत्त्वाला पाहते. ज्याप्रमाणे जातिवंत अष्टकोनी, घासून तयार केलेला, स्वच्छ, शुद्ध व सर्वाकारपरिपूर्ण वैडूर्यमणि असावा आणि त्यांत निळा, पिवळा, तांबडा किंवा पांढरा दोरा ओवला, तर तो मणि व त्यांत ओवलेला दोरा डोळस मनुष्याला स्पष्ट दिसतो, त्याप्रमाणे बोधिसत्त्व माता आपल्या उदरांतील बोधिसत्त्वाला स्पष्ट पाहते. असा हा स्वभावनियम आहे.

(८) भिक्षुहो, बोधिसत्त्व जन्मून सात दिवस झाल्यावर त्याची माता मरण पावते व तुषित देवलोकांत जन्म घेते. असा हा स्वभावनियम आहे.

(९) भिक्षुहो, ज्याप्रमाणें इतर स्त्रिया नवव्या किंवा दहाव्या महिन्यांत प्रसूत होतात, तशी बोधिसत्त्वमाता प्रसुत होत नाही. बोधिसत्त्वाला दहा महिने परिपूर्ण झाल्यावरच ती प्रसूत होते. असा हा स्वभावनियम आहे.

(१०) भिक्षुहो, ज्याप्रमाणे इतर स्त्रिया बसल्या असतां किंवा निजल्या असतां प्रसूत होतात. त्याप्रमाणे बोधिसत्त्वमाता प्रसूत होत नाही. ती उभी असतां प्रसूत होते. असा हा स्वभावनियम आहे.

(११) भिक्षुहो, बोधिसत्त्व मातेच्या उदरांतून बाहेर निघतो तेव्हा प्रथमतः त्याला देव घेतात आणि मग मनुष्य घेतात. असा हा स्वभावनियम आहे.

(१२) भिक्षुहो, बोधिसत्त्व मातेच्या उदरांतून बाहेर निघतो तेव्हा जमिनीवर पडण्यापूर्वी चार देवपूत्र त्याला घेतात व मातेच्या पुढे ठेवून म्हणतात, "देवी आनंद मान, महानुभाव पुत्र तुला झाला आहे." असा हा स्वभावनियम आहे.

(१३) भिक्षुहो, बोधिसत्त्व मातेच्या उदरांतून बाहेर निघतो, तेव्हा उदरोदक, श्लेष्मा, रुधिर अथवा इतर घाणीने लडबडलेला नसतो; शुद्ध आणि स्वच्छ असा बाहेर निघतो. भिक्षुहो, रेशमी वस्त्रावर बहुमूल्य मणि ठेवला तर तो तें वस्त्र घाण करीत नाही, किंवा तें वस्त्र त्या मण्याला मलिन करीत नाही, कां तर दोन्ही शुद्ध असतात. त्याचप्रमाणें बोधिसत्त्व बाहेर निघतो तेव्हा शुद्ध असतो. असा हा स्वभावनियम आहे.

(१४) भिक्षुहो, बोधिसत्त्व मातेच्या कुशीतून बाहेर निघतो, तेव्हा अंतरिक्षांतून एक शीतल व दुसरी उष्ण अशा उदकधारा खाली येतात व बोधिसत्त्वाला व त्याच्या मातेला धुवून काढतात. असा हा स्वभावनियम आहे.

(१५) भिक्षुहो, जन्मल्याबरोबर बोधिसत्त्व पायावर सरळ उभा राहून उत्तरेकडे सात पावलें चालतो-त्या वेळी त्याच्यावर श्वेतछत्र धरण्यांत येतें-आणि सर्व दिशांकडे पाहून गर्जतो, "मी जगात अग्रगामी आहे; श्रेष्ठ आहे; हा शेवटचा जन्म; आता पुनर्जन्म नाही." असा हा स्वभावनियम आहे.

(१६) भिक्षुहो, बोधिसत्त्व मातेच्या उदरांतून बाहेर निघतो तेव्हा देव, मार, ब्रम्हा (पुढील मजकूर कलम २ प्रमाणें)..........

३

भिक्षुहो, विपस्सी कुमार जन्मल्याबरोबर बंधुमा राजास कळविण्यांत आलें की, "महाराज, आपणाला पुत्र झाला आहे, त्याला महाराजांनी पाहावें." भिक्षुहो, बंधुमा राजाने विपस्सी कुमाराला पाहिलें आणि ज्योतिषी ब्राम्हणांना बोलावून त्याची लक्षणें पाहावयास सांगितली.

ज्योतिष म्हणाले, "महाराज, आनंदित व्हा; आपणाला महानुभाव पुत्र झाला आहे. आपल्या कुळांत असा पुत्र झाला हें आपलें मोठें भाग्य होय. हा कुमार बत्तीस महापुरुषलक्षणांनी युक्त आहे. अशां महापुरुषाच्या दोनच गति होतात, तिसरी होत नाही. तो जर गृहस्थाश्रमांत राहिला तर धार्मिक धर्मराजा, चारीसमुद्रांपर्यंत पृथ्वीचा मालक, राज्यांत शांतता स्थापन करणारा, सात रत्नांनी समन्वित असा चक्रवर्ती राजा होता. त्याची सात रत्ने हीं-चक्ररत्न, हस्तिरत्न, अश्वरत्न, मणिरत्न, स्त्रीरत्न, गृहपतिरत्न व सातवें परिणायकरत्न.* (* परिणायक म्हणजे मुख्य प्रधान). त्याला हजाराच्या वर शूरवीर, शत्रुसेनेचें मर्दन करणारे असे पुत्र होतात. तो समुद्रापर्यंत हा पृथ्वी दण्डावांचून आणि शस्त्रावाचून धर्माने जिंकून राज्य करतो. परंतु जर त्याने प्रव्रज्या घेतली तर तो या जगामध्ये अर्हन् सम्यक् संबुद्ध व अविद्यावरण दूर करणारा होता.

महाराज, ती बत्तीस लक्षणें कोणती ती ऐका. (१) हा कुमार सुप्रतिष्ठतपाद आहे; (२) त्याच्या पादतलाखाली सहस्त्र आरे, नेमि व नाभि यांनी संपन्न व सर्वाकारपरिपूर्ण अशीं चक्रे आहेत; (३) त्याच्या टाचा लांब आहेत; (४) बोटें लांब आहेत; (५) हातपाय मृदु व कोमल,, (६) जाळ्यासारखे आहेत; (७) पायाचे घोटे शंकूसारखे वर्तुळाकार; (८) हरिणाच्या जंघांसारख्या जंघा; (९) उभा राहून न वाकतां हाताच्या तळव्यांनी त्याला आपल्या गुढग्यांस स्पर्श करतां येतो, ते चोळतां येतात; (१०) त्याचें वस्त्रगुह्य कोशाने झाकलें आहे; (११) त्याची कान्ति सोन्यासारखी; (१२) कातडी सूक्ष्म असल्यामुळे त्याच्या शरीराला धूळ लागत नाही; (१३) त्याच्या रोमकूपांत एकएकच केस उगवलेला आहे; (१४) त्याचें केस ऊर्ध्वाग्र, निळे, अंजनवर्ण, कुरळे व उजव्या बाजूला वळलेले आहेत; (१५) त्याची गात्रें सरळ आहेत; (१६) त्याच्या शरीराचे सात भाग भरीव आहेत; (१७) त्याच्या शरीराचा पुढला अर्धा भाग सिंहाच्या पुढल्या भागाप्रमाणें आहे; (१८) त्याच्या खांद्यावरील प्रदेश भरीव आहे; (१९) तो न्यग्रोध वृक्षाप्रमाणे वर्तुलाकार आहे; जितकी त्याची उंची तितका त्याचा परिघ आणि जितका परिघ तितकी उंची; (२०) त्याचे खांदे एकसारखे वळलेले आहेत; (२१) त्याची रसना उत्तम आहे; (२२) हनुवटी सिंहाच्या हनुवटीप्रमाणें आहे; (२३) त्याला चाळीस दांत आहेत; (२४) ते सरळ आहेत; (२५) ते निरंतर आहेत; (२६) ते पांढरे शुभ्र आहेत; (२७) त्याची जिव्हा लांब आहे; (२८) तो ब्रम्हस्वर असून करवीक पक्ष्याच्या स्वराप्रमाणें त्याचा आवाज मंजुळ आहे; (२९) त्याचीं बुबुळें निळीं आहेत; (३०) गाईच्या पापण्याप्रमाणें त्याच्या पापण्या आहेत; (३१)

त्याच्या भुवयांमध्ये मऊ कापसाच्या तंतूप्रमाणें पांढरी लव उगवलेली आहे; (३२) त्याचें डोकें उष्णीषाकार (म्हणजे मध्ये जरा उंच) आहे.

४

नंतर भिक्षुहो, बंधमा राजाने विपस्सीकुमारासाठी तीन प्रासाद बांधविले; एक पावसाळ्याकरितां, एक हिवाळ्याकरितां आणि एक उन्हाळ्याकरितां; आणि त्या प्रासादांत पंचेंद्रियांच्या सुखाचे सर्व पदार्थ ठेवविले. भिक्षुहो, पावसाळ्याकरितां बांधलेल्या प्रासादांत विपस्सी कुमार पावसाळ्याचे चार महिने केवळ स्त्रियांना वाजविलेल्या वाद्यांनी परिवारित होऊन राहत असे, प्रासादाखाली उतरत नसे.

५

आणि भिक्षुहो, शेंकडो हजारो वर्षांनंतर विपस्सी कुमार सारथ्याला बोलावून म्हणाला, "मित्रा सारथे, चांगली चांगली यानें तयार ठेव. सृष्टीशोभा पाहण्यासाठी उद्यानांत जाऊं." सारथ्याने यानें तयार केलीं आणि विपस्सीकुमार रथांत बसून उद्यानाकडे जाण्यास निघाला. वाटेंत गोपानसीप्रमाणें वाकलेल्या भग्नशरीर, काठी टेकीत कापत कापत चालणाऱ्या, रोगी गतवयस्क अशा एका म्हाताऱ्या मनुष्याला पाहून तो सारथ्याला म्हणाला, "ह्या मनुष्याची अशी स्थिति कां? त्याचे केस आणि शरीर इतरांप्रमाणे नाही."

सा०-महाराज, हा म्हातारा माणूस आहे.

वि०-मित्रा सारथे, म्हातारा म्हणजे काय?

सा०-म्हातारा म्हणजे त्याला फार दिवस जगावयाचें नाही.

वि०-मी देखील असा जराधर्मी आहें काय?

सा०-महाराज, आम्ही सर्वच जराधर्मी आहोत.

वि०-तर मग सारथे, आता उद्यानाकडे जाणे नको. परत वाड्यात जाऊं या.

सा०-ठीक महाराज.

असें म्हणून सारथ्याने अंतःपुराकडे रथ वळविला. तेथे विपस्सी कुमार दुःखी आणि उद्विग्न होऊन विचार करूं लागला की, ह्या जन्माला धिक्कार असो, ज्याच्यामुळे जरा उत्पन्न होते!

बंधुमा राजा सारथ्याला बोलावून म्हणाला, "कायरे मित्रा सारथे, कुमार उद्यानांत रमला काय? उद्यानांत त्याला आनंद वाटला काय?"

सा०-नाही, महाराज.

राजा०-कां? त्याने उद्यानाकडे जातांना काय पाहिले?

सारथ्याने घडलेलें वर्तमान निवेदित केलें. तेव्हा बंधुमा राजाने विपस्सीकुमार परिव्राजक होऊं नये म्हणून त्याची पंचेंद्रियांची सुखें अधिकच वाढविली आणि विपस्सी त्या सुखांत गढून राहिला.

आणि, भिक्षुहो, शेकडो हजारो वर्षांनंतर विपस्सीकुमार पुन्हा उद्यानाकडे जाण्यास निघाला. वाटेंत रोगी, पीडित, फार आजारी, आपल्या मलमूत्रांत लोळणाऱ्या, दुसऱ्याकडून उठविला जाणाऱ्या आणि इतरांकडून वस्त्रें सावरली जाणाऱ्या अशा एका माणसाला पाहून तो सारथ्याला म्हणाला, "याला काय झालें आहे? याचें डोळें काय, की स्वर काय, इतरांसारखा नाही!"

सा०-हा रोगी आहे.

वि०-रोगी म्हणजे काय?

सा०-रोगी म्हणजे या स्थितींत त्याला पूर्वीप्रमाणें वागता येणे कठीणं आहे.

वि०-मित्रा सारथे, याप्रमाणें मी देखील व्याधिधर्मी आहे काय?

सा०-महाराज, आम्ही सगळेच व्याधिधर्मी आहोत.

वि०-तर मग, आता उद्यानाकडे जाणें नको; अंतःपुराकडे रथ फिरव.

त्याप्रमाणें सारथि रथ घेऊन अंतःपुराकडे आला. आणि तेथे विपस्सीकुमार दुःखी व उद्विग्न होऊन विचारात पडला की, ज्यामुळे व्याधि प्राप्त होते, त्या जन्माला धिक्कार असो!

सारथ्याकडून बंधुमा राजाला हें वर्तमान समजले, तेव्हा त्याने विपस्सीकुमाराची सुखसाधनें आणखीही वाढविली, कां की राज्य सोडून कुमाराने प्रव्रज्या न घ्यावी.

आणि भिक्षुहो, शेंकडो हजारो वर्षानंतर विपस्सीकुमार पूर्वीप्रमाणेंच तयारी करून उद्यानाकडे जाण्यास निघाला. वाटेंत मोठ्या लोकांचा समूह रंगीबेरंगी वस्त्रांची पालखी तयार करीत असलेला त्याने पाहिला आणि तो सारथ्याला म्हणाला, "हे लोक रंगीबेरंगी वस्त्रांची पालखी कां तयार करतात?"

सा०-महाराज, हा येथे मेलेला मनुष्य आहे (त्यासाठी).

वि०-तर मग त्या मृत मनुष्याकडे रथ ने.

त्याप्रमाणे सारथ्याने तिकडे रथ नेला आणि त्या मृत मनुष्याला पाहून विपस्सी म्हणाला, "मित्रा सारथे, मृत म्हणजे काय?"

सा०-तो आता आईबाप व दुसरे नातेवाईक यांच्या दृष्टीस पडणार नाही, किंवा तो त्यांना पाहूं शकणार नाही.

वि०-मित्रा सारथे, मी देखील मरणधर्मी आहें काय? राजा, राणी आणि दुसरे नातेवाईक यांच्या दृष्टीस मी पडणार नाही काय? आणि त्यांना मी पाहूं शकणार नाही काय?

सा०-नाही महाराज.

वि०-तर मग आता उद्यानाकडे जाणे नको, अंतःपुराकडे रथ फिरव.

त्याप्रमाणें सारथ्याने अंतःपुराकडे रथ नेला. तेथे विपस्सीकुमार दुःखी आणि उद्विग्न होऊन विचारांत पडला की, ज्याच्या योगे जरा व्याधि, मरण प्राप्त होतात त्या जन्माला धिक्कार असो!

सारथ्याकडून बंधूमा राजाला हें वर्तमान समजलें, तेव्हा त्याने कुमाराची सुखसाधनें आणखीही वाढविली. इ०.

आणि भिक्षुहो, शेकडो हजारो वर्षानंतर पुन्हा सर्व सिद्धता करून विपस्सी कुमार सारथ्याबरोबर उद्यानाकडे जाण्यास निघाला. वाटेंत एका परिव्राजकाला पाहून तो सारथ्याला म्हणाला, "हा पुरुष कोण आहे? यांचे डोकें आणि वस्त्रें इतरांसारखी नाहीत."

सा०-महाराज, हा प्रव्रजित आहे.

वि०-प्रव्रजित म्हणजे काय?

सा०-प्रव्रजित म्हणजे, धर्मचर्या चांगली, समचर्या चांगली, कुशल क्रिया चांगली, पुण्य क्रिया चांगली, अविहिंसा चांगली, भूतदया चांगली, असें समजणारा.

वि०-तर मग त्याच्याकडे रथ ने.

त्याप्रमाणें सारथ्याने प्रव्रजिताकडे रथ नेला, तेव्हा विपस्सी कुमार त्याला म्हणाला, "तूं कोण आहेत? तुझें डोकें आणि वस्त्रे इतरांसारखी नाहीत."

प्र०-महाराज मी प्रव्रजित आहे. धर्मचर्या, समचर्या, कुशलक्रिया, पुण्यक्रिया, अविहिंसा, भूतानुकंपा चांगली, असें मी समजतो.

ठीक आहे, असें म्हणून विपस्सी कुमार सारथ्याला म्हणाला, "मित्रा सारथे, तूं रथ घेऊन अंतःपुराकडे परत जा. मी केस व दाढीमिशा काढून, काषाय वस्त्रें धारण करून अनांगारिक (गृहवियुक्त) प्रव्रज्या घेतो."

सारथि रथ घेऊन अंतःपुराकडे गेला. पण विपस्सी कुमाराने तेथेच प्रव्रज्या घेतली.

६

आणि भिक्षुहो, विपस्सी बोधिसत्त्व एकांतांत विचार करीत असतां त्याच्या मनांत विचार आला की, लोकांची अत्यंत वाईट स्थिति आहे. ते जन्माला येतात, म्हातारे होतात आणि मरतात; च्युत होतात आणि उत्पन्न होतात; तरी या दुःखापासून सुटका कशी करून घ्यावी हें जाणत नाहीत. ते हें कधी जाणतील?

आणि भिक्षुहो, जरामरण कशाने उत्पन्न होतें याचा विपस्सी बोधिसत्त्व विचार करूं लागला. तेव्हा त्याने प्रज्ञालाभाने जाणलें की, जन्म आला म्हणजे जरामरण येतें. आणि जन्म कशामुळे येतो? भवामुळे. भव कशामुळे? उपादानामुळे. उपादान तृष्णेमुळे, तृष्णा वेदनेमुळे, वेदना स्पर्शामुळे, स्पर्श षडायतनामुळे, षडायतन नामरूपामुळे, नामरुप विज्ञानामुळे उत्पन्न होतें. ही कारणपरंपरा विपस्सी बोधिसत्त्वाने अनुक्रमाने जाणली. त्याचप्रमाणें जन्म नसला तर जरामरण

येत नाही. भव नसला तर जन्म होत नाही....विज्ञान नसलें तर नामरूप होत नाही, हे देखील त्याने जाणलें, आणि तेणेंकरून त्याच्या मनांत धर्मचक्षु, धर्मज्ञान, प्रज्ञा, विद्या आणि आलोक उत्पन्न झाला.

७

आणि भिक्षुहो, अर्हन्, सम्यक् संबुद्ध विपस्सी भगवंताच्या मनांत धर्मोपदेश करण्याचा विचार आला. पण त्याला वाटलें, हा गंभीर, दुर्दर्श, समजण्यास कठिण, शांत, प्रणीत, तर्काने न कळण्यासारखा, निपुण, पंडितांनीच जाणण्याला योग्य असा धर्म मी प्राप्त करून घेतला आहे. पण हे लोक चैनीत गढलेले, चैनींत रमणारे, अशांना कारणपरंपरा, प्रतीत्यसमुत्पाद समजणें कठीण आहे. सर्व संस्करांचे शमन, सर्व उपाधींचा त्याग, तृष्णेचा क्षय, विराग, निरोध, निर्वाण देखील त्यांना दुर्गम आहे. मी धर्मोपदेश केला आणि तो त्यांना समजला नाही, तर मलाच त्रास, मलाच उपद्रव होईल.

आणि भिक्षुहो, विपस्सी भगवंताला पूर्वी कधी न ऐकलेल्या पुढील गाथा अकस्मात सुचल्या—

जें मी प्रयासाने मिळविलें आहे, तें इतरांस सांगणे नको

रागद्वेषाने भरलेल्यांना या धर्माचा बोध सहज होण्याजोगा नाही॥

प्रवाहाच्या उलट जाणारा, निपुण, गंभीर, दुर्दर्श आणि अणुरूप असा हा धर्म अंधकाराने वेढलेल्या कामासक्तांना दिसणार नाही॥

भिक्षुहो, अर्हन्त सम्यकसंबुद्ध विपस्सी भगवंताचे ह्या विचाराने धर्मोपदेशाकडे चित्त न वळता एकाकी राहण्याकडे वळलें. महाब्रम्हा तो विचार जाणून आपल्याच मनांत उद्गाराल, “अरेरे! जगाचा नाश होत आहे! विनाश होत आहे!! कां की, अर्हन् सम्यक् संबुद्ध विपस्सी भगवंताचें मन धर्मोपदेश करण्याकडे न वळतां एकाकी राहण्याकडे वळतें!”

तेव्हा भिक्षुहो, जसा एखादा बलवान् पुरुष आखडलेलां हात पसरतो, किंवा पसरलेला आखडतो, इतक्या त्वरेने तो महाब्रम्हा ब्रम्हलोकांत अंतर्धान पावून विपस्सी भगवंतापुढे प्रगट झाला आणि आपले उपवस्त्र एका खांद्यावर करून उजवा गुढगा जमिनीला टेकून हात जोडून भगवंताला म्हणाला, “भगवान्, धर्मदेशना कर! सुगत, धर्मदेशना कर! कांही प्राणी असे आहेत की, त्यांचे डोळे धुळीने भरले नाहीत. ते धर्म ऐकण्यास न मिळाल्यामुळे नाश पावत आहेत. असे धर्म जाणणारे लोक मिळतील.”

विपस्सी भगवंताने आपल्या मनांचील विचार तीनदा प्रगट केला आणि ब्रम्हदेवाने तीनदा भगवंताला तशीच विनंती केली. तेव्हा भगवंताने ब्रम्हदेवाची विनंती जाणून आणि प्राण्यावरील दयेमुळे, बुद्धनेत्राने जगाचें अवलोकन केले आणि ज्याचे डोळे धुळीने थोडे भरले आहेत, ज्यांचे फार भरले आहेत, तीक्ष्णेंद्रियांचे, मृदू इंद्रियांचे, चांगल्या आकाराचे, वाईट आकाराचे, समजावून

देण्यास सोपे, समजावून देण्यास कठीण; आणि कांही परलोकांचे व वाईट गोष्टींचे भय बाळगणारे, असे प्राणी त्याला दिसले. ज्याप्रमाणे कमलांनी भरलेल्या सरोवरांत कांही कमलें पाण्यांच्या आंतच बुडून राहतात, कांही पाण्याच्या सपाटीवर येतात, आणि कांही पाण्याहून वर उगवलेली असतात, पाण्याचा त्यांना स्पर्श होत नाही, तशा प्रकारें विपस्सी भगवंताने भिन्नभिन्न प्रकारचें प्राणी पाहिले.

आणि भिक्षुहो, विपस्सी भगवंताच्या मनांतील हा विचार जाणून ब्रम्हदेवाने पुढील गाथा म्हटल्या–

“शैलावर, पर्वताच्या मस्तकावर उभा राहून ज्याप्रमाणें सभोवारच्या लोकांकडे पाहावे, त्याप्रमाणे हे सुमेध, धर्ममय प्रसादावर चढून समन्तात् पाहणारा असा तूं शोकरहित होत्साता जन्म आणि जरा यांनी पीडलेल्या जनतेकडे पाहा! ॥

“वीरा, ऊठ. तूं संग्राम जिंकला आहेस. तूं ऋणमुक्त सार्थवाह आहेस. अतएव जगांत संचार कर॥

“भगवन् धर्मोपदेश कर, जाणणारे असतीलच॥“

आणि भिक्षुहो, अर्हन् सम्यक् संबुद्ध विपस्सी भगवंताने ब्रम्हदेवाला गाथांनी उत्तर दिलें.

“त्यांच्याकरीतां अमरत्वाचीं द्वारें उघडली आहेत. ज्यांस ऐकण्याची इच्छा असेल त्यांनी भाव धरावा॥

“उपद्रव होईल म्हणून मी लोकांना, हे ब्रम्हदेवा, श्रेष्ठ प्रणीत धर्म उपदेशिला नाही॥”

आणि भिक्षुहो, विपस्सी भगवंताने धर्मोपदेश करण्याचे वचन दिलें, असें जाणून तो महब्रम्हा भगवंताला अभिवादन आणि प्रदक्षिणा करून, तेथेच अंतर्धान पावला.

ह्या सात खंडांत **तिसरा खंड** पहिल्याने रचण्यांत आला असावा. कां की, तो त्रिपिटकामधील सर्वात प्राचीन सुत्तनिपात ग्रन्थांतील सेलसुत्तांत सापडतो. हेंच सुत्त मज्झिमनिकायांत (नं० ९२) आलें आहे. त्यापूर्वीच्या (नं० ९१) ब्रम्हयुसुत्तांत आणि दीर्घनिकायांतील अंबट्ठसुत्तांतही याचा उल्लेख आला आहे. बुद्धकालीन ब्राम्हण लोकांत ह्या लक्षणांचें फार महत्त्व समजलें जात असें. तेव्हा बुद्धाच्या शरीरावर ही सर्व लक्षणें होती असें दाखवून देण्याच्या उद्देशाने बुद्धानंतर एक दोन शतकांनी ही सुत्तें रचण्यांत आलीं असावी, आणि त्यानंतर ह्या महापदान सुत्तांत ती दाखल केली असावी. गोतम बोधिसत्त्व बुद्ध झाल्यानंतर ब्राम्हण पंडित त्याचीं लक्षणें पाहत. परंतु ह्या सुत्तांत विपस्सी कुमाराची लक्षणें त्याच्या जन्मानंतर लौकरच पाहण्यांत आली असें दर्शविलें आहे आणि त्यामुळे एक मोठी विसंगति उत्पन्न झाली आहे. ती ही की, त्यास चाळीस दांत आहेत, ते सरळ आहेत, त्यांच्यांत विवरें नाहीत आणि त्याच्या दाढा शुभ्र पांढऱ्या आहेत, ही चार लक्षणें त्यांत राहून गेली. जन्मल्याबरोबर मुलाला दांत नसतात, याची आठवण या सुत्तकाराला राहिली नाही!

त्यानंतर **दुसरा खंड** तयार करण्यांत आला असावा. त्यांत जे स्वभावनियम सांगितले आहेत ते मज्झिमनिकायांतील अच्छरियअब्भुतधम्मसुत्तांत (नं. १२३) सापडतात. बोधिसत्त्वाला विशेष महत्त्व आणण्यासाठी ते रचले आहेत. यांपैकी त्याची माता उभी असतां प्रसवली, आणि तो सात दिवसांचा झाल्यावर परलोकवासी झाली; हे दोन खरोखरच घडून आले असावेत. बाकी कविकल्पना.

त्यानंतरचा किंवा त्याच्या मागेपुढे कांही काळाने लिहिलेला **सातवा खंड** होय. हा मज्झिमनिकायांतील अरियपरियेसनसुत्तांत, निदान वग्गसंयुत्तांत (६।१) आणि महावग्गाच्या आरंभी सापडतो. ब्रम्हदेवाने केलेल्या प्रार्थनेमुळे बुद्धाने धर्मोपदेशाला सुरवात केली, हें दाखवून देण्यासाठी हा खंड रचला गेला. मैत्री, करुणा, मुदिता आणि उपेक्षा या चार उदात्त मनोवृत्तीवर हे रुपक आहे असें मी बुद्ध धर्म आणि संघ या पुस्तकांतील पहिल्या व्याख्यानांत दाखवून दिलेंच आहे.

यानंतर **चौथा** तीन प्रसादांचा **खंड**. त्याचा उल्लेख अंगुत्तरनिकायाच्या तिकनिपातांत (सुत्त ३८) आणि मज्झिमनिकायांतील मागन्दिसुत्तांत (नं० ७५) आला आहे. पहिल्या ठिकाणी, मी पित्याच्या घरी असतांना मला राहण्यासाठी तीन प्रासाद होते, असा उल्लेख आहे. पण दुसऱ्यांत, तरुणपणीं मी तीन प्रासादांत राहत होतो, असा मजकूर असून पित्याचा उल्लेख नाही. शाक्य राजे वज्जींएवढे संपन्न नव्हतेच, आणि वज्जींचे तरूण कुमार देखील अशा रीतीने चैनीत राहत होते याबद्दल कोठेच पुरावा सापडत नाही. याच्या उलट, ते अत्यंत साधेपणाने वागत व चैनीची मुळीत पर्वा करीत नसत, असें वर्णन ओपम्मसंयुत्तांत (वग्ग १, सुत्त ५) सापडतें. भगवान् म्हणतो, "भिक्षुहो, सध्या लेच्छवी लाकडाच्या ओंडक्याच्या उशा करून राहतात, आणि मोठ्या सावधगिरीने आणि उत्साहाने कवाईत शिकतात. यामुळे मगधाच्या अजातशत्रु राजाला त्यांच्यावर हल्ला करतां

येत नाही. परंतु भविष्यकाळीं लिच्छवी सुकुमार होतील, आणि त्यांचे हातपाय कोमल बनतील. ते मऊ बिच्छान्यावर कापसाच्या उशा घेऊ निजतील आणि तेव्हा अजातशत्रु राजा त्यांच्यावर हल्ला करण्यास समर्थ होईल.

वज्जींसारखे संपन्न गणराजे जर इतक्या सावधानपणें वागत तर त्यांच्या मानाने बरेच गरीब असलेले शाक्य राजे मोठमोठाल्या प्रासादात चैनीत राहत असत हें संभवतच नाही. जर खुद्द शुद्धोदनालाच शेती करावी लागत असे, तर आपल्या मुलाला ती तीन प्रासाद कसे बांधून देईल? तेव्हा ही प्रासादांची कल्पना बुद्धाच्या चरित्रांत मागाहून शिरली यांत शंका राहत नाही. ती महापदान सुत्तावरून घेतली किंवा स्वतंत्रपणेच एखाद्या भाविकाने बुद्धचरित्रांत दाखल केली, हें सांगता येणे शक्य नाही.

वर दिलेला **सहावा खंड** आणि निदानवग्गसंयुत्तांची नं० ४ ते ६ सुत्तें तंतोतंत एकच आहेत. यावरून असें दिसतें की, या महापदान सुत्तावरून ती सुत्तें घेतली असावींत. गोतम बुद्धाच्या पूर्वीचे सहाही बुद्ध विचार करीत असतांना त्यांना ही प्रतीत्यसमुत्पादाची कारणपरंपरा जशी सापडली, तशीच ती गोतमाला देखील बोधिसत्त्वावस्थेंत असतांनाच सापडली असें निदानवग्गसंयुत्तांच्या दहाव्या सुत्तांत वर्णिले आहे. परंतु महावग्गांत बुद्ध झाल्यानंतर गोतमाने ही कारणपरंपरा मनांत आणली असा आरंभीच उल्लेख आहे. हा प्रतीत्यसमुत्पाद गोतम बुद्धाच्या परिनिर्वाणानंतर एक दोन शतकांनी लिहिला असावा आणि त्याला महत्त्व आणण्यासाठी पूर्वीच्या बुद्धाच्या चरित्रांत तो दाखल केला गेला असावा. होतां होतां खुद्द बुद्धाच्या चरित्रांत देखील त्याला विशेष महत्त्व देण्यांत आले. याचा परिणाम एवढाच झाला की, चार आर्यसत्यांचे साधे तत्त्वज्ञान मागें पडून या गहन तत्त्वज्ञानाला नसतेंच महत्तव आले.

उद्यानयात्रेचा **पांचवा खंड** त्रिपिटक वाङ्मयांत गोतम बुद्धाच्या चरित्रांत मुळीच घालण्यांत आला नाही. तो ललितविस्तर, बुद्धचरित्र आणि जातकाची निदानकथा यांत जशाचा तसा किंवा थोडीबहुत अतिशयोक्ति करून घेण्यांत आला. या शेवटल्या प्रकरणांत तर, 'ततो बोधिसत्तो सारथिं सम्म को नाम एसो पुरिसो केसा पिस्स न यथा अञ्ञेसं ति महापदाने आगतनयेन पुच्छित्वा' असे म्हटले आहे. त्यावरून या सर्व ग्रन्थकारांनी हा मजकूर महापदानसुत्तावरून घेतला असें सिद्ध होतें.

पहिल्या खंडांत सांगितल्याप्रमाणें गोतम बुद्धाचे अग्र श्रावक वगैरेची नावें या सुत्ताच्या प्रस्तावनेंत दिलीच आहेत. गोतम बुद्ध क्षत्रिय असल्यामुळे त्याच्या बापाची राजधानी कपिलवस्तु होती असें म्हटलें आहे. याशिवाय त्याचें गोत्र गोतम ठरविलें आहे. याची चर्चा चौथ्या प्रकरणांत केली असून शुद्धोदन शाक्य कपिलवस्तूंत कधीच राहत नव्हता हें सिद्ध केलेंच आहे. शाक्यांचे गोत्र

आदित्य होतें आणि त्यांना शाक्य या नावानेच विशेष ओळखत असत. तसे नसतें तर बुद्ध भिक्षूंना शाक्यपुत्रीय श्रमण ही संज्ञा मिळली नसती. बुद्धाचें गोतम गोत्र असतें तर त्यांना गोतम किंवा गोतमक श्रमण म्हणण्यांत आलें असतें.

परिशिष्ट दुसरें

वज्जींच्या अभ्युन्नतीचे सात नियम

भगवान राजगृह येथे गृध्रकूट पर्वतावर राहत होता. त्या वेळीं अजातशत्रु राजा वज्जींवर स्वारी करण्याच्या विचारांत होता. त्या बाबतींत बुद्ध भगवंताचे मत काय हे जाणण्यासाठी त्याने आपल्या वस्सकार नावाच्या ब्राम्हण अमात्याला भगवंताजवळ पाठविलें. त्या अमात्याने अजातशत्रूचा बेत भगवंताला निवेदित केला. तेव्हा आनंद भगवंताला वारा घालीत होता त्याजकडे वळून भगवान् म्हणाला, "आनंदा, वज्जी वारंवार सभा भरवतात आणि एकत्र होतात, असें तू ऐकले आहेस काय?"

आ०-होय भदन्त, वज्जी वारंवार सभा भरवतात आणि एकत्र होतात, असें मी ऐकलें आहे.

भ०-वज्जी समग्र एकत्र होतात, समग्र उठतात आणि समग्रपणें आपली कामें करतात काय?

आ०-होय भदन्त, असें मी ऐकले आहे.

भ०-वज्जी आपण न केलेला कायदा केला आहे असें म्हणत नाहीत ना? किंवा केलेल्या कायद्याचा भंग करीत नाहीत ना? वज्जींच्या कायद्याला अनुसरून ते वागत आहेत काय?

आ०-होय भदन्त, वज्जी कायदेशीरपणें वागतात, असें माझ्या ऐकण्यांत आलें आहे.

भ०-वृद्ध राजकारणी पुरुषांना वज्जी मान देतात काय? आणि त्यांची सल्ला स्वीकारतात काय?

आ०-होय भदन्त, वज्जी वृद्ध राजकारणी पुरुषांचा मान ठेवतात व त्यांचे सांगणे ऐकतात.

भ०-ते आपल्या राज्यांतील विवाहित किंवा अविवाहित स्त्रियांवर बळजबरी करीत नाहीत ना?

आ०-भदन्त, वज्जींच्या राज्यांत स्त्रियांवर जबरदस्ती होत नाही, असे मी ऐकले आहे.

भ०-वज्जींच्या नगरांतील आणि नगराबाहेरील देवस्थानांची ते योग्य जोपासना करतात ना?

आ०-ते आपल्या देवस्थानांची योग्य काळजी घेतात, असें मी ऐकलें आहे.

भ०-आपल्या राज्यांत आलेले अर्हन्त सुखाने राहावे व न आलेल्या अर्हन्तांना राज्यांत येण्यास उत्तेजन मिळावें, यास्तव अर्हन्तांना कोणत्याही प्रकारें ताप पोचूं नये याबद्दल वज्जी व्यवस्था ठेवतात ना?

आ०-होय भदन्त, अर्हन्तांना ताप पोचूं नये याबद्दल वज्जी दक्षता बाळगतात, असें मी ऐकलें आहे.

तेव्हा भगवान वस्सकार अमात्याला म्हणाला, "हे ब्राम्हणा, एके वेळीं मी वैशालीमध्ये राहत असतां हे सात अभ्युन्नतीचे नियम वज्जींना उपदेशिले. जोपर्यंत या नियमांना अनुसरून वज्जी वागतील, तोपर्यंत त्यांची उन्नतीच होईल, अवनति होणार नाही."

वस्सकार म्हणाला, "भो गोतम, यांपैकी एका नियमाला जरी वज्जी अनुसरले तरी त्यांची उन्नति होईल, अवनति होणारा नाही. तर मृग त्यांनी सातही नियम पाळले, तर त्यांची उन्नति होईल हे सांगावयालाच नको."

सात नियमांवरील टीका

ह्या सात नियमांवरील बुद्धघोषाचार्यकृत अट्ठकथेचा गोषवारा –

(१) **वारंवार एकत्रित होतात.** काल जमलो होतो, परवाही जमलो होतो, तेव्हा आज आणखी कशाला जमा, असें न म्हणता एकत्र जमतात. अशा रीतीने एकत्र न झाले तर चोहोंकडून आलेल्या बातम्या समजून घेतां येत नाहीत. अमुक गावाच्या किंवा शहराच्या सीमेबद्दल विवाद उपस्थित झाले आहेत, किंवा चोर बंड करीत आहेत, इत्यादिक वर्तमान ध्यानांत येत नाही. राज्यकर्ते बेसावध आहेत असें जाणून चोर देखील लूटफाट करतात. याप्रमाणे राज्यकर्त्यांची अवनति होते. वारंवार एकत्र जमल्याने सगळ्या बातम्या ताबडतोब समजतात, आणि फौज पाठवून बंदोबस्त ठेवतां येतो. राज्यकर्ते सावध आहेत असें जाणून चोर देखील टोळ्या करून राहत नाहीत; टोळ्या मोडून पळ काढतात याप्रमाणे राज्यकर्त्यांची उन्नति होते.

(२) **समग्र एकत्र होतात** इत्यादि आज कांही काम आहे, किंवा मंगलकार्य आहे, असें म्हणून चुकारपणा न करतां एकत्र होण्यासाठी नगऱ्याचा शब्द कानीं पडतांच एकत्र होतात. एकत्र झाल्यावर विचारपूर्वक सर्व कामांचा निकाल लावल्यावाचून जाऊं लागले, तर त्यांना 'समग्र उठतात' असें म्हणतां येत नाही. तसें न करता सर्व कृत्ये आटपून

एकत्र उठतात, समग्रपणें आपली कामे करतात, म्हणजे जर एखाद्या राजाला कांही काम पडलें, तर इतर सर्व राजे त्याच्या मदतीला जातात. किंवा दुसऱ्या राज्यांतील कोणी पाहुणा आला तर त्याच्या आदरसत्काराला सगळेच हजर असतात.

(३) **न केलेला कायदा** इत्यादिक. म्हणजे न ठरलेली जकात, कर वगैरे घेत नाहीत, पूर्वी ठरल्याप्रमाणेच घेतात. केलेल्या कायद्याचा भंग करीत नाहीत, कायद्याला अनुसरून वागतात, म्हणजे चोर म्हणून कोणाला धरून आणलें तर त्याला चौकशी केल्यावाचून शिक्षा देत नाहीत. अशा रीतीने राज्यकर्ते वागले नाहीत, तर लोक उपद्रूत होतात; आणि सरहद्दीवर जाऊन स्वतः बंडखोर होतात किंवा बंडखोराच्या टोळ्यांत सामील होतात आणि राज्यावर हल्ला करतात. ह्याप्रमाणे राज्यकर्त्यांची अवनति होते. कायदेशीरपणें वागल्याने वेळेवर कर वसूल होतो, तिजोरी वाढते आणि त्यायोगे सैन्याचा व खासगी खर्च व्यवस्थित चालतो.

वज्जींचा कायदा म्हणजे, जर चोर म्हणून कोणाला पकडून आणलें, तर वज्जी राजे त्याला एकदम शिक्षा न देतां विनिश्चय महामात्यांच्या स्वाधीन करीत. ते अधिकारी तो चोर आहे किंवा नाही याची नीट चौकशी करून चोर नसला तर त्याला सोडून देत, आणि चोर असला तर आपण काही एक मत न देतां व्यावहारिकांच्या स्वाधीन करीत. ते देखील तशीच चौकशी करून चोर नसला तर त्याला सोडून देत, आणि चोर असला तर अंतःकारिक नांवाच्या अधिकाऱ्यांच्या हवाली करीत. ते देखील चौकशी करून चोर नसला तर सोडून देत, आणि चोर असला तर अष्टकुलिकांच्या स्वाधीन करीत. ते पूर्वीप्रमाणेंच चौकशी करून चोर ठरला तर सेनापतीच्या, सेनापति उपराजाच्या, आणि उपराजा राजाच्या स्वाधीन करी. राजा चोर नसला तर त्याला सोडून देई, पण चोर ठरला तर प्रवेणीपुस्तक (कायद्याचें पुस्तक) वाचावयाला लावी. त्या पुस्तकांत अमुक कृत्याला अमुक दण्ड असे लिहून ठेवलेलें असे. त्याला अनुसरून त्या चोराला राजा दण्ड करी. असा हा प्राचीन वज्जींचा कायदा.

४) आपल्या वृद्ध राजकारणी पुरुषांचा मान ठेवला नाही; आणि त्यांची वारंवार भेट घेतली नाही, तर त्यांची सल्ला मिळावयाची नाही, आणि तेणेंकरून राज्यकर्त्यांची अवनति होईल. पण जे वडिलांची सल्ला घेतात त्यांना अमुक प्रसंगी कसें वागावें हें बरोबर समजतें, आणि तेणेंकरून त्यांची उन्नति होते.

५) विवाहित किंवा अविवाहित स्त्रियांवर बळजबरी केला, तर राज्यांतील लोक असंतुष्ट होतात. आम्ही ज्या मुलींना लहानांचे मोठे केलें. त्यांना हें राज्यकर्ते जबरदस्तीने आपल्या घरीं नेऊन ठेवतात, असें म्हणून लोक सरहद्दीवर जाऊन स्वतः बंड करतात, किंवा दुसऱ्या बंडखोरांना सामील होतात, आणि राज्यांवर स्वाऱ्या करतात. बायकांवर बळजबरी झाली नाही,

राज्यकर्त्यांकडून त्यांना रक्षण मिळाले, म्हणजे लोक निश्चितपणे आपली कामें करतात, आणि त्यामुळे राज्याच्या संपत्तीची अभिवृद्धि होते.

(६) देवस्थानांची योग्य जोपासना केली म्हणजे देवता राज्याचें रक्षण करतात.

(७) अर्हन्तांना कोणत्याही प्रकारचा ताप पोचूं देत नाहीत, म्हणजे त्यांच्या राहण्याच्या जागेच्या आसपास कोणी झाडे न तोडावी, जाळी पसरून मृगांना न पकडावे, तळ्यांत मासें मारूं नयेत, यासंबंधाने काळजी घेतात.

अट्ठकथेंत वज्जींच्या कायद्यांवर थोडीशी विस्तृत टीका आहे. चोराला पकडला तर त्याची चौकशी क्रमशः विनिश्चय महामात्य, व्यावहारिक, अंतःकारिक, अष्टकुलिक, सेनापति, उपराजा आणि राजा असे सात प्रकारचे अधिकारी करीत असत. यांत अष्टकुलिक म्हणजे आजकालच्या ज्यूरीसारखे होते की काय हें सांगता येत नाही. इतर अधिकाऱ्यांची अधिकारमर्यादा काय होती, हें देखील समजत नाही. राजा म्हणजे गणराजांचा अध्यक्ष. तो किती वर्षेपर्यंत अध्यक्ष असे, याची माहिती कोठेच सापडत नाही. वज्जींच्या कायद्यांचे पुस्तक लिहिलेलें होतें, तें साफ नष्ट झालें, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय. ग्रीक लोकांप्रमाणे जर आमच्या पूर्वजांना राज्यव्यवस्थेचें प्रेम असतें, तर ह्या गणराजांचा इतिहास लुप्तप्राय झाला नसता.

बायकांवर बळजबरी होऊं न देण्याविषयी वज्जी सावधगिरी बाळगीत, हा मुद्दा महत्त्वाचा आहे. गणराजे जेव्हा अव्यवस्थितपणें वागूं लागले, तेव्हा गरीब लोकांच्या बायकांवर जुलूम होऊं लागला, असें अनुमान करण्यास हरकत नाही. त्यामुळे लोकांना एकसत्ताक राज्यपद्धति बरी वाटू लागली. महाराजा फार झाले तर आपल्या शहरातील कांही बायकांना झनानखान्यांत नेऊन ठेवी; पण हे गणराजे सगळ्या देशभर पसरले असल्यामुळे कोणत्याही गावांतील बाई यांच्या जुलमापासून मुक्त राहणें शक्य नव्हते. यास्तव लोकांनी राजीखुषीने एकसत्ताक राज्यपद्धति स्वीकारली असावी.

एकदा हे राजे अव्यवस्थितपणाने वागूं लागले, म्हणजे त्यांच्यांत फाटाफूट होणें साहजिक होतें. वज्जी गणराजांत वस्सकरा ब्राम्हणाने फूट पाडली, आणि त्यामुळे अजातशत्रूला त्याचा पराजय करणें अगदी सोपे झालें. वज्जींच्या गणराज्यांचा लय झाल्यावर लवकरच मल्लांचे गणराज्य देखील लयाला गेले असावे. अशा रीतीने प्राचीन गणसत्ताक राज्यांचा नाश झाला. त्यांच्या संघटनेची आणि कायद्यांची तुरळक माहिती बौद्ध वाङ्मयांत शिल्लक राहिली, एवढेच काय ते.

बौद्ध संघाने एकत्र जमून संघकृत्ये करण्याची जी पद्धति विनयपिटकांत दिली आहे, तिच्यावरून वज्जी इत्यादिक गणराजे एकत्र कसे जमत व आपल्या सभेंचे काम कसें चालवीत याचें अनुमान करता येते.

परिशिष्ट तिसरें
अशोकाचा भाब्रू शिलालेख आणि त्यांत निर्देशिलेली सूत्रें

भाब्रू हें स्थान जयपुर संस्थानांतील एका डोंगराळ प्रदेशांत आहे. तेथे राहणाऱ्या भिक्षुसंघाने अशोक राजापाशी संदेश मागितल्यामुळे अशोकाने हा संदेश पाठविला व तो एका शिलेवर कोरावयास लावला असावा. अशा प्रकारचे संदेश अशोक वारंवार पाठवीत असावा. परंतु त्यांपैकी जे त्याला महत्त्वाचे वाटत, तेच तो शिलांवर किंवा शिलास्तंभांवर कोरावयास लावी. ह्या शिलालेखांत निर्देशिलेलीं सुत्रें मगधदेशांतील बौद्धांनी वाचावी असे संदेश तोंडी किंवा पत्री अशोकाने पाठविलेच असतील; पण ते कोरावयास लावले नाहीत. कां की, आसपासचे संघ काय करतात, काय वाचतात, याचें वर्तमान त्याला वारंवार समजत होते. त्यासाठी त्याने खास अधिकारी नेमले होते. परंतु राजपुतान्यासारख्या दूरच्या प्रदेशांतून बातम्या येण्यास उशीर लागत होता. तेव्हा असा एक शिलालेख तेथे राहणें अशोकाला योग्य वाटलें असावे. माझ्या समजुतीप्रमाणे या शिलालेखाचें भाषांतर खाली देत आहें.

भाब्रू शिलालेखाचें भाषांतर

“प्रियदर्शी मगधराजा संघाला अभिवादन करून संघाचें स्वास्थ्य व सुखनिवास विचारतो, भदन्त, आपणाला, माझा बुद्ध धर्म व संघ यांविषयी किती आदर व भक्ति आहे हें माहीत आहेच. भगवान बुद्धांचे वचन सर्वच सुभाषित आहे. पण, भदन्त, जें मी येथे निर्देशितों ते एवढ्याचसाठी की सद्धर्म चिरस्थायी व्हावा, आणि त्याचसाठी बोलणें योग्य वाटतें. भदन्त, हे धर्मपर्याय (सूत्रें) आहेत- - विनयसमुकसे, अलियवसानि, अनागतभयानि, मुनिगाथा, मोनेयसूते, उपतिसमसिमे

आणि राहुलाला केलेल्या उपदेशांना खोटें बोलण्याला उद्देशून जें भगवान बुद्धाने भाषण केलें तें. ह्या सूत्रासंबंधाने, भदन्त, माझी इच्छा अशी की, ती पुष्कळ भिक्षूंनी व भिक्षुणींनी वारंवार ऐकावीं व पाठ करावीं. त्याचप्रमाणे उपासकांनी व उपासिकांनी, भदन्त, हा लेख मी कोरावयास लावला आहे; कारण, माझें अभिहिंत (संदेश सर्वजण) जाणोत."

ह्या सात सुत्तांपैकी पहिलें विनयसमुत्कर्ष किंवा धर्मचक्रप्रवर्तन त्याचें रूपांतर पांचव्या प्रकरणांत दिलेच आहे (पूर्वार्ध १३६-१३८). बाकी राहिलेल्या सुत्तांची रूपान्तरें क्रमशः देत आहे.

अलियवसानि किंवा **अरियवंससुत्त**

हें सुत्त अंगुत्तरनिकायाच्या चतुक्कनिंपातांत सापडते. त्यांचे रूपांतर येणेंप्रमाणे—

भिक्षुहो, हे चार आर्यवंश अग्र व फारा दिवसांचे वंश आहेत. ते प्राचीन व असंकीर्ण असून कधीही संकीर्ण झाले नाहीत, संकीर्ण होत नाहीतं व संकीर्ण होणार नाहीत. त्यांना कोणत्याही श्रमणांनी व ब्राम्हणांनी दोष लावलेला नाही. ते चार कोणते?

येथे भिक्षु मिळेल तशा चीवराने संतुष्ट होतो, अशा संतुष्टीची स्तुति करतो, चीवरासाठी अयोग्य आचरण करीत नाही. चीवर नाही मिळालें तर त्रस्त होत नाही, मिळालें तर हावरा न होतां, मत्त न होतां, आसक्त न होता, चीवरांत दोष जाणून केवळ मुक्तीसाठी तें वापरतो. आणि त्या आपल्या तशा प्रकारच्या संतुष्टीने आत्मस्तुति, व परनिंदा करीत नाही. जो अशा संतोषांत दक्ष, सावध, हुशार व स्मृतिमान् होतो, भिक्षुहो, त्यालाच प्राचीन अग्र आर्यवंशाला अनुसरून वागणारा भिक्षु म्हणतात.

पुनरपि, भिक्षुहो, भिक्षु मिळेल तशा भिक्षुने संतुष्ट होतो, अशा संतुष्टीची स्तुति करतो, भिक्षेसाठी अयोग्य आचरण करीत नाही. भिक्षा नं मिळाल्यास त्रस्त होत नाही, मिळाल्यास हावरा न होतां, मत्त न होतां, आसक्त न होता, अन्नांत दोष जाणून केवळ मुक्तीसाठी अन्न सेवन करतो; आणि त्या आपल्या तशा प्रकारच्या संतुष्टीने आत्मस्तुति व परनिंदा करीत नाही. जो अशा संतोषांत दक्ष, सावध, हुशार व स्मृतिमान होतो, भिक्षुहो, त्यालाच प्राचीन अग्र आर्यवंशाला अनुसरून वागणारा भिक्षु म्हणतात.

पुनरपि, भिक्षुहो, भिक्षु कशाही प्रकारच्या निवासस्थानाने संतुष्ट होतो, तशा प्रकारच्या संतुष्टीची स्तुती करतो, निवासस्थानासाठी अयोग्य आचरण करीत नाही, निवासस्थान न मिळालें तर त्रस्त होत नाही, मिळालें तर हावरा न होता, मत्त न होता, आसक्त न होतां, निवासस्थानांत दोष जाणून केवळ मुक्तीसाठी तें वापरतो आणि त्या आपल्या तशा प्रकारच्या संतुष्टीने आत्मस्तुति

व परनिंदा करीत नाही. जो अशा संतोषांत दक्ष, सावध, हुशार व स्मृतिमान् होतो, त्यालाच प्राचीन अग्र आर्यवंशाला अनुसरून वागणारा भिक्षु म्हणतात.

पुनरपि, भिक्षुहो, भिक्षु समाधिभावनेंत आनंद मानतो, भावनारत होतो, क्लेश नष्ट करण्यांत आनंद मानतो, क्लेश नष्ट करण्यांत रत होतो. आणि तशा त्या भावनारामतेने आत्मस्तुति व परनिंदा करीत नाही. जो त्या आनंदांत दक्ष, सावध, हुशार व स्मृतिमानं होतो, त्यालाच प्राचीन अग्र आर्यवंशाप्रमाणे वागणारा भिक्षु म्हणतात.

भिक्षुहो, हे ते चार आर्यवंश........ह्यांना कोणत्याही श्रमणांनी व ब्राम्हणांनी दोष लावला नाही.* (* ब्राम्हण प्राचीन वंशपरंपरेला फार महत्त्व देत. पण तो परंपरा महत्त्वाची नसून ह्या सुत्तांत वर्णिलेली आर्यवंशपरंपराच महत्त्वाची, तिला श्रमणब्राम्हण दोष लावू शकत नाहीत, असा येथे ध्वन्यर्थ आहे.)

भिक्षुहो, ह्या चार आर्यवंशांनी समन्वित झालेला भिक्षु जर पूर्व दिशेला जातो, तर तोच अरतीला जिंकतो, अरति त्याला जिंकीत नाही......पश्चिम.....उत्तर....दक्षिण दिशेला जातो, तर तोच अरतीला जिंकतो, अरति त्याला जिंकत नाही. ते कां? कारण धीर अरतीवर आणि रतीवर जय मिळवतो.

धीराला जिंकणारा अरति नव्हे. अरति धीरावर जय मिळवूं शकत नाही. अरतीला जिंकणारा धीर तो अरतीवर विजय मिळवितो.

सर्व कर्मांचा त्याग करणाऱ्या व रागद्वेषादिकांचे निरसन करणाऱ्या त्या धीराच्या आड कोण येईल? शंभर नंबरी सोन्याच्या नाण्यासारख्या त्याला दोष कोण लावील? देवही त्याची प्रशंसा करितात, आणि ब्रम्हदेव देखील प्रशंसा करतो.

अनागतभयानि

हें सुत्त अङ्गुत्तरनिकायाच्या पञ्चकनिपातांत सापडतें. त्याचें रूपांतर येणेंप्रमाणे—

भिक्षुहो, हीं पांच अनागतभयें पाहणाऱ्या भिक्षूला अप्राप्त पदाच्या प्राप्तीसाठी, जे जाणलें नाही तें जाणण्यासाठी, ज्याचा साक्षात्कार झाला नाही त्याच्या साक्षात्कारासाठी, अप्रमत्तपणें उद्यमशीलतेने आणि मन लावून वागण्याला पुरे आहते. ती पांच कोणती?

येथे, भिक्षुहो, भिक्षु असा विचार करतो की, मी सांप्रत तरूण व यौवनसंपन्न आहें. पण असा एक काळ येईल की, ह्या शरीराला जरा प्राप्त होईल. वृद्धाला, जराजीर्णाला बुद्धाच्या धर्माचें मनन सुकर नाही, अरण्यांत एकान्तवासांत राहणें सुकर नाही. ती अनिष्ट अप्रिय दशा येण्यापूर्वीच म्यां अप्राप्तपदाच्या प्राप्तीसाठी, जें जाणलें नाही तें जाणण्यासाठी, ज्याचा साक्षात्कार झाला नाही

त्याच्या साक्षात्कारासाठी प्रयत्न केलेला बरा ! जेणेंकरून वृद्धावस्थेंत देखील मी सुखाने राहूं शकेन. हें पहिलें अनागतभय पाहणाऱ्या भिक्षूला...मन लावून वागायला लावण्यास पुरें आहे.

पुनरपि, भिक्षुहो, भिक्षु असा विचार करतो की, सध्या मी निरोगी आहें, माझा जठराग्नि चांगला आणि प्रयत्नाला अनुकूल आहे. पण असा एक काळ येतो की, हें शरीर व्याधिग्रस्त होतें. व्याधिग्रस्ताला बुद्धाच्या धर्मांचे मनन सुकर नाही, अरण्यांत एकान्तवासांत राहणे सूकर नाही. ती अनिष्ट अप्रिय अवस्था प्राप्त होण्यापूर्वीच म्यां...... प्रयत्न केलेला बरा ! जेणेंकरून रूग्णावस्थेंत देखील मी सुखाने राहूं शकेन. हें दुसरें अनागत भय पाहणाऱ्या भिक्षूला.... ...मन लावून वागायला लावण्यास पुरें आहे.

पुनरपि, भिक्षुहो, भिक्षु असा विचार करतो की, सध्या सुमिक्ष आहे, भिक्षा सहज मिळते, भिक्षेवर निर्वाह करणे सोपे आहे. पण असा एक काळ येतो की, दुर्मिक्ष होतें, धान्य पिकत नाही, भिक्षा मिळणें कठिण जातें, भिक्षेवर निर्वाह करणें सोपें नसतें. अशा दुर्मिक्षांत लोक जिकडे सुभिक्ष असेल तिकडे जातात. तेथे गर्दी होते. तशा ठिकाणीं बुद्धाच्या धर्मांचे मनन सुकर नाही, अरण्यांत एकान्तवासांत राहणें सुकर नाही ती अनिष्ट अप्रिय परिस्थिति प्राप्त होण्यापूर्वीच...प्रयत्न केलेला बरा! जेणेंकरून मी दुर्भिक्षांत देखील सुखाने राहूं शकेन. हें तिसरें अनागत भय पाहणाऱ्या भिक्षूला...मन लावून वागायला लावण्यास पुरे आहे.

पुनरपि, भिक्षुहो, भिक्षु असा विचार करतो की, आजला लोक मुदित मनाने न भांडतां दूध आणि पाणी यांच्याप्रमाणे सख्याने परस्परांविषयी प्रेमदृष्टी ठेवून वागतात. पण असा एक काळ येतो की, एखादें भीतिप्रद बंड उपस्थित होतें. लोक चीजवस्त घेऊन यानाने किंवा पायी इकडे तिकडे पळत सुटतात. अशा संकट समयीं लोक जेथे सुरक्षित स्थान मिळेल, तेथे गोळा होतात. तेथे गर्दी होते. तशा ठिकाणी बुद्धाच्या धर्माचे मनन सुकर नाही, अरण्यांत एकांतवासांत राहणें सुकर नाही. ती अनिष्ट अप्रिय परिस्थिति प्राप्त होण्यापूर्वीच......प्रयत्न केलेला बरा! जेणेंकरून तशा संकटांत देखील मी सुखाने राहूं शकेन. हें चवथें अनागतभय पाहणाऱ्या भिक्षूला...मन लावून वागायला लावण्यास पुरे आहे.

पुनरपि, भिक्षुहो, भिक्षु असा विचार करतो की, आजला संघ समग्र, संमुदित, भांडणावाचून एका ध्येयाने चालत आहे. पण असा एक काळ येतो की, संघात फूट पडते. संघांत फूट पडली, तर बुद्धाच्या धर्मांचें मनन सुकर नाही, अरण्यांत एकांतवासांत राहणें सुकर नाही. ती अनिष्ट अप्रिय परिस्थिति प्राप्त होण्यापूर्वीच...प्रयत्न केलेला बरा! जेणेंकरून त्या प्रतिकूल परिस्थितींत देखील मी सुखाने राहूं शकेंन. हें पांचवें अनागतभय पाहणाऱ्या भिक्षूला...मन लावून वागायला लावण्यास पुरे आहे.

भिक्षुहो, हीं पाच अनागतभयें पाहणाऱ्या भिक्षुला, अप्राप्त पदाच्या प्राप्तिसाठी; जे जाणलें नाही तें जाणण्यासाठी, ज्याचा साक्षात्कार झाला नाही त्याच्या साक्षात्कारासाठी अप्रमत्तपणे उद्यमशीलतेने आणि मन लावून वागायला लावण्यास पुरे आहेत.

मुनिगाथा

हें मुनिसुत्त या नावांने सुत्तनिपातांत सापडतें. त्याचें भाषांतर येणेंप्रमाणे—

स्नेहामुळे भय उत्पन्न होतें व घरापासून मळ उद्भवतो; यास्तव अनागारिकता आणि निःस्नेहता हेंच मुनीचें तत्त्वज्ञान समजावें. १

जो उद्भवलेल्या मनोदोषाचा उच्छेद करून त्याला पुनः वाढू देत नाही व त्याविषयी स्नेह बाळगीत नाही, त्या एकाकी राहणाऱ्याला मुनि म्हणतात. त्या महर्षीने शान्तिपद पाहिलें.

पदार्थ व त्यांची बीजें जाणून* (* पालि शब्द 'पमाय'. टीकाकाराने याचा 'हिंसित्वा विधित्वा' असा अर्थ केला आहे. पण प्रपूर्वक मा धातूचा अर्थ मोजणें, किंवा यथार्थतया जाणणें असा होतो.) जो त्यांना स्नेह (ओलावा) देत नाही, तो खरोखर जन्मक्षयान्तदर्शी मुनि होय. तो तर्क सोडून देऊन नामाभिधान (जन्म) पावत नाही. ३

जो सर्व अभिनिवेश जाणतो व त्यांपैकी एकाचीही इच्छा धरीत नाही, तो वीततृष्ण निर्लोभी मुनि अस्थिर होत नाही; कारण तो पार जातो. ४

जो सर्व जिंकणारा, सर्व जाणणारा, सुबुद्धि, सर्व पदार्थांपासून अलिप्त राहणारा, सर्वत्यागी व तृष्णेच्या क्षयाने मुक्त झालेला, त्याला सुज्ञ लोक मुनि म्हणातात. ५

प्रज्ञा ज्याचें बळ, जो शीलाने व व्रताने संपन्न, समाहित, ध्यानरत, स्मृतिमान्, संगापासून मुक्त, काठिन्यरहित व अनाश्रव, त्याला सुज्ञ लोक मुनि म्हणतात. ६

एकाकी राहणारा, अप्रमत्त, मुनि, निंदेने आणि स्तुतीने न गडबडणारा, सिंहाप्रमाणे शब्दांना न घाबरणारा, वाऱ्याप्रमाणे जाळ्यांत न अडकणारा, पाण्यातील कमलाप्रमाणे अलिप्त राहणारा, इतरांचा नेता असून ज्याला नेता नाही, अशाला त्याला सुज्ञ लोक मुनि म्हणतात. ७

ज्याच्याविषयीं लोक वाटेल तें बोललें, तरी जो घाटावरील स्तंभाप्रमाणे † (†नदीच्या घाटांवर चौकांनी किंवा अष्टकोनी खांब बांधीत असत. त्यावर सर्व जातीचे लोक स्नान करतांना पाठ घाशीत.) स्थिर राहतो, जो वीतराग व सुसमाहितेंद्रिय, त्याला सुज्ञ लोक मुनि म्हणतात. ८

जो स्थितात्मा घोट्याप्रमाणे* (* घोटा विषम व सम धाग्यांतून सरळ जातो व धाग्यांत बद्ध होत नाही, त्याप्रमाणे सरळ जातो.) सरळ जात, पापकर्मांचा तिरस्कार करतो, विषमतेची आणि समाची पारख करतो, त्याला सुज्ञ लोक मुनि म्हणतात. ९

लहान असो वा मध्यम वयाचा असो, जो संयतात्मा मुनि पाप करीत नाही, जो यतात्मा रागावत नाही व दुसऱ्या कोणालाही राग आणीत नाही, त्याला सुज्ञ लोक मुनि म्हणतात. १०

इतरांनी दिलेल्या अन्नावर उपजीविका करणारा, जो शिजविलेल्या अन्नांतून आरंभी, मध्याला अथवा शेवटी भिक्षा मिळाली असता स्तुति किंवा निंदा करीत नाही, त्याला सुज्ञ लोक मुनि म्हणतात. ११

जो मुनि स्त्रीसंगापासून विरत झाला, तारूण्यांत असूनही कोठेच बद्ध होत नाही, जो मदप्रमादापासून विरत, जो मुक्त, त्याला सुज्ञ लोक मुनि म्हणतात. १२

इहलोक जाणून ज्याने परमार्थ पाहिला, ओघ व समुद्र तरून डो तादृग्भाव पावला, ज्याने बंधनें (ग्रंथि) तोडली, जो अनाश्रित व अनाश्रव, त्याला सुज्ञ लोक मुनि म्हणतात. १३

बायकोला पोसणारा गृहस्थ आणि निर्मम मुनि या दोघांची राहणी व वृत्ति फार भिन्न आहे. कारण, प्राणघात होऊं न देण्याविषयी गृहस्थ संयम बाळगीत नाही, पण मुनि सदोदित प्राण्यांचे रक्षण करतो. १४

जसा आकाशांत उडणारा नीलग्रीव मोर हंसाच्या वेगाने जाऊं शकत नाही, तसा गृहस्थ एकान्ती वनांत ध्यान करणाऱ्या भिक्षु मुनीचें अनुकरण करूं शकत नाही. १५

मोनेय्यसुत्त

हें 'नालकसुत्त' या नावांचे सुत्तनिपातांत आढळतें. याच्या प्रास्ताविक गाथा २० आहेत. त्यांचे भाषांतर येथे देत नाही. जिज्ञासूनी जून Page no. 166 and 167 is missing.

तुला मी मौनेय सांगतो,-असें भगवान म्हणाला- क्षुरधारेवरील मध चाटणाऱ्या माणसाप्रमाणे सावध व्हावे; जीभ ताळूला लावून देखील जेवणांत संयम बाळगावा. १८

सावधचित्त व्हावे, पण फार चिंतनही करूं नयें; हीन विचारांपासून मुक्त, अनाश्रित आणि ब्रम्हचर्यपरायण व्हावें. १९

एकांतवासाची आणि श्रमणोपासनेची (ध्यानचिंतनाची) आवड धरावी. एकाकीपणाला मौन म्हणतात. जर एकाकी राहण्यात तुला आनंद वाटू लागेल, २०

तर ध्यानरत कामत्यागी धीरांचे वचन ऐकून तूं दशदिशी प्रकाशित करशील. तरी (त्या पदाला पोचलेल्या) माझ्या श्रावकाने ऱ्ही (पापलज्जा) आणि श्रद्धा वाढवावी. २१

तें नद्यांच्या उपमेने जाणावें. ओढे धबधब्यावरून खिंडींतून मोठा आवाज करीत वाहतात; पण मोठ्या नद्या संथपणें जातात. २२

जें उथळ तें खळखळतें, पण जें गंभीर तें संथच असतें. मूढ अर्ध्या घड्याप्रमाणे खळखळतो; पण सुज्ञ गंभीर जलऱ्हदांप्रमाणे शांत असतो. २३

श्रमण (बुद्ध) जें पुष्कळ बोलतो तें योग्य आणि उपयुक्त असें जाणून बोलतो. जाणून तो धर्मोपदेश करतो व जाणून पुष्कळ बोलतो. (२४)

पण जो संयतात्मा जाणत असूनही पुष्कळ बोलत नाही. तो मुनि मौनाला योग्य आहे, त्या मुनीने मौन जाणले. (२५)

उपतिसपसिने

हें 'सारिपुत्तसुत्त' या नावाने सुत्तनिपातांत सापडतें. अट्ठकथेंत याला थेरपञ्ह असेंही म्हटलें आहे. त्यावरून असें दिसतें की, याला सारिपुत्तपञ्ह किंवा उपतिस्सपञ्ह असेंही म्हणत असावें. त्यांचें भाषांतर येणेंप्रमाणे—

आयुष्यमान् सारिपुत्त म्हणाला,— असा गोड बोलणारा, संतुष्ट* (* संतुष्ट शब्दाबद्दल मुळांत 'तुसितो' आहे. पण अट्ठकथेंत तुसिता असा पाठ असून त्याचा तुषितदेवलोकांतून इहलोकी आलेला असा अर्थ केला आहे.) व संघाचा पुढारी शास्ता, मी यापूर्वी पाहिला नाही किंवा ऐकला नाही. १

सर्व तमाचा नाश करून श्रमणधर्मांत रत झालेला असा हा सदेवक जगाला एकच चक्षुष्मान् दिसत आहे. २

अनाश्रित व अदांमिक अशा त्या बुद्धपदाला, पावलेल्या संघनायकापाशीं मी पुष्कळ बद्ध माणसांच्या हितेच्छेने प्रश्न विचारण्यास आलों आहे. ३

संसाराला कंटाळून झाडाखाली स्मशानांत किंवा पर्वतांच्या गुहांमध्ये एकान्तवास सेवन करणाऱ्या भिक्षूला, ४

तशा त्या बऱ्यावाईट स्थळी भयें कोणती? त्या निःशब्द प्रदेशांत कोणत्या भयांना त्या भिक्षूने घाबरतां कामा नयें? ५

अमृत दिशेला जाण्यासाठी सुदूर प्रदेशांत वास करणाऱ्या भिक्षूने कोणतीं विघ्नें सहन केली पाहिजेत ? ६

त्या दृढनिश्चयी भिक्षूची वाणी कशी असावी? त्याची राहणी कशी असावी? आणि त्याचें शील व व्रत कसें असावें? ७

सोनार जसा रुपें आगींत घालून त्यांतील हिणकस काढतो, त्याप्रमाणें समाहित, सावध आणि स्मृतिमान् भिक्षूने कोणता अभ्यासक्रम स्वीकारून आपलें मालिन्य जाळून टाकावें! ८

भगवान म्हणाला, हे सारिपुत्त, संसाराला कंटाळून एकान्तवास सेवन करणाऱ्या संबोधिपरायण भिक्षूंचें जें मला कर्तव्य वाटतें तें मी तुला सांगतो. ९

एकान्तवासांत राहणाऱ्या स्मृतिमान् धीर भिक्षूने पांच भयांना भिऊ नये. डासांच्या चावण्याला, सर्पांना, मनुष्यांच्या उपद्रवाला, चतुष्पदांना, १०

आणि परधर्मिकांना घाबरूं नये. परधर्मिकांची पुष्कळ भेसूर कृत्यें पाहून देखील त्यांना घाबरूं नये. आणि त्या कुशलन्वेषी भिक्षूने दुसरींही विघ्ने सहन करावी. ११

रोगाने आणि भुकेने उत्पन्न होणारा त्रास, थंडी व उन्हाळा त्याने सहन करावा. त्या विघ्नांची अनेकविध बाधा झाली, तरी अनागरिक राहून त्याने आपला उत्साह, पराक्रम दृढ करावा. १२

त्याने चोरी करूं नये, खोटें बोलूं नयें, स्थिरचर प्राण्यांवर मैत्रीची भावना करावी आणि मनाचा कलुषितपणा मारपक्षीय जाणून दूर करावा. १३

त्याने क्रोधाला व अतिमानाला वश होऊ नयें, त्यांची मुळेंपाळें खणून काढावी, आणि खात्रीने वृद्धिमार्गगामी होऊन प्रियाप्रिय सहन करावें. १४

कल्याणप्रिय माणसाने प्रज्ञेला महत्त्व देऊन ती विघ्नें सहन करावी, एकान्तवासांत असंतोष वाटला, तर तोही सहन करावा, आणि चार शोकप्रद गोष्टी सहन कराव्या. १५

(त्या ह्या—) मी आज काय खाईन वा कोठे जेवीन, गेल्या रात्री झोप न आल्यामुळे त्रास झाला, आज कोठे झोपावे? अनागरिक शैक्ष्यांने (सेख) हे (चार) वितर्क त्यागावे. १६

वेळोवेळी अन्न आणि वस्त्र मिळालें असतां त्यांत प्रमाण ठेवावें, अल्पसंतोषी व्हावें. त्या पदार्थापासून मनाचें रक्षण करणाऱ्या व गावांत संयमाने वागणाऱ्या भिक्षूने, इतरांनी राग येण्याजोगें कृत्य केलें असतांही, कठोर वचन बोलूं नये. १७

त्याने आपली दृष्टि पायांपाशी ठेवावी, चंचळपणे चालू नयें, ध्यानरत व जागृत असावें, उपेक्षेचा अवलंब करून चित्त एकाग्र करावें, तर्क आणि चांचल्य यांचा नाश करावा. १८

त्या स्मृतिमन्ताने आपले दोष दाखविणाऱ्यांचें अभिनन्दन करावें, सब्रम्हचाऱ्यांविषयी कठोरतां बाळगूं नये, प्रसंगोपात्त चांगलेच शब्द बोलावे, लोकांच्या वादविवादांत शिरण्याची इच्छा धरू नये. १९

तदनंतर स्मृतिमन्ताने जगांतील पांच रजांचा त्याग करण्यास शिकावें. (म्हणजे) रूप, शब्द, गंध, रस आणि स्पर्श (या पांच रजांचा) यांचा लोभ धरूं नयें. २०

या पदार्थाचा छन्द सोडून तो स्मृतिमान्, सुविमुक्तचित्त, वेळोवेळी सद्धर्मांचें चिंतन करणारा, एकाग्रचित्त भिक्षु अंधकाराचा नाश करण्याला समर्थ होईल (असें भगवान म्हणाला). २१

राहुलोवादसुत्त

याला चूळराहूलोवाद आणि अम्बलट्ठिकराहुलोवाद असेंही म्हणतात. हें मज्झिमनिकायांत आहे. त्याचा गोषवारा असा- -

एके समयी बुद्ध भगवान राजगृहापाशीं वेणुवनांत राहत होता, व राहून अम्बलट्ठिका* (* हा एक प्रासाद होता असें अट्ठकथेंत म्हटलें आहे. पण तें संभवनीय दिसत नाही. राजगृहापाशी हा एक गांव होता असें वाटतें.) नावांच्या ठिकाणी राहत होता. एके दिवशी संध्याकाळी भगवान ध्यानसमाधि आटपून राहुल राहत होता तेथे गेला. राहुलाने भगवन्ताला दुरून पाहून आसन मांडले व पाय धुण्यासाठी पाणी आणून ठेवलें. भगवान आला व त्या आसनावर बसून त्याने पाय धुतले. राहुल भगवन्ताला नमस्कार करून एका बाजूला बसला.

भगवन्ताने पाय धुण्याच्या पात्रांत स्वल्प पाणी शिल्लक ठेवलें, आणि भगवान राहूलला म्हणाला, "राहुल, हे तु स्वल्प पाणी पाहतोस काय?"

"होय भदन्त," राहुलाने उत्तर दिलें.

"राहुल, ज्यांना खोटें बोलण्याला लाज वाटत नाही, त्यांचें श्रामण्य या पाण्याप्रमाणें क्षुल्लक आहे."

नंतर ते पाणी फेकून देऊन भगवान म्हणाला, "राहुल हे फेकलेलें पाणी तूं पाहतोसना?"

"होय भदन्त" असें राहुलाने उत्तर दिलें.

"राहुल, ज्यांना खोटें बोलण्याला लाज वाटत नाही त्यांचे श्रामण्य या पाण्याप्रमाणें त्याज्य आहे."

नंतर तें पात्र पालथें करून भगवान म्हणाला, "राहुल, ज्यांना खोटें बोलण्याला लाज वाटत नाही त्यांचें श्रामण्य या भांड्याप्रमाणें पालथें समजलें पाहिजे."

नंतर ते सुलटे करून भगवान म्हणाला, "राहूल, हें रिकामें पात्र तूं पाहत आहेस ना?"

"होय भदन्त" राहुलाने उत्तर दिले.

"राहुल, ज्यांना खोटे बोलण्याला लाज वाटत नाही, त्यांचे श्रामण्य ह्या भांड्याप्रमाणें रिकामे आहे.

"हे राहुल, लढाईसाठी सज्ज केलेला राजाचा मोठा हत्ती, पायांनी लढतो, डोक्याने लढतो, कानांनी लढतो, * (* कानांनी बाण बचावण्याचें काम करतो,) दातांनी लढतो, शेपटीने लढतो* (* शेपटीला बांधलेला दगडी किंवा लोखंडी दांड्याने फोडतोड करतो, असा अट्ठकथेंत अर्थ केला आहे.) पण एक तेवढी सोंड राखतो. तेव्हा माहुलाला वाटतें की, एवढा मोठा हा राजाचा हत्ती सर्व अवयवांनी लढतो, फक्त सोंड राखतो; संग्रामविजयाला त्याने जीवित अर्पण केलें नाही. जर त्या हत्तीने इतर अवयवांबरोबर सोंडेचाही पूर्णपणे उपयोग केला, तर माहुत समजतो की, हत्तीने संग्रमविजयाला आपलें जीवित अर्पण केलें आहे, आता त्याच्यांत कमीपणा राहिला नाही. त्याचप्रमाणे ज्यांना खोटे बोलण्यास लाज वाटत नाही, त्यांनी कोणतेंही पाप सोडलें नाही असें मी म्हणतो.* (* असत्य राखून इतर पापांचा त्याग केला, तर श्रमण खरा योद्धा नव्हे; त्याने श्रामण्याला आपलें जीवित अर्पण केलें नाही) म्हणून, हे राहुल, थट्टेने देखील खोटें बोलावयाचें नाही असा अभ्यास कर.

"राहुल, आरशाचा उपयोग कोणता?"

"प्रत्यवेक्षण (निरीक्षण) करण्यासाठी, भदन्त," राहुलाने उत्तर दिले.

"त्याचप्रमाणे, राहुल, पुनःपुनः प्रत्यवेक्षण (नीट विचार) करून कायेने, वाचेने आणि मनाने कर्मे करावी.

"जेव्हा तूं, राहुल, कायेने, वाचेने अथवा मनाने एखादें कर्म करूं इच्छिशील, तेव्हा प्रथमचः त्याचें प्रत्यवेक्षण कर आणि ते जर आत्मापरहिताच्या आड येणारें व परिणामी दुःखकारक असें

दिसून आलें तर तें मुळीच अमलांत आणूं नकोस. पण तें आत्मपरहिताच्या आड येणारें नसून परिणामीं सुखकारक आहे असें दिसून आलें, तर तें आचर.

“कायेने, वाचेने अथवा मनाने कर्म आरंभिलें असतांही त्याचें प्रत्यवेक्षण कर आणि ते आत्मपरहिताच्या आड येणारें असून परिणामीं दुःखकारक आहे असें दिसून आल्यास तेवढयावरच सोडून दे. पण ते आत्मपरहिताच्या आड येणारें नसून परिणामी सुखकारक आहे असें दिसून आल्यास, वारंवार करीत जा.

“कायेने, वाचेने अथवा मनाने कर्म केल्यानंतर देखील तूं त्याचें प्रत्यवेक्षण कर आणि तें कायिक अथवा वाचसिक कर्म आत्मपरहिताच्या आड येणारें व परिणामीं दुःखकारक होतें असें दिसून आल्यास शास्त्यापाशीं किंवा विद्वान् सब्रम्हचाऱ्यांपाशी तूं त्या पापाचा आविष्कार कर (तें कबूल करावें), आणि पुनः आपणाकडून तसें कर्म घडूं नये अशी काळजी बाळग. तें मनःकर्म असेल, तर त्याबद्दल पश्चात्ताप कर, लाज धर, व पुनः तो विचार मनांत येऊ देऊं नकोस. पण कायेनें, वाचेंने अथवा मनाने केलेले कर्म आत्मपरहिताच्या आड येणारें नसून परिणामी सुखकारक होतें असें दिसून आल्यास मुदित मनाने तें कर्म पुनः पुनः करण्याला शीक.

“हे राहुल, अतीतकालीं ज्या श्रमणब्राम्हणांना आपली कायिक, वाचसिक आणि मानसिक कर्मे परिशुद्ध केली, त्यांनी ती पुनः पुनः प्रत्यवेक्षण करूनच परिशुद्ध केली. भविष्यकाली जे श्रमणब्राम्हण ही कर्मे परिशुद्ध करितील, ते पुनः पुनः प्रत्यवेक्षण करुनच ही कर्मे परिशुद्ध करितील. सांप्रत जे श्रमणब्राम्हण ही कर्मे परिशुद्ध करतात, ते पुनः पुनः प्रत्यवेक्षण करूनच ही कर्मे परिशुद्ध करतात. म्हणून हे राहुल, पुनः पुनः प्रत्यवेक्षण करून कायिक, वाचसिक आणि मानसिक कर्मे परिशुद्ध करण्यास शीक.”

असें भगवान बोलला. आयुष्यमान् राहुलाने मुदित मनाने भगवन्ताच्या भाषणाचें अभिनंदन केले.

ह्या सात सुत्तांपैकी सुत्तनिपातांत असलेली, मुनिगाथा, नाळकसुत्त व सारिपुत्तसुत्त ही तीन पद्यांत व बाकी चार गद्यांत आहेत. गद्य सुत्तांत पुनरुत्ति फार आढळते. त्या काळच्या वाङ्मयाची ही पद्धति समजली पाहिजे. का की, जैनांच्या सूत्रांत आणि काही ठिकाणी उपनिषदांत देखील अशी पुनरुक्ति आहे. पण ती त्रिपिटकांत एवढी आहे की, हें सर्व पूर्ववत् असावें असें वाचकाला वाटतें आणि एखादा महत्त्वाचा मुद्दा त्या पुनरुक्तींत तसाच राहून जातो; त्याच्याकडे वाचकाचे लक्ष जात नाही. उदाहरणार्थ, ह्या राहुलोवादसुत्तांत कायिक, वाचसिक आणि मानसिक कर्माच्या प्रत्यवेक्षणांत तोच तोच मजकूर पुनः पुनः आला आहे. परंतु कायिक आणि वाचसिक अकुशल कर्म आचरणांत आले, तर शास्त्यापाशी किंवा विद्वानं सब्रम्हचाऱ्यांपाशी त्याचा आविष्कार करावा, व तसें कर्म पुनः

होऊं देऊ नये असें म्हटलें आहे. मानसिक अकुशलाला हा नियम लागू केला नाही. कां की, विनयपिटकांत कायिक आणि वाचसिक दोषांनाच आविष्कारादिक (पापदेशना इत्यादिक) प्रायश्चित्तें सांगितली आहेत; मनोदोषासाठी प्रायश्चित्तविधान नाही. त्याला प्रायश्चित्त म्हटलें म्हणजे त्याबद्दल पश्चाताप करावा व लाज धरावी आणि तसा अकुशल विचार पुनः मनांत आणूं नये. कायिक व वाचसिक अकुशल कर्मांतील आणि मानसिक अकुशल कर्मांतील हा फरक राहुलोवादसुत्त वरवर वाचणाऱ्याच्या लक्षांत यावयाचा नाही.

अशोकाच्या वेळी ही सर्व सुत्तें अशीच होती, की संक्षिप्त होती हें सागतां येणे कठीण आहे. ती संक्षिप्त असली तरी सारभूत मजकूर हाच होता यांत शंका नाही. सुत्तपिटकांतील प्राचीनतम सुत्तें ओळखण्याला ही सात सुत्तें फार उपयोगी आहेत.

सूची